

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЩОБИНЬКОГО

**МОВНА КАРТИНА СВІТУ УКРАЇНЦІВ
В ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНОМУ, РЕГІОНАЛЬНОМУ
ТА ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ВПЛИВІ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНЬКОГО**

**МОВНА КАРТИНА СВІТУ УКРАЇНЦІВ В ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНОМУ,
РЕГІОНАЛЬНОМУ ТА ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИЯВАХ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Вінниця – 2023

Мовна картина світу українців в її індивідуальному, регіональному та загальнонаціональному виявах: колективна монографія [автори: В. В. Богатько, І. В. Гороф'янок, Н. Л. Іваницька, М. В. Івацко, Н. І. Кухар, О. А. Павлушенко, О. П. Павлюк, Л. В. Прокопчук, В. В. Сахаська; гол. ред. Н. М. Павликівська]. Вінниця: Вінниця: ФОП Добрянська О. Г., ТОВ «ДРУК-ПЛЮС», 2024. — 214 с.

ISBN 978-617-8406-02-8

Монографія є підсумком науково-дослідницької роботи колективу кафедри української мови факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського в проблематиці наукової теми «Дослідження мовної картини світу українців в її індивідуальному, регіональному та загальнонаціональному виявах», яка виконувалася з 2019 р. до 2023р. Монографія охоплює основні дослідницькі аспекти: лінгвокультурологічний, когнітивний, комунікативно-прагматичний, контекстуальні вияви граматичних одиниць, мова сучасних засобів масової інформації, особливості формування сучасної мовної особистості.

Книгу адресовано мовознавцям, викладачам, здобувачам ступеня вищої освіти доктора філософії, магістра, бакалавра зі спеціальності 035 *Філологія*, предметної спеціальності 014.01 *Середня освіта (Українська мова і література)*.

Рецензенти:

Л. М. Коваль, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса.

П. І. Скрипник, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української філології Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».

Головний редактор:

Н. М. Павликівська, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (*протокол № 7 від 20 грудня 2023 року*)

ISBN 978-617-8406-02-8

© Н. М. Павликівська, В. В. Богатько, І. В. Гороф'янок,
Н. Л. Іваницька, М. В. Івацко, Н. І. Кухар, О. А. Павлушенко,
О. П. Павлюк, Л. В. Прокопчук, В. В. Сахаська.
© Вінницький державний педагогічний університет імені
Михайла Коцюбинського

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. КОГНІТИВНІ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ЛІНГВІСТИКИ.....	9
1.1. Константи національної свідомості українців у мовно-концептуальному вимірі (<i>Ольга Павлушенко</i>).....	9
1.2. Прізвище як антропонімна категорія (на матеріалі прізвищ села Мізяківські Хутори Вінницького району Вінницької області) (<i>Наталія Павликівська, Мар'яна Івацко</i>).....	33
1.3. Традиційний родильний текст подолян: персонажний та акціональний коди обрядового тексту (<i>Ірина Гороф'янюк</i>).....	50
1.4. Особливості формування мовної особистості здобувача філологічної освіти (<i>Ніна Кухар</i>).....	73
Розділ 2. КОНТЕКСТУАЛЬНІ ВИЯВИ ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ.....	96
2.1. «Член речення» як понятійно-термінологічний постулат у теоретичній граматиці сучасної української літературної мови (<i>Ніна Іваницька</i>).....	96
2.2. Структурно-семантичні особливості неповних приєднувальних конструкцій у мові сучасних мас-медіа (<i>Валентина Богатько</i>).....	127
2.3. Метамовна інтерпретація природи синтаксичних конструкцій порівняльної модальності (<i>Людмила Прокопчук</i>).....	149
Розділ 3. МОВА СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	171
3.1. Фразеологізми з гендерним компонентом (на матеріалі україномовних ЗМІ) (<i>Віта Сахатська</i>).....	171
3.2. Аспекти релігійної лексики в текстах медіаресурсу <i>CREDO</i> (<i>Олексій Павлюк</i>).....	194

ПЕРЕДМОВА

Колективна монографія узагальнює п'ятирічну працю науково-педагогічного колективу кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у проблематиці науково-дослідницької теми *«Дослідження мовної картини світу українців в її індивідуальному, регіональному та загальнонаціональному виявах»*, затвердженої у 2018 році (протокол засідання кафедри № 5 від 03 грудня 2018). Виконання тривало з 2019 р. до 2023 р. Державний реєстраційний номер: 0121U109375, дата реєстрації – 08.03.2021.

Працюючи в руслі науково-дослідницької теми, викладачі кафедри зосередили емпіричне пізнання на мовній особистості й на мовній спільноті, яка виступає творцем й користувачем мовою. Лінгвальну систему дослідники кафедри розглядали крізь оптику знань про історичний й культурний поступ українського етносу в процесі формування модерної політичної нації. Особливої значущості такий підхід до вивчення мови набуває в контексті актуальних принципів розбудови лінгвістики ХХІ століття – антропоцентризму й експансіонізму, які спонукають лінгвістів аналізувати мовні явища й факти в дискурсі, залучаючи знання й методики соціології, психології, когнітології, етнографії.

Основними аспектами дослідження мовних одиниць різних рівнів були визначені лінгвопрагматичний, психолінгвістичний, лінгвокогнітивний, діалектологічний. Лінгвістичні розвідки в площині лінгвопрагматики розширили наукові уявлення про те, як людина використовує мовні засоби для досягнення індивідуальних і колективних комунікативних цілей. Психолінгвістичні дослідження поглибили знання про взаємозв'язки мови й мислення, мовленнєву здатність як психічний феномен, що реалізується в різноманітних механізмах породження та сприйняття мовлення з проєкцією на соціокультурну взаємодію людей у спільнотах. Лінгвокогнітивні студії доповнили досвід вітчизняної лінгвістики у вивченні функцій мови в пізнавальній діяльності особи й колективу, участі значущих мовних одиниць у процесах формування ментальних репрезентацій фрагментів об'єктивної дійсності. За умов

відсутності до сьогодні Подільського діалектного словника та вичерпного Подільського говіркового фонофону особливо цінними й актуальними стають обстеження подільських говірок. Для реалізації завдань у царині діалектологічних досліджень у грудні 2021 р. розпочав діяльність Діалектологічний науковий центр при Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

З позицій діалектології, ономастики, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, прагмалінгвістики вивчені окремі вияви національної мовної картини світу як інтелектуального продукту, створеного українським етносом, виконано аналітичні студії стану сучасної української мови, що ґрунтуються на принципах антропоцентризму як провідного в сучасній лінгвістиці. Поглиблено концептуальні засади загального мовознавства, лексикології, діалектології, граматики, лінгвостилістики, що дозволяє доповнити зміст лінгвістичних академічних курсів системи фахової підготовки філологів.

Досвідчені науковці – доценти, професори кафедри – об'єднуються для цікавого інтелектуального спілкування з юними дослідниками, якими є здобувачі вищої освіти СВО бакалавра та магістра, у форматі проблемних груп, науково-практичних конференцій, реалізації індивідуальних науково-дослідницьких проєктів. Обмін думками, озвучування візій сучасного стану розвитку української мови й лінгвістики в його нових напрямках, що постали на межі інтеграції науки про мову та когнітології, психології, соціології, культурології, етнології, етнографії, породжує продуктивні ідеї, відкриває перспективи для подальших наукових студій.

Наукову новизну дослідницької діяльності кафедрян становлять зібрані й опрацьовані понад 400 годин записів автентичного говіркового мовлення жителів Центрального Поділля, укладені й опубліковані «Матеріали до словника подільського говору» (упорядник – доц. І. В. Гороф'янюк), досліджені діалектні особливості фольклорних текстів й живого мовлення українців Північної Молдови; проаналізовані асоціативні поля концептів «держава», «сім'я», «нація», «Різдво»

у мовомисленні молодшої генерації українців, концепт «українська нація» в картинах світу Дмитра Донцова й Віталія Портникова як двох яскравих політичних публіцистів, які симетрично представляють український суспільно-політичний дискурс 20 років ХХ ст. і 20 років ХІ ст; окреслено лінгвістичну характеристику псевдонімів, які стали лінгвомаркерами української етнокультури.

Результати лінгвістичних досліджень науковців кафедри мають практичне застосування, зокрема, знайшли своє відображення в змісті обов'язкових та вибіркових навчальних дисциплін циклу фахової підготовки здобувачів вищої освіти ступенів бакалавр та магістр за спеціальностями 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) та 035. Філологія. Українська мова і література: «Сучасна українська літературна мова», «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Українська діалектологія», «Етнолінгвістика», «Сучасна регіональна лексикологія», «Соціолінгвістика», «Основи прикладної лінгвістики» «Теоретична морфологія», – та «Лінгвоконцептологія» для підготовки доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. З урахуванням сучасних лінгвістичних концепцій, сформованих на засадах антропоцентризму, когнітивізму, прагматизму, оновлено робочі навчальні програми й навчально-методичні комплекси, тематика курсових та кваліфікаційних робіт, спрямованих на дослідження студентами функціонування української мови в умовах комунікативного простору сучасного інформаційного суспільства та актуального національного дискурсу.

Майданчиком для змістовного діалогу лінгвістів-дослідників стали чотири Всеукраїнські наукові конференції студентів, магістрантів і молодих учених «Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи» (організатор – доц. Гороф'янюк І. В.), чотири міжуніверситетські конференції «Етнос. Мова. Культура» (організатор – доц. Павлушенко О. А.), одна міжуніверситетська науково-практична конференція «Українське слово в контексті сучасних соціально-культурних змін» (організатор – доц. Прокопчук Л. В.), міжуніверситетський

науково-практичний семінар з питань Українського правопису в редакції 2019 року.

Соціальний ефект результатів науково-дослідницької діяльності викладачів та здобувачів вищої освіти полягає в підвищенні рівня теоретичної й практичної підготовки вчителів-словесників для нової української школи, у розвитку в них здатностей до самостійних досліджень мовних явищ на синхронному й діяхронному зрізах, свідомого пошуку корисних для їхнього фахового зростання знань. Викладачі кафедри проводили лекційні та тренінгові заняття з культури фахового мовлення у Вінницькому та Хмельницькому регіональних центрах підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів культури, надавали наукові лінгвістичні консультації як приватним особам, які зверталися з офіційними заявами, так і організаціям.

Основні результати виконання науково-педагогічними працівниками кафедри науково-дослідницької теми з 2019 р. до 2023 р. мають такі цифрові виміри: 2 одноосібні монографічні праці (68,25 др.арк.), 25 розділів у колективних монографіях (21,2 др. арк.), 5 збірників наукових праць молодих учених, 9 навчальних посібників (187,47 др. арк.), 4 методичні рекомендації (16,6), 13 статей у виданнях, індексованих у міжнародних наукометричних базах Scopus і Web of Science, 32 статті у вітчизняних виданнях категорії Б, 34 публікації у закордонних і вітчизняних фахових виданнях, зареєстрованих у різних міжнародних наукометричних базах, зокрема Index Copernicus, 53 доповіді на міжнародних і всеукраїнських конференціях, 4 всеукраїнські студентські наукові конференції, 5 міжуніверситетських науково-практичних конференцій.

У проблематиці науково-дослідницької теми активно працювали здобувачі вищої освіти ступенів бакалавр та магістр, а також третього (освітньо-наукового) рівня доктора філософії з філології, наукове керівництво роботою яких (курсіві, кваліфікаційні, конкурсні науково-дослідницькі роботи, статті, доповіді на конференціях) здійснювали викладачі кафедри. Організація науково-дослідницької роботи студентів є системною і має потужний виховний вплив на молодь через залучення її до

процесів відродження української мови як носія й виразника етноментальних та культурних традицій української нації.

Мовознавчі дослідження містять потужний освітній, розвивальний та виховний потенціал, оскільки виявляють зв'язок мовотворчості етносу з його історичним розвитком, культурним поступом, суспільним зростанням.

*Науковий керівник науково-дослідницької
теми кафедри – к. філол. н., доцент Павлушенко О. А.*

Розділ 1.

КОГНІТИВНІ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ЛІНГВІСТИКИ

1.1. Константи національної свідомості українців у мовно-концептуальному вимірі

Ольга Павлушенко

Українська лінгвістика ХХІ століття остаточно вийшла із структурної парадигми і впевнено переорієнтувалася на антропологічний підхід до вивчення мовних фактів і явищ. Науковці зосередилися на дослідженнях функціонування мови в житті окремої особистості й спільноти. У центрі дослідницької уваги постала тріада людина – мислення – мова. Серед пріоритетних об'єктів наукових філологічних розвідок сьогодні – національна мовна картина світу, у якій знайшли відображення світосприйняття, світооцінка, самосвідомість творців і носіїв мови, їхні культурні й суспільні традиції, моральні й етичні цінності. Сучасна антропологічна лінгвістика керується інтегральним завданням – «моделювання специфічних рис національної ментальності засобами всіх рівнів мовної системи, що здійснюється за участю дознакових, знакових і супразнакових мовних величин».¹

Дискретною одиницею, своєрідним квантом мовної картини світу лінгвісти виділили концепт. Мовознавство стало ще однією галуззю наукових знань слідом за філософією на полі дослідження концептів.

Творцем терміна «концепт» на позначення загального в одиничних предметах, на основі якого виникає поняття, виражене словом, був Абельяр – родоначальник концептуалізму як течії середньовічної схоластичної філософії і логіки. Теорія концептів отримала подальший розвиток у працях Локка, який трактував термін як абстрактну загальну ідею, яка закріплюється у

¹ Голубовська І.О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia Linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 401.

свідомості мов разом з відповідною назвою. У сучасній філософії під концептом розуміють поняття – ідею, що містить у собі певний підхід до дійсності. «У сучасній семантиці концепт знаходиться у тому ж категорійному ряду, що й термін «значення слова». Однак якщо значення слова розглядається в системі мовних зв'язків, то концепт – у системі логічних відношень і форм, котрі досліджуються як у мовознавстві, так і в логіці».²

Лінгвістичні словники відбивають загальнофілософське (логічне) трактування концепту: «Словник іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука подає такі значення концепту: «1) В логіці – смисл знака (імені); 2) Загальна думка, формулювання»³; у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В. Бусела концепт пояснюється як «формулювання, загальне поняття, думка».⁴

Уперше лінгвістичний аналіз понять (conceptus), що виражаються засобами мови, запропонував Е. Сепір. У його розумінні концепт – капсула думки, що в конденсованій формі містить чи навіть генерує всі можливі епізоди життя, переживання, досвід мовців.⁵

Сьогодні серед вітчизняних дослідників мови немає усталеної дефініції концепту. Очевидній невизначеності у лінгвістичному трактуванні концепту сприяє вивчення цього феномену у двох основних площинах – лінгвокогнітивній й лінгвокультурологічній.

У 80-их роках ХХ ст. українська лінгвістика звернулася до досліджень мисленнєвих структур і постала перед необхідністю термінологічно позначити ментальні сутності, які є ширшими за поняття, оскільки містять, крім базової інформації про об'єкт пізнання, ще й образні уявлення мовців про нього, відчуття й почуття, пов'язані з ним. У дефініції О. Селіванової з позиції когнітивної лінгвістики, концепт – «інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця

² Карик Д. Концепт. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. Шанкарук В.І. Київ : Абрис, 2002. С. 300.

³ Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974. С. 360.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ, Ірпін'я : Перун, 2003. С. 452.

⁵ Sapir E. Language : An introduction to the study of speech. New York, 1921. С. 13.

пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого». ⁶ Концептуалізація фрагментів пізнаваного світу – «це процес визначення набору когнітивних ознак (зокрема, категоріальних) якого-небудь явища реального або уявного світу, які дають змогу людині зберігати у свідомості і поповнювати новою інформацією окреслене поняття і/або уявлення про це явище і відрізнити його від інших феноменів». ⁷

На відміну від лінгвокогнітологів, які розглядають концепти як ментальні структури, що містять пізнавальний досвід, вербалізовану інформацію про певний фрагмент позамовної дійсності, лінгвокультурологи обов'язковою умовою кваліфікації ментальної сутності як концепту вважають мовно об'єктивовану сукупність цінностей мовної особистості, детермінованих тим етнокультурним середовищем, у якому вона сформувалася. Лінгвокультурологія акцентує увагу на ціннісній складовій концепту, оскільки «всі цінності є різновидами смислів і найчастіше виражаються як ідеали і норми, що формують основу аксіологічної картини світу певного етносу». ⁸ На ціннісній складовій як маркері значущих для певної національної культури, «ключових» мовних одиниць, таких, що уможливають опис певної національної лінгвокультури у зіставному аспекті, наголошує А. Вежбицька. Дослідниця переконує, що описувати суспільство необхідно через слова, які представляють його «ключові культурні концепти». ⁹ Суголосну з польською лінгвісткою думку висловлює українська дослідниця І. О. Голубовська, наполягаючи, що «у фокусі уваги дослідника мають перебувати культурні концепти», які «є омовленими культурно детермінованими ментальними утвореннями, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів і установок

⁶ Селіанова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава: Донікілля-К, 2008. С. 410.

⁷ Піліс, В. П. Типологія концептів у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Закарпатський філософський студій: науковий журнал* / голов. ред. І. М. Зимова. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. Вип. 9. С. 116.

⁸ Сасин І. Г. Ключові концепти культури: критерії виокремлення. *Слово і речення: стилістика, семантика, прагматика*: матер. Міжнар. наук. конф. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. С. 250.

⁹ Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words (English, Russian, Polish, German, and Japanese). New York – Oxford, 1997.

етносів і у яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу».¹⁰

У. Карпенко-Іванова зробила спробу пояснити розбіжності між дефінітивними характеристиками концепту представниками лінгвокогнітології й лінгвокультурології двома векторами відносно користувача мовою. «Ці підходи, – роздумує дослідниця, – взаємно не виключають один одного й різняться лише векторами відносно особистості: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіда».¹¹

На комплексний характер концепту, його одночасну «приналежність до мови, свідомості та культури» вказує також А. Приходько, пояснюючи, що «свідомість – сфера перебування концепту (концепт «лежить» у ній); культура детермінує концепт (концепт – ментальна проєкція об'єктивних елементів культури); мова і мовлення – сфери, які постачають засоби опредмечування (семіотизації / вербалізації, маніфестації, об'єктивації, репрезентації, профілювання) концепту».¹²

Узагальнивши дефініції, сформульовані в науковій лінгвістичній літературі, приходимо до власного розуміння концепту як мово-мисленнєвого конструкту, зміст якого у вербалізованій формі зберігає у свідомості індивіда поняттєвий, образний, почуттєвий, оцінний відбиток певного фрагменту дійсності, який утворився унаслідок як особистого пізнавального досвіду, так і засвоєння інформації з національної історико-культурної пам'яті. Не маючи наміру заперечувати традиційний погляд на дослідницьку цінність культурних концептів, або «ключових слів культури», вважаємо за необхідне виокремлювати з-поміж них ті ментальні утворення, які мають вирішальний вплив на формування колективної національної свідомості чи скоріше національної ідеї, на ґрунті якої з

¹⁰ Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia Linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 401.

¹¹ Карпенко-Іванова У. Фрейм «збройне протистояння» в російській, англійській, італійській культурно-мовній традиції. Київ, 2006.

¹² Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. С. 51.

населення виростає політична нація. З цієї позиції нам видається актуальним термін «концепти історико-культурної свідомості народу», якому надає перевагу В. Жайворонек, позначаючи ним лексичні одиниці, наповнені етнокультурним змістом, які здебільшого функціонують в культурних контекстах й марковані образністю та символічністю.¹³

Національна самоідентифікація особи формується в процесі інтеріоризації, інтерпретування й архівування її розумом історично-культурної й національно значущої інформації. Наслідком цієї інтелектуальної діяльності усіх чи більшості членів спільноти є витворення концептуальних констант колективної свідомості, на засадах яких викристалізовується національна ідея.

Саме такі концептуальні константи національної свідомості українців привернули дослідницьку увагу й визначили об'єкт низки наукових розвідок авторки, які були виконані в межах науково-дослідницької теми кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Дослідження мовної картини світу українців в її індивідуальному, регіональному та загальнонаціональному виявах» (державний реєстраційний номер: 0121U109375). Результати цих досліджень об'єднує пропонується публікація. Предмет досліджень поширюється на моделювання лексико-семантичних полів концептів, національно значущих для колективної свідомості українців. Мета – аналіз вербально експлікованих смислів (змістових компонентів) концептів, які виступають ключовими для української національної свідомості. Для реалізації емпіричного дослідження використано методи спостереження, семантичного диференціалу, критичного дискурс-аналізу, індукції, кількісного і якісного опису, дедукції.

Для об'єктивності вибірки концептуалізованих номінацій, які можна кваліфікувати як константи національної свідомості українців, корисно дослухатися настанов І. О. Голубовської

¹³ Жайворонек В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 51–53.

стосовно основних принципів процесуальної об'єктивації культурних концептів:

- 1) принцип культурної розробленості;
- 2) принцип частотності вживання;
- 3) принцип високої словотвірної розробленості;
- 4) принцип поширеності в межах фразеологічних одиниць мови;
- 5) принцип облігаторності аксіологічної маркованості;
- 6) їх «ключовий» характер для духовності певного лінгвокультурного ареалу.¹⁴

Сформульовані І. О. Голубовською принципи визначення ключових концептів національної культури цілком можна екстраполювати на аналіз мово-мисленнєвих конструктів, засадничих для національної свідомості, як особливої підгрупи культурних концептів, проте вважаємо, що для них необхідно застосовувати принцип, важливий саме для цієї категорії номінацій, – включення їх в концепцію національної ідеї як вербальних експлікаторів основних її смислів.

Суб'єктивні спостереження на основі сучасного українського суспільного дискурсу дозволили гіпотетично виокремити для подальшого дослідження такі концепти, які можна розглядати як константи національної свідомості українців: *воля, держава, незалежність, козак*.

Для верифікації визначених мово-мисленнєвих конструктів вдасмося до спрямованого психолінгвістичного експерименту за методикою семантичного диференціалу Ч. Осгуда у її спрощеній варіації. В експерименті взяли участь 93 особи віком від 18 до 65 років, які на окремих бланках надали суб'єктивні оцінки значущості для національної свідомості українців запропонованих їм організатором експерименту понять, що представлені словами-стимулами. Узагальнені кількісні дані реакцій респондентів представлені у таблиці 1 з такою інтерпретацією градації оцінки: цифра +3 на шкалі протилежних значень означає «надзвичайно значущі», +2 – значущі, +1 – мало

¹⁴ Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу, *Studia Linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 401.

значущі, -3 – асолютно не значущі, -2 – не значущі, -1 – скоріше не значущі, 0 – не можу визначитися з оцінкою.

Табл. 1

Слова-стимули	Значущий			Не можу визначити		Не значущий	
	+3	+2	+1	0	-3	-2	-1
воля	56	27	10	-	-	-	-
держава	93	-	-	-	-	-	-
незалежність	87	6	-	-	-	-	-
козак	28	37	28	-	-	-	-

Таким чином, проведений експеримент виявив стовідсоткове визнання всіма респондентами значущості для національної свідомості українців виокремлених понять *воля*, *держава*, *незалежність*, *козак*. Одностайно усі учасники експерименту визнали найвищу значущість поняття *держава*. Переважно найвищу оцінку у свідомості українців викликають поняття *незалежність* і *воля*. Загалом помірну значущість респонденти надали поняттю *козак*, яке є актуальним переважно у віддаленій історичній пам'яті українців.

Отримавши експериментальне підтвердження гіпотези, що *воля*, *держава*, *незалежність*, *козак*, виступають позитивно оціненими засадничими поняттями в колективній свідомості українців, приступаємо до з'ясування концептуального змісту кожного з них.

Концепт *воля*. Етимологічний словник української мови пов'язує слово *воля* з псл. *volja* 'воля' – похідним від *velēti* 'веліти', засвідчує його у словниковому складі всіх слов'янських мов, а також спорідненість із лит. *valià* 'воля', лтс. *vala* 'тс.', дісл. *val* 'вибір', двн. *wala* 'тс.', нвн. *Wahl* 'тс.; вибори', *Wille* 'воля', *wollen* 'хотіти', дінд. *váraļ* 'бажання, вибір', ав. *vāra-* 'воля; відбір', кімр. *guell* 'краще'¹⁵. На ґрунті української мови семема цього номінатива еволюціонувала: «1. Желание. 2. Усмотрение, распоряжение» у праці Є. Тимченка «Матеріали до словника

¹⁵ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1. С. 423

писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.»¹⁶; «1) Воля, свобода. 2) Власть, сила. 3) Желание, соизволение» у словнику за редакцією Б.Грінченка;¹⁷ «1. Одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки. // Прагнення досягти своєї мети; рішучість. 2. Бажання, хотіння. // Вимога, наказ. Воля ваша (твоя) – як хочете (хочеш), як бажаєте (бажасш). 3 доброї волі – бех примусу, добровільно. Остання воля чия – бажання, розпорядження, висловлене перед смертю, заповіт. 3. Право розпоряджатися на свій розсуд; влада. // Дозвіл, згода, рішення. 4. Відсутність обмежень; привілля. 5. Свобода, незалежність; прот. Неволя, рабство. 6. Звільнення селян від кріпацтва».¹⁸

Лексико-семантичне поле досліджуваного мовомисленнєвого конструкту в лексичній системі сучасної української мови розвинулося навколо його титульної назви – непохідного субстантива *воля* у його лексико-семантичному варіанті, що корелює з синонімами *свобода*, *незалежність*, *самостійність*.

Широка словотворча парадигма, яка сформувалася в українській мові на основі кореня /вол'-/ (фономорфологічні варіанти – /віл'-/ /вол-/), свідчить про глибоке занурення цього поняття в мовну картину світу українців. Деривати з цим коренем фіксують різні аспекти концептуалізації основного денотата в колективній свідомості українців, позначаючи обшир концептуальних смислів, пов'язаних з феноменом *воля*. Зокрема, позначуваний аксіологічно маркованим, із сентиментальною конотацією іменником *воленька*; вербалізована іменниками *вольниця*, *вольність*, *визволення*, *звільнення* предметно втілена активна діяльність; експлікований субстантивом *визволитель* суб'єкт цієї активності. Особливий сектор лексико-семантичного поля досліджуваного концепту становлять композити, у яких поєднання словотворчого компоненту *воля* з вербальними

¹⁶ Гринченко, С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Книга 1 / Підгот. до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ – Нью-Йорк, 2002.

¹⁷ Словарь української мови (1907 – 1909): у 4 т. (Т. I – IV). / Упор. Б.Грінченко. Київ. URL: <https://t2u.org.ua/data/1907-1909.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).

¹⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2003. С. 157.

носіями інших понять створюють нові компоненти йог змістового наповнення: *вільнодумець* – особа, якій властиво бути незалежною у своїх міркуваннях; *вільнодумство* – стан свободи думки; *волелюбність* – найвище прийняття волі.

Ми погоджуємося з Н. Павликівською, що «морфологічний аспект не є вирішальним для визначення сем»¹⁹, оскільки, як справедливо зауважують вітчизняні лінгвісти, «у сучасному мовознавстві помітна тенденція до ґрунтовного дослідження всіх мовних одиниць ... в узаємодії з понятійними реальностями»²⁰, тому до лексико-семантичного поля концепту залучаємо похідні прикметники, які виражають ознаки за відношенням до волі як свободи: *вільний, волелюбний*; дієслова на позначення а) набуття волі – *звільнятися, звільняти*, б) надання волі – *звільняти, дозволяти*; прислівники, що характеризують дію за ознакою свободи її виконання – *вволю, звільна, добровільно*.

Деривати з часткою не- (*неволя, невольника, неволити, невольник, невольничий*) утворюють концептуальну опозицію до поняття *воля*, оскільки існування неволі підсилює цінність феномену *воля*.

Концептуалізація поняття *воля* як свобода в етноментальності українців відбувалася під впливом історичних чинників, серед яких тривале, упродовж кількох століть, поневолення численними загарбниками, постійна нерівна боротьба за національно-культурну, суспільно-політичну й духовну незалежність на помежів'ї геополітичних інтересів ворожих сусідів, які переважали чисельністю й військовою потугою. Саме через загроженість свого існування як нації примусила українців ставитися до волі як найвищої цінності – особистої і суспільної. Як наслідок «поняття *воля* у свідомості українців максимально загострилося, активізувалося й водночас естетизувалося».²¹

¹⁹ Павликівська Н. «Загадковий портал часу» в лексико-семантичному й асоціативному полях мови повісті В. Рутківського «Сторожова застава». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць*/ гол. ред. С. Б. Барань. Вінниця : ТОВ «фірма Планер», 2022. Вип. 35. С. 26.

²⁰ Завальнюк І., Іваницька Н. Семантична єдність повнокозначних словоназв: категорійний статус та лінгвальні ознаки складових. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць*/ гол. ред. С. Б. Барань. Вінниця : ТОВ «фірма Планер», 2022. Вип. 34. С. 9.

²¹ Бещенко Т. П. Концепт *воля* в українському народному героїчному епосі (думках). *Лінгвістика: зб. наук. пр.* / за ред. проф. К. Д. Глуховицевої. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. № 1 (36). С. 159.

Народне уявлення про волю як найвищу життєву цінність і мету втілюють українські паремії: *Життя не має ціни, а воля дорожча за життя; Хоч голі, аби на волі; Хоч долі, аби на волі; Хоч і стина гола, аби своя воля; Хоч рачки, та на волі; Хоч ти в багатстві, та в неволі, а я хоч голій, та на волі; За народ і волю віддамо життя і долю; Де немає волі, там не буває й долі; Не шукай долі, а шукай волі; У неволі нема долі; Хто без волі, той без долі; Ліпше погана воля, ніж гарна неволя; Яка воля, так доля. Нема гіршої долі, як жити без волі.*²²

Змістове наповнення концепту *воля* в мовній картині світу українців визначає не тільки історичний фактор, а й етнопсихологічний. Воля, за народним переконанням, дає життєву енергію: *Моя воля, моя сила; На волі я й гори потоплю; Не сильно – вільно; Сильна воля гори перевертає; Воля дає силу слабим.*²³ Століттями воля залишалася колективною мрією українців: *Воля – нічний вогник; наче близько, а не достанеш; Сам у неволі, а мрії на волі; Коли та воля буде? Чи вона втопилася, чи де поділася?*²⁴

Зміст концепту *воля* фіксує етнокультурні традиції українців-хліборобів, чие життя пов'язане із полем, з безкрайнім простором, що в колективній свідомості ототожнюється з волею: *Коли я в полі, тоді я на волі; Тільки тії й волі, що крикнуть у полі; У полі дві волі: чия правіша того й сильніша; Краще робити на вільнім полі, ніж гуляти у неволі; На чужому полі не матимеш волі.*²⁵

В українських фольклорних текстах традиційно з поняттям волі асоціативно пов'язана семантика слова *стен* через його якісні ознаки – *широкий, безкрай*. Асоціатами волі виступають «*край веселий*», «*тихі води, ясні зорі*».²⁶

Воля в народних поетичних творах не мислиться як даність, вона обов'язково пов'язана з активною цілеспрямованою дією – визволяти. *Визволяти* – «звільняти кого-небудь з неволі, полону, ув'язнення; робити вільним, надавати свободу кому-, чому-

²² Українські народні прислів'я та приказки. Довжотівний період. Київ: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1963. 791 с.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Українські народні думи. *Українські народні думи (добірка)*: вебсторінка. URL: <https://mala.storinka.org> (дата звернення: 22.11.2023)

небудь, позбавляючи пригноблення, безправ'я, чийогось панування; відвойовувати захоплену ворогом територію».²⁷ У народному епосі виникли стереотипні словосполучення: «з неволі визволяти», «з тяжкої неволі визволяти».²⁸

Воля століттями була метою екзистенційних змагань українців із загарбниками, тому компонентами концептуального змісту цього поняття незмінно виступають *боротьба й смерть*. Імператив духовного вождя українського народу *«Борітеся – поборите! Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!»*²⁹, проголошений Тарасом Шевченком у ХІХ ст., скеровував до активних дій учасників Революції Гідності у ХХІ ст. Під прапором з гаслом *«Воля України – або смерть!»* захищали в боях з російськими більшовиками своє право будувати українську державу повстанці Холодного Яру. *«Воля або смерть»* виکارбувано на шевронах сьогоденних захисників України від російських окупантів, а заклик Тараса Шевченка *«і вражою злою кров'ю Волю окропите»*³⁰ кличе їх до справедливого бою. З девізом *«Воля народам! Воля людям!»* зверталися воїни УПА до своїх литовських, латиських й естонських побратимів.³¹ Вірою у свої сили і стійкість звучать слова українського славия: *«Ще не вмерла України ні слава, ні воля ...»*.³²

Концептуальний зміст поняття *воля* у свідомості українців визначається причинно-наслідковим зв'язком між волею й життєсіння нації, що пояснює такі основні його компоненти: воля – свобода, воля – життєва необхідність, воля – боротьба, воля – мрія, воля – цінність, воля – сила, воля – рівність, воля – слава, воля – релігія, воля – правда, воля – козацтво, воля – стан, воля – простір.

Формування концептуальних ознак поняття *воля* відбувалося, зокрема, і під впливом інтелектуально-художньої

²⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2003. С. 94.

²⁸ Українські народні думи. *Українські народні думи (вибір)* / побіторника. URL: <https://mfa.starinka.org> (дата звернення: 22.11.2023).

²⁹ Шевченко Тарас. Кобзар. Київ : Дніпро, 1985. С. 253.

³⁰ Там само. С. 274.

³¹ В'ярович В. Україна. Історія з грифом «секретно». Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2022. С. 301.

³² Державний Гімн України.

творчості духовного провідника нації – Тараса Шевченка. Його поезії прийняті темою волі – народу й особистості: *...не бачитиме волі, святої воленьки;*³³ *Ніби знову я на волю, на світ народився;*³⁴ *Шукати доброго добра, добра святого. Волі! Волі, братерства братнього*³⁵ *Там в широких полі воля, там синє море;*³⁶ *Дніпр широкий – море, степ і степ, ревуть пороги, І могили-гори, там родилась, гарцювала козацькая воля;*³⁷ *У нас воля виростала, Дніпром умивалась, у голови гори слава, степом укривалась;*³⁸ *Світ широкий, воля, – Ідіть, сини, погуляйте, Пошукайте долі;*³⁹ *Не жди сподіваної волі;*⁴⁰ *... добували І славу, і волю;*⁴¹ *... де нема святої волі, не буде там добра ніколи*⁴² *За честь, славу, за братерство. За волю України;*⁴³ *Осміяли твою славу, І силу, і волю;*⁴⁴ *Встане правда: встане воля;*⁴⁵ *Боже! Боже! Даси волю – І розум на світі;*⁴⁶ *Козачество гине. Де поділась доля-воля, бунчуки, гетьмани?*⁴⁷ *О милий боже України, не дай пропасти на чужині в неволі вільним козакам;*⁴⁸ *І засвітив, любомудре, Світоч правди, волі...;*⁴⁹ *Не вернеться воля, Не вернеться запорожці, не встануть гетьмани;*⁵⁰ *...і ми б не знали І досі правди на землі! Святої волі!*⁵¹ *Усі ми однаково на волі жили! Усі ми однаково за волю лягли...*⁵²

Концепт держава. Поняття держава перманентно набувало особливої актуальності для української нації, яка в умовах кількох століть бездержавності зазнавала жорсткого

³³ Шевченко Тарас. Кобзар. Київ : Дніпро, 1985. С. 464.

³⁴ Там само. С. 312.

³⁵ Там само. С.256.

³⁶ Там само. С.63.

³⁷ Там само. С. 49.

³⁸ Там само. С.227.

³⁹ Там само. С.65.

⁴⁰ Там само. С. 512.

⁴¹ Там само. С. 61.

⁴² Там само. С. 359.

⁴³ Там само. С. 202.

⁴⁴ Там само. С.207.

⁴⁵ Там само. С.252.

⁴⁶ Там само. С. 305.

⁴⁷ Там само. С. 45.

⁴⁸ Там само. С. 162.

⁴⁹ Там само. С. 205.

⁵⁰ Там само. С. 58.

⁵¹ Там само. С. 632.

⁵² Там само. С. 485.

національно-культурного, політичного, духовного тиску й приниження з боку імперій-загарбниць.

Має слушність Я. Яремко, що «змістове наповнення концепту *держава* доречно розглянути через призму історії слова *держава*, яке є певною мірою показовим мовним відбитком історії становлення української державності»⁵³

Свою етимологію іменник *держава* починає від праслов'янського *držati* «тримати, володіти»⁵⁴. Значення етимологічної дієслівної твірної основи зумовило семантику іменникового деривата *держава*, з якою це слово фіксує у писемній і книжній українській мові XV – XVIII ст. лексикограф Є. Тимченко: «1. Владение. 2. Поместье, имение».⁵⁵ Словник XVI – першої половини XVII ст. кодифікує слово *держава* в тогочасному його розумінні як «1. Маєток, вотчина; 2. Країна, володіння, територія, де хто-небудь почуває себе повновладним господарем; 3. Влада, повноваження, сила, могутність; 4. Панування, управління, зверхність; 5. Скіпетр як емблема влади».⁵⁶ Архаїчні семантичні варіанти лексеми *держава* «1. Маєток, помістя, володіння. 2. Міцність. 3. Влада, керівництво» засвідчує і Великий тлумачний словник сучасної української мови, проте вони втратили актуальність для мовної картини світу сучасних українців. У двадцятому столітті слово *держава*, пропущене крізь політичний дискурс, набуло значення «апарат політичної влади в суспільстві // Країна з таким апаратом політичної влади».⁵⁷ Під іншим кутом зору трактує значення цього номінатива «Словник синонімів української мови» як «територія, що становить єдність з погляду історії, населення, політичного ладу тощо» і подає синоніми: *країна, земля, царство, папство, край, сторона*.⁵⁸

⁵³ Яремко Я. Концепт держава в українському політичному дискурсі. *Українознавчі студії*. 2012–2013. №13–14. С.154.

⁵⁴ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 2. С. 39.

⁵⁵ Тимченко, Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Книга 1 / Підгот. до видання В. В. Німчук та Г. І. Ліса. Київ – Нью-Йорк, 2002. С. 205.

⁵⁶ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут І. Крип'якевича; відп. ред. Д. Гринчишин. Вип. 7 Г (головні й інші ігри). Г, Д (д – десятина). Львів, 2000. С. 236–237.

⁵⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2003. С.215.

⁵⁸ Словник синонімів української мови: У 2 т. / Уклад. А.А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С.І. Головашук та ін. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1999. 1020 с.; Т. 2. Київ: Наукова думка, 2000. С. 404–405.

Має рацію Я. Яремко, зауважуючи «якою б точною не була словникова дефініція, вона не в змозі вербально відтворити той глибинний смисл, якого набув денотат у процесі концептуалізації дійсності».⁵⁹

Еволюцію лексико-семантичного поля концепту *держава* відображає словотвірна парадигма, що розгорнулася на базі твірної основи його титульного імені: *державець* – володар, великий землевласник; *самодержавець/ самодержець* – хто уособлює необмежену верховну владу в державі, *самодержавство* – абсолютна монархія, абсолютизм; *державний* – ознака за відношенням до держави; *етнодержавний* – ознака за належністю до держави, побудованої за етнічним принципом; *державність* – форма ствердження незалежності нації; *державотворення* – процес будівництва держави; *державотворчий* – який містить або втілює ідею державного будівництва; *державник* – особа, свідомо своєї відповідальної діяльності на користь держави.

Зміст концепту *держава* повноцінно експлікує український дискурс, що формує всю суспільно вагому та прагматичну інформацію, яку фіксує в колективній свідомості його титульна назва та похідні від неї лексичні одиниці із спільною кореневою морфемою *держав-*. Сьогодні до послуг дослідника обшир мовного матеріалу Корпусу української мови, до якого ми звертаємося з метою визначення вербально втілених концептуальних смислів поняття *держава*: *суверенна Українська держава*, *соборна Українська держава*, *незалежна держава*, *унітарна держава*; *держава здійснює владу*, *державна влада*; *держава – це я*, *своя держава*, *наша держава*; *Україна – багатонаціональна держава*, *національна держава*; *історичний досвід державності*; *держава і церква*; *держава вимагає*; *держава досягла*; *держава повинна*; *держава має право*; *партії та держава*; *держава і право*; *політика держави*; *Основний Державний Закон*; *державна структура*; *державний устрій*; *державний апарат*; *державний бюджет*, *Державний банк*; *державна фінансова система*; *державний організм*; *державний*

⁵⁹ Яремко Я. Концепт держава в українському політичному дискурсі. *Українознавчі студії*. 2012-2013. №13-14. С.157.

контроль; державний діяч; державний розвиток; держава і суспільство; правова держава; індустриальна держава; будувати нову, незалежну, промислово розвинену українську державу; держава не є ефективним власником підприємств; Гетьманська держава, Українська козацька держава; держава гарантус; цілісність кордонів держави; держава і мова; держава охороняє, Давньоруська держава; Київська держава; Галицько-Волинська держава.⁶⁰

Застосунок методу критичного дискурсу-аналізу уможливило моделювання компонентної будови змісту концепту *держава* у колективній свідомості українців: Україна – держава, держава – цінність, держава – національна незалежність, держава – закон, держава – захист, держава – національна необхідність, держава – форма життєдіяльності суспільства, держава – апарат управління, держава – структура, держава – організм, держава – гарант правових відносин, держава – історичне прагнення.

Концепт незалежність. Ця цілісна змістова одиниця колективної та індивідуальної свідомості, яка посіла визначальне місце в національній світоглядній концептосфері й ментальному лексиконі українців, сформувалася під впливом чотирьохсот років політичної, культурної, мовної, церковної експансії імперій-завойовниць на історичних українських землях, їхнього агресивного прагнення асимілювати і знищити український етнос.

Концептуалізація поняття *незалежність* як національна й державна самостійність почалася в свідомості українців з ідейно спрямованої діяльності Братства самостійників, утвореного в 1914 р. за ініціативою Валентина Отамановського групою національно свідомих київських студентів. Члени цієї таємної організації мали за мету боротися за відновлення самостійної і суверенної держави Україна і почали з поширення через власне видання «Вернигора» серед українства націоналістичного світогляду, державницьких ідей й західноєвропейської

⁶⁰ Корпус української мови.

URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=i&rst=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwiQrOXw6rvAAxUAAQAQAAAHQAAQAQAAQAA&url=http%3A%2F%2Fkorpus.org.ua%2F&psig=AOvVaw2nRMEUAYJDLbsnTfYw8i6F&ust=1689927009350669&opi=89978449> (дата звернення: 17.11.2023).

орієнтації.⁶¹ 3 червня 1917 до членства в Братстві долучився Микола Міхновський – один із фундаторів української національної ідеї, ідеолог українського інтегрального націоналізму, автор маніфесту «Самостійна Україна», організатор українського війська, прихильник дерусифікації та автокефалії Православної Церкви в Україні.⁶²

Найбільш активним рух за національну незалежність в українському суспільстві припадає на ХХ ст. Шлях борців за суверенітет України проліг у часовому відтинку 1918 р. – 1991 р.р.. Уперше в ХХ столітті незалежність України було встановлено 22 січня 1918 року текстом IV Універсалу Української Центральної Ради, яким проголошено: «...однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу».⁶³ По кількох десятиріччях втрати незалежності в нерівній боротьбі з переважними силами російських окупантів 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, яка проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.⁶⁴

Титульним іменем досліджуваного концепту виступає субстантив *незалежність*, похідний від прикметника *незалежний*, який в лінгвістичних лексикографічних джерелах постає у двох значеннях: «1. Який не залежить від кого-, чого-небудь, не підкоряється комусь, чомусь; самостійний, рішучий у поведінці, діях; який виражає або свідчить про самостійність у поведінці, вчинках. 2. Самостійний у міжнародних відносинах та у внутрішніх справах; суверенний».⁶⁵ Іменник *незалежність* разом із синонімами *свобода*, *самовизначення*, *автономія*, *суверенітет*, *самоврядування*, *самостійність*, *вільність*,

⁶¹ Братство самостійників. Вікіпедія. URL: [Братство самостійників — Вікіпедія \(wikipedia.org\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Братство_самостійників) (дата звернення: 11.11.2023).

⁶² Міхновський Микола Іванович. Вікіпедія. URL: [Міхновський Микола Іванович — Вікіпедія \(wikipedia.org\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Міхновський_Микола_Іванович) (дата звернення: 11.11.2023).

⁶³ Четвертий Універсал Української Центральної Ради. Четвертий Універсал Української Центральної Ради — Вікіджерела ([wikisource.org](https://uk.wikisource.org/wiki/Четвертий_Універсал_Української_Центральної_Ради)) (дата звернення: 11.11.2023).

⁶⁴ Декларація про державний суверенітет України. Декларація про державний суве... | від 16.07.1990 № 55-ХІІ (зда поу ца) (дата звернення: 11.11.2023).

⁶⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2003. С. 601.

– перспектива, незалежність – розвиток, незалежність – конституційна норма.

Концепт козак. Учасники психолінгвістичного експерименту, який було застосовано для верифікації набору гіпотетично визначених концептів, що є значущими для національної свідомості українців, порівню розділилися у своїй оцінці концепту *козак* між показниками +3 – дуже значущий, і +1 – не дуже значущий, однак жодної відповіді не було на шкалі протилежних значень у реєстрі «не значущий». Є підстави опонувати позиції, за якою концепт *козак* має невелике значення для національного самоусвідомлення українців, і довести, що цей мово-мисленнєвий конструкт відіграє важливу роль у формуванні української національної свідомості.

Етимологія слова *козак* викликає зацікавлення не тільки у лінгвістів, а й історіографів козацтва як суспільного явища. З цього приводу слухним видається заувага Андрія Клоса про те, що «розуміння етимології слова «козак», його первинної словотворчої структури та виявлення елементів його давнього, істинного значення може бути тією ниттю, яка приведе нас до розв'язання проблеми похідної ідентифікації козацтва як явища ...». ⁶⁷ «Етимологічний словник української мови» відносить слово *козак* до давніх запозичень з тюркських мов: тур. *kazak*, крим.-татар. *козак* – вільна, незалежна людина; шукач пригод, бродяга. ⁶⁸

Аналізуючи лексикографічні описи номінатива *козак*, встановлюємо понятійне ядро досліджуваного концепту: «1. Воїн, лицар; 2) Ідеал лицаря, прекрасний морально й фізично»; ⁶⁹ «1. В Україні у XV – XVIII ст. вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, яка втекла на південні землі (у пониззя Дніпра) й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; 2. Нашадок такої людини; 3. Будь-який представник Запорізької Січі; 4. Парубок, юнак; 5.

⁶⁷ Клос А.І. Етимологія концепту «козак» у контексті питання виникнення та формування козацтва. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний вісник Національного університету «Запорізька академія»*. Запоріжжя, 2008. Вип. 22. 248 с. С. 15.

⁶⁸ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 4.

⁶⁹ Словарь української мови (1907 – 1909): у 4 т. (Т. I – IV). / Упор. Б.Гринченко. Київ. URL: [https://r2u.org.ua/data/\(1907-1909\).pdf](https://r2u.org.ua/data/(1907-1909).pdf). (дата звернення: 12.11.2023).

Відважний, завзятий, хоробрий чоловік, молодець;⁷⁰ «1. Ідеальний образ української душі; 2. Носій та оборонець найвищих суспільних і духовних вартостей людини; 10. Сміливий захисник рідної землі»⁷¹

Лексико-семантичне поле мово-мисленнєвого конструкту *козак* організовує однойменна іменникова лексема, навколо якої згрупувалися однокореневі деривати, що вербалізують усталені в українській етноментальності знання про цей концептуалізований фрагмент об'єктивної історичної дійсності: *козацтво, козаччина, козаченько, козарюга, козачок, козачка, козакувати, козацький, по-козацькому*.

Національний дискурс розкриває перед допитливим дослідником значно ширший спектр вербальних експлікаторів компонентів концептуального змісту поняття *козак*. Героїчний український епос зберіг апозитивні конструкції, у яких приклади, що корелюють з іменником *козак*, у різних аспектах характеризують представників цього суспільного стану: *козаки-запорожці* – уточнює місце зосередження основних сил українського козацтва; *козак-нетяга, козак-сірома* – засвідчують, що переважна більшість членів козацького війська – це люди незаможні; *козаки-брати* – вказує на побратимські стосунки в козацькому середовищі; *козаки-молодці* – актуалізує фізичну силу й військову доблесть.

Національна пам'ять відтворює образ козака як лицаря волі, честі й обов'язку захисника українських земель. Гордість українців за славних прадідів-козаків звучить у словах національного славня: «*Душу й тіло ми положим за нашу свободу / і покажем, що ми, браття, козацького роду*».⁷²

У репертуарі народної творчості численні паремії, у яких козак постає в різних характеристиках – від шанобливих до жартівливих: *Козак з біди не заплаче. Козак із бідною, як риба з водою. Козак мовчить, а все знає. Не втечи козаку від Січи. Ой ти, козаче, зелений барвінку, прийди до мене, хоч на хвилинку. От так по-козацьки, нема хліба, їдять пляцки. Терпи*

⁷⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2003. С. 438.

⁷¹ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 298.

⁷² Державний Гімн України.

козаче, атамано будеш. Тому козак гладкий, бо наївся, заснув і не має гадки. У козака: кінь і кульбака. Степ, та воля — козацька доля. Чи саяк, чи так, не боїться козак. Добрий козак баче, де отаман скаче. Козак журби не знає. Козак коли не п'є, то ворогів б'є, а все не гуляє. Козак хоч і на ріллі осяде, а честі своєї лицарської не забуде. Козакові море по коліна. Козача потилиця панам не хилиться. Куди козака доля не закине — все буде козак. На козаку і рогожка пригожся. То не козак, що отаманом не думас бути. Щирий козак ззаду не нападає. Що за холод, як козак молод. Що козак чує, те на вус мотас. Береженого і Бог береже, а козацька шабля стереже. Бог не без милості, а козак не без щастя. Козак не боїться ні тучі, ні грому. Козак не боїться ні хмари, ні чвари, ні чортової кари. Козак, як не сало їсть, то турка б'є. Куди козака доля не закине — все буде козак. Де козак — там і воля. Українці широко переконані, що добра козацька генетика забезпечує їм незнищенність: *Козацькому роду нема переводу. Ще не вмерла козацька мати.*⁷³

Народний образ козака знайшов художнє осмислення в українській літературі. Обов'язковою ознакою козака як персонажа численних історичних творів є воїнська доблесть: *«Не той козак, що вік проживає та й на лавці помирає, а той козак, що з ворогом в чистім полі слави здобуває...»*.⁷⁴ Мужність і здатність до самопожертви в боротьбі з ворогом визначає справжнього козака: *«Козак повів човен прямо на поріг, потопив ворогів, утонув і сам»*.⁷⁵ Козак — психологічно стійкий в умовах небезпеки, відважно долає перешкоди в досягненні обраної мети: *«Кругом хвилі, як ті гори: Ні землі, ні неба. Серце мліє, а козакам Того тільки й треба»*.⁷⁶

⁷³ Українські народні прислів'я та приказки. Довідковий період. Київ: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1963. 791 с.

⁷⁴ Казура Я. Іван Богун [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&ict=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKfw4HNGv85yAAxUAAAAAHQAAAAAQBg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintit.php%3Fid%3D1012&psig=AOvVaw0B7uLFWk_1.97HQLo5jvLD&ust=1689929043686495&opi=89978449 (дата звернення: 10.11.2023)

⁷⁵ Загребельний П. Роксолана. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&ict=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKfw4HNGv85yAAxUAAAAAHQAAAAAQBg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintit.php%3Fid%3D999&psig=AOvVaw0B7uLFWk_1.97HQLo5jvLD&ust=1689929163332665&opi=89978449 (дата звернення: 10.11.2023)

⁷⁶ Шевченко Тарас. Кобзар. Київ: Дніпро, 1985. С. 61.

Козак має бути витривалим як психологічно, так і фізично, енергійним і завзятим у ратному ділі, самодостатнім за різних життєвих обставин, не вибагливим у побуті, завжди готовим до випробувань: «... справжній козак ніколи не плаче і не скаржиться». ⁷⁷ «Козак стає справжнім козаком, який не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота» «..... козак звик знаходити собі все й без нічисті помочі». «Козак – суцця буря і вітер в полі». «... хіба ж козак з одним сухарем не спроможний переміряти всю Україну?» «... козак завжди готовий вирушати хоч і на край світу». ⁷⁸ Життєвою філософією козака є воля, яку він не згоден проміняти на будь-які преференції чи вигоду: «... в нас що козак, то й воля». «Не козак вклонявся королеві – король схилив голову перед козаками!». ⁷⁹

Козак не забуває свого роду, залишається вірним своїй національній ідентичності, відчуває особисту відповідальність за долю свого народу: «... душа щира, Козацького роду. Не одиравсь того слова, Що мати співала ...» ⁸⁰ (Т. Шевченко, с. 65). «... не просто козак ..., а чоловік, за яким стояв народ цілий, і привіз той чоловік не лише образу свою власну, а обурення свого народу». ⁸¹

В етноментальній традиції козак уособлює собою не тільки воїна, а й дбайливого господаря на своїй землі, який мужньо захищає її від завойовників: «... бо знали, що земля – то для нас хліб, скарб, достатки і всяка фортуна, земля була нашим захистом і нашою зброєю, і козак воював стільки ж мушкетом, як мотикою та лопатою, він мав обидва ці інструменти на

⁷⁷ Сорока Ю. Іван Богун. [Текст]. URL:

<https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwjAxxGj9JyAAxUAAAAAHQAAAAAQAg&url=https%3A%2F%2Freadukrainianbooks.com%2F2364-ivan-bogun-2-2-ti-tom-1-ivrii-volodimirovich-soroka.html&psig=AOvVaw1WT1IEFuAWQYKiS-bS3du&ust=1689929456900876&opi=89978449> (дата звернення: 10.11.2023)

⁷⁸ Загребельний П. Я. Богдан. [Текст]. URL:

<https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwjY4fh9JyAAxUAAAAAHQAAAAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintit.php%3Fid%3D4329&psig=AOvVaw0N1iGSIvqQOPeE6xSjgMut&ust=1689929601123898&opi=89978449> (дата звернення: 10.11.2023)

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Шевченко Тарас. Кобзар. Київ: Дніпро, 1985. С. 65.

⁸¹ Загребельний П. Роксолана. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwj4fNGv85yAAxUAAAAAHQAAAAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintit.php%3Fid%3D999&psig=AOvVaw0B7uLiWk_L971lQI05jvLD&ust=1689929163332663&opi=89978449 (дата звернення: 10.11.2023)

однім державу, ... з ними він багато вмів, багато міг, багато доказував, ...серед безмежних рівнин свого степу ...». ⁸² Козак – то належність до еліти суспільства, що накладає особисту відповідальність за тих, хто потребує захисту. «Козак не ховався за хлопа (бо й коли це козак міг за когось там ховатися?)» ⁸³ Невід'ємною ознакою козака є весела вдача. «... козаки — Аж Хортиця гнеться Метелиці та гоняка Гуртом оддирають ...». ⁸⁴ «... не звик сумувати козак Омелько, тож він з посмішкою і веселими примовками здійснює свій кубок, проводить час за веселими розмовами». ⁸⁵ Найбільше пошанування в народі таким рисам козака, як щирість, нехтування матеріальними статками. «Козак душа правдива – сорочки не має». ⁸⁶

Типовий портрет козака-запорожця з характерними рисами, з-поміж яких найпомітнішою є чуб-оселедець: «... здоровенний козарлюга. ... довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; усі довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі борви аж геть піднялись над тими очима...». ⁸⁷ «Козак Мамай на стіні під дубочком з бандурою й довжелезним «оселедцем», намотаним навколо вуха ...». ⁸⁸ «Дід був козак – Чуб, як дуб». ⁸⁹

⁸² Загребельний П. Я. Богдан. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcK_EwiY4fh9JvAAxUAAAAAAAAQAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprint.php%3Fid%3D4329&psig=AOvVaw0NUiGSIVqQOPe6xSjgMnt&ust=1689929601123898&opi=89978449 (дата звернення: 12.11.2023)

⁸³ Там само.

⁸⁴ Шевченко Тарас. Кобзар. Київ: Дніпро, 1985. С. 67.

⁸⁵ Сорока Ю. Іван Богун. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcK_EwiY4fh9JvAAxUAAAAAAAAQAAQAg&url=https%3A%2F%2Freadukrainianbooks.com%2F2364-ivan-bogun-u-2-ty-tom-1-jurij-volodimirovich-3070ka.html&psig=AOvVaw1W1IEFuAWQYKis-lS3ulu&ust=1689929456900876&opi=89978449 (дата звернення: 11.11.2023)

⁸⁶ Загребельний П. Я. Богдан. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcK_EwiY4fh9JvAAxUAAAAAAAAQAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprint.php%3Fid%3D4329&psig=AOvVaw0NUiGSIVqQOPe6xSjgMnt&ust=1689929601123898&opi=89978449 (дата звернення: 11.11.2023)

⁸⁷ Куліш П. Чорна рада. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcK_EwiY4fh9JvAAxUAAAAAAAAQAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprint.php%3Fid%3D1084&psig=AOvVaw2nAhDu93RCMT8KRCN46-i&ust=1689930671245915&opi=89978449 (дата звернення: 17.11.2023)

⁸⁸ Стелмак М. Дума про тебе. [Текст]. URL:

https://www.google.com.ua/url?sa=i&rc=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcK_EwiYpOb4-JvAAxUAAAAAAAAQAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintzip.php%3Fid%3D1084&psig=AOvVaw2nAhDu93RCMT8KRCN46-i&ust=1689930671245915&opi=89978449

Козак – то стан душі, який не визначається віком, а тільки лицарством і відвагою. *«Козак молоденький».*⁹⁰ *«Гарний козак виростав, шаблею рубався з обох рук»* *«Козак був немолодий, воїн досвідчений і чоловік бувалий».*⁹¹

Прикметно, що козаки, як добрі воїни, шанували «чесну» і благородну зброю, яку можна застосувати тільки в поєдинку на найближчій відстані між суперниками, використання якої потребує від воїна неабиякої вправності, фізичної сили, кмітливості. Козацтво сповна віддало шану шаблі. Виняток практичні козаки зробили тільки для келепа та булави. Булава в козацькій спільноті стала найважливішою відзнакою влади. Важливим елементом на портретах українських козацьких лицарів є лук (портрет Байди Вишневецького, Петра Сагайдачного, Семена Дениска).⁹²

Український фольклорний та художній дискурс зберіг для нащадків імена легендарних козаків Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Максима Залізняка, Івана Сірка, Петра Сагайдачного, Яким Сомка, кожне з яких можна вивчати як окремий концепт у площині когнітивної ономастики. Народнописенна творчість пам'ятає легендарного Байду, який стрілами з лука розправився зі своїми катами й ворогами України. *«Ой, щоро ж мій молодесенький, Подай мені лучок та й тугесенький, Подай мені тугий лучок і стрілочок цілий пучок».*⁹³

3D6367&psig=AOvVaw3BWfjbUDvEzf4C4tpNds05&ust=1689930758401601&opi=89978449 (дата звернення: 17.11.2023)

⁹⁰ Баргланій І. Маруся Богуславка. [Текст]: URL:

<https://www.google.com.ua/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwiAwOSa-ZyAAxUAAAAAHQAAAAAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintit.php%3Ftid%3D3060&psig=AOvVaw2zuVhsP0rKzn8Bb4F21ubr&ust=1689930851086497&opi=89978449> (дата звернення: 17.11.2023)

⁹¹ Там само.

⁹² Загребельний П. Я. Богдан. [Текст]: URL:

<https://www.google.com.ua/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAIQw7AJahcKEwiY4fb9JyAAxUAAAAAHQAAAAAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.ukrlib.com.ua%2Fbooks%2Fprintit.php%3Ftid%3D4329&psig=AOvVaw0NUiGSIvqQOPeE6xSJgMnt&ust=1689929601123898&opi=89978449> (дата звернення: 17.11.2023)

⁹³ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/galenko-1.htm> (дата звернення: 18.11.2023)

⁹⁴ Українські народні думи. Українські народні думи (добірка): вебсторінка. URL: <https://mala.storinka.org> (дата звернення: 22.11.2023)

Ю. Руденко, дослідник української національної ідентичності в її історичній ретроспекції, автор монографії «Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації», переконує, що козацтву належить визначальна історична роль у формуванні духовності, ментальності, сакрального коду української нації. Козаки, «важливим складником свідомості яких виступало нестримне прагнення до волі»⁹⁴ акумулювали національно-визвольну енергію українського народу й послали його наступним поколінням потужний імпульс, який спричинив упродовж ХХ ст. низку повстанських вибухів, спрямованих на здобуття Україною своєї незалежності. Козаччина пробудила в колективній свідомості української суспільності державотворчі прагнення, яким судилося дійти свого логічного завершення проголошенням Декларації про державний суверенітет України у 1991 року. Козацька доба засіяла ментальність українців зернами ідеї національного самоствердження, запалила той вогонь волелюбності, який, хоч і пригасав іноді під вітрами лихоліть, зберігався десь у глибині національної душі палкими іскрами, з яких знову і знову розгорявся на подив і острах ворогам. Феномен козацтва став національно-культурною гордістю для багатьох поколінь українства, а козак невмирущим образом, архетипом, який ввібрав найхарактерніші етнічні ознаки й не дозволяв національній свідомості згаснути назавжди навіть тоді, коли зранена Україна падала під чоботом завойовника. В українському мовомисленні слово *козак* набуло концептуального змісту, який об'єднав цілий спектр історичних, етнокультурних, морально-етичних, художніх смислів: козак – захисник, козак – воля, козак – відвага, козак – честь, козак – побратимство, козак – аскетизм, козак – слава, козак – сила, козак – лицар, козак – оптимізм, козак – стійкість, козак – молодець, козак – чуб-оселедець, козак – шабля.

З опертям на емпіричний матеріал можемо висновкувати, що гіпотетичне виокремлення концептів *воля, держава, незалежність, козак* як визначальних для національної

⁹⁴ Руденко Ю. Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: Видавництво Львівська, 2020. С. 123.

свідомості отримало експериментальне підтвердження з оцінкою респондентами переважно високої значущості цих мово-мисленнєвих конструктів. Розлога словотворча парадигма титульних назв кожного з них, обшир їх лексико-семантичних полів, національний дискурс засвідчили глибоке закорінення цих ментальних сутностей в історичний контекст, світоглядну мапу пріоритетів і прагнень. У колективній свідомості українців сформувався комплекс взаємозалежних сутностей, пов'язаних причиново-наслідковими зв'язками: *воля* як свобода зумовлює постання *держави*, яка забезпечує *незалежність* нації у розвитку власної культури, суспільних й геополітичних прямувань, інтелектуального потенціалу, економічних спроможностей. Місце концепту *козак* у цій парадигмальній єдності визначає винятковий історичний досвід козаків, очолюваних Богданом Хмельницьким, у реалізації державотворчого проєкту Військо Запорозьке.

Виявленні в процесі дослідження вербальні експлікації зазначених ментальних конструктів в українських текстах як фольклорного, так й авторського походження, створених у часовому проміжку від XVI ст. до поч. XXI ст. дали підстави кваліфікувати концепти *воля*, *незалежність*, *держава*, *козак* як константи національної свідомості українців.

Перспективними видаються дослідження, спрямовані на виявлення інших констант свідомості українців, які мають незаперечний вплив на формування національної ідеї.

1.2. Прізвище як антропонімна категорія (на матеріалі прізвищ села Мізяківські Хутори Вінницького району Вінницької області)

Наталія Павликівська, Мар'яна Івацко

Однією із провідних галузей ономастики є антропоніміка – наука, що спорадично займається вивченням власних особових назв. Серед них чільне місце посідають прізвища – виразники культури, історії та психології кожного народу й, водночас, наймолодший клас пропріативів, що виникав та усталювався

протягом великого проміжку часу, зберігши в собі знання про побут, особливості вірування, політичного та економічного життя наших пращурів. Прізвища є генетично пов'язаними з українською лексикою, саме тому беруть безпосередню участь у формуванні словникового фонду мови, розширюють її багатство та структуру. Вони нерідко дотичні до діалектизмів, архаїзмів та історизмів, саме тому дають змогу науковцям виділити особливості прізвищевої системи різних етнічних регіонів, дослідити їхні мотиваційно-структурні риси, прослідкувати вплив екстралінгвальних факторів на антропонімну систему України в цілому.

Зважаючи на те, що прізвища є найменш дослідженим класом антропонімної лексики та містять значний обсяг чистого матеріалу, перед сучасними лінгвістами відкриті великі перспективи у цій галузі. Відтак, прізвища села Мізяківські Хутори як антропонімна мікросистема ще не мали попередніх наукових розвідок, тому є потреба у їхньому ґрунтовному дослідженні, що дасть змогу прослідкувати тенденційні можливості розвитку української ономастики в загальному, а також встановити регіональні особливості прізвищ Вінниччини. Саме тому наше дослідження є актуальним для сучасної української лексикології та антропоніміки.

Вчені-ономасти мають глибоке наукове зацікавлення у дослідженні прізвищ, починаючи з XIX ст., проте їхнє системне вивчення пожвавилася лише у середині XX ст. Це демонструють численні монографії, дисертаційні праці, статті, різних науковців, зокрема Л. Л. Гумецької (Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.), Ю. К. Редька (Сучасні українські прізвища), М. Л. Худаша (З історії української антропонімії), П. П. Чучки (Антропонімія Закарпаття) та інших науковців.

Характерно, що студійні дослідження прізвищ базуються переважно на регіональній антропонімії. Це обумовило появу численних локаційних лексикографічних праць. Відтак, значні напрацювання у цій галузі мають В. О. Горпинич (словник прізвищ степової України), Ю. К. Бабій (словник прізвищ Середньої Наддніпрянщини), Н. Ю. Булава (дослідження прізвищ

північної Донеччини), П. П. Чучка (Прізвища Закарпатських Українців), Ю. М. Новикова (Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини), І. Д. Фаріон (словник українських прізвищевих назв Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст.) та інші. На дослідженні регіональної антропонімії зосередилися також Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко, Л. О. Кравченко, Л. Л. Лісова, Г. Д. Панчук, Н. І. Рудьова, Ю. І. Фернос та інші.

Однак антропонімікон не всіх історико-географічних регіонів України є повністю опрацьованим. Зокрема, досі не були об'єктом дослідження прізвища центрального Поділля, зокрема села Мізяківські Хутори Вінницького району Вінницької області, що відкриває перспективи для подальших розвідок у цій галузі.

Мета пропонованої розвідки – дослідження лексико-граматичних та словотвірних характеристик прізвищ.

Прізвища є особливим пластом лексики й, водночас, однією з твірних ознак менталітету народу, адже зберігають в собі достовірну інформацію, глибокі архаїчні корені, що вміщують джерельну базу, які свідчать про культуру, психологію та історію певного народу. Прізвища українців, як і інших народів, пов'язані з історичним розвитком суспільства, створенням та розбудовою цивілізації. Оскільки державні інститути потребували належної ідентифікації особи, виникла необхідність у створенні спеціальних найменувань.

Вчені-ономасти завжди мали глибоке наукове зацікавлення у дослідженні прізвищ. Слід зазначити, що «прізвища українців з'являються як реакція на нагальну потребу держави забезпечити однозначну ідентифікацію її громадян за умов масового набуття ними цілої низки прав і обов'язків – власності, спадковості тощо.⁹⁵ Відомий український ономаст П. П. Чучка стверджує, що «прізвища – це наймолодший клас особових назв в українській антропонімії, що покликані називати родину та кожного з її членів і в такий спосіб визначати місце іменованого в суспільстві».⁹⁶

⁹⁵ Сфизенко І. В. Дещо про походження сучасних українських прізвищ. *Дивослово*. 2002. № 11. С. 18 – 20.

⁹⁶ Чучка П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ українців. *Дивослово*. 2003. № 10. С. 23 – 25.

На думку В. Ю. Франчука, вони виникли у 30-х роках XVII ст.⁹⁷, аргументувавши що думку наявністю спадкових прізвищ у вищих верств населення на території північного Лівобережжя. Але їхня стабілізація, за твердженнями М. Л. Худаша, закінчилася лише на кінець XVIII — початок XIX ст., а термін «прізвище» в сучасному антропонімічному розумінні набув свого повноцінного значення починаючи з 30-х років XIX ст.⁹⁸

Серед великої кількості визначень цього поняття найбільш змістовним, на нашу думку, є твердженнями М. Л. Худаша, відповідно до якого прізвище — це «набуте одразу після народження в спадок від батька або (у передбачених законом випадках) матері офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке під час реєстрування шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені й назви по батькові».⁹⁹

Є численні диференційні ознаки прізвищ, що становлять важливість для ономастичних досліджень:

1. За часовим виміром прізвища поділяють на давні та нові;
2. За можливістю визначити походження є такі групи: прізвища, що мають відому/невідому/гіпотетичну етимологію;
3. За прозорістю етимології: прізвища з прозорою / непрозорою / народною етимологією;
4. За походженням: питомі та запозичені;
5. За структурою словотвору: а) утворені морфологічним способом: афіксальні, безафіксні, утворені складанням, конверсиви; б) утворені лексико-семантичним способом: семантизацією чи акцентуацією;
6. За продуктивністю окремих словотвірних типів: із високою / середньою / низькою / мінімальною продуктивністю;
7. За семантикою: а) відапелятивні, що бувають простими (відіменниковими, відприкметниковими, відзайменниковими,

⁹⁷ Франчук В. Ю. Питання становлення українських прізвищ. *Друга республіканська ономастична нарада. Тези* / вид. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 151-152.

⁹⁸ Худаш М. Л. Українська антропонімія XIV — початку XIX ст. : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : 10.02.02. Ужгород, 1980. С. 15.

⁹⁹ Худаш М. Л. Історія української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 235 с.

відчислівниковими, віддієслівними, відприслівниковими, утвореними від інших частин мови) та складеними (відіменниково-віддієслівними, відприкметниково-відіменниковими, віддієслівно-відіменниковими, відчислівниково-відіменниковими, відприслівниково-віддієслівними, відзайменниково-віддієслівними); б) відонімні: відвітонімні (відіменні, відетнонімні, відпрізвищні, відпрізвиськові, відкатойконімні), відтопонімні (відгідронімні, відойконімні); в) відкосмонімні.

За мотиваційними відношеннями розрізняють такі групи прізвищ: квалітативні, локативні, патронімічні, сутнісні, ідеологічні, посесивні, ситуативні та прізвища, що мають невідому мотивацію

Є багато підходів до класифікації прізвищ. Сучасні дослідники схильні аналізувати ці оніми за двома критеріями:

1. Лексико-семантичні ознаки основ, від яких утворилося прізвище. Відповідно, є дві групи прізвищ за лексичною базою: Прізвища антропонімного походження (іменні) та відапелятивні прізвища.

2. Структурно-граматичні та словотвірні характеристики прізвищ, на основі яких базується поділ прізвищ на первинні (утворені лексико-семантичним способом) та вторинні (утворені морфологічним способом).

Розглянемо кожну групу детальніше на матеріалі села Мізяківські Хутори.

До прізвищ антропонімного походження належать ті, твірну основу яких можуть в основному складати християнські або ж давні автохтонні імена. Характерно, що основну частину прізвищ досліджуваної території становлять саме ті, що походять від чоловічих церковно-християнських імен. Їхню структуру можна розгрупувати у такий спосіб:

1. Прізвища, в основі яких лежать повні чоловічі імена: *Абрамов* (Абрам); *Андрієнко* (Андрій); *Антонішен*, *Антонішин*, *Антонюк* (Антон); *Борисова* (Борис); *Василенко* (Василь); *Власюк* (Власій); *Гаврилюк* (Гаврило); *Гнатюк* (Гнатій); *Гордієнко* (Гордій); *Григоренко* (Григорій); *Давидюк* (Давид); *Данилюк* (Данило); *Денисюк* (Денис); *Дмитрашко*, *Дмитрук*

(Дмитро); *Дорош* (Дорош); *Захарчук* (Захар); *Іваниця*, *Іванченко* (Іван); *Іллінська* (Ілля); *Кирилюк* (Кирило); *Клименко*, *Климчук* (Клим); *Корнійчук* (Корній); *Кузьменко*, *Кузьмишин* (Кузьма); *Македонський* (Македон); *Максименко*, *Максимчук* (Максим); *Мартинюк* (Мартин); *Матвійчук* (Матвій); *Микитюк* (Микита); *Миколенко* (Микола); *Михайлевський*, *Михайлова* (Михайло); *Назарчук* (Назар); *Науменко* (Наум); *Олексієнко* (Олексій); *Остапенко*, *Остапчук* (Остап); *Павленко*, *Павловський* (Павло); *Пилипчук*, *Пилипенко* (Пилип); *Потапчук* (Потап); *Петренко* (Петро); *Прокopenко* (Прокіп); *Романенко* (Роман); *Семенович*, *Семенюк*, *Симоненко* (Семен); *Сидоренко* (Сидір); *Степанець* (Степан); *Трофимець* (Трофим); *Яковенко* (Яків).

2. Прізвища, в основі яких лежать усічено-суфіксальні варіанти чоловічих імен: *Родін* < *Родя* < *Родіон*; *Аненко* < *Анан* < *Ананій*; *Савчук* < *Сава* < *Савелій*; *Савченко* < *Сава* < *Савелій*; *Гриневич* < *Гринь* (мотиваційною основою є дериват імені *Григорій*).

3. Прізвища, в основі яких лежать суфіксальні імена та їхні варіанти, тобто прізвища, що базуються на приєднанні до повної чи скороченої основи нових формантів: *Андрушко* < *Андрусь* < *Андрій*; *Грищенко* < *Грицько* < *Григорій*; *Зінець* < *Зінько* < *Зиновій*; *Івацко* < *Івасько* < *Іван*; *Іщенко* < *Ященко* < *Ясь* < *Ян*; *Іванченко* < *Іванко* < *Іван*; *Іваха* < *Івашко* < *Іван*; *Ільченко* < *Ілько* < *Ілля*; *Костюк* < *Кость* < *Костянтин*; *Маркевич* < *Марко* < *Маркіян*; *Марченко* < *Марко* < *Маркіян*; *Марчук* < *Марко* < *Маркіян*; *Тимощенко* < *Тиміш* < *Тимофій*; *Ромашук* < *Ромасько* < *Ромась* < *Роман*; *Юрчик* < *Юрко* < *Юрій*; *Юрченко* < *Юрко* < *Юрій*.

4. Прізвища, що походять від жіночих імен, на теренах Мізіяківських Хуторів представлені двома варіантами: *Гапонюк* (*Гафія*); *Парасюк* (*Парасковія*).

Відапелятивні прізвища доречно поділяти на дві категорії:

1. Прізвища *nomina personalia* (походять від особових апелятивів);

2. Прізвища *nomina impersonalia* (походять від неособових апелятивів).

У межах прізвищ Мізяківських Хуторів першої категорії зафіксовано зразки семи лексико-граматичних груп. Проаналізуємо їх детальніше.

1. Прізвища, що характеризують назви людей за їхніми зовнішніми ознаками.

1.1. Першою зовнішньою ознакою є особливості шкіри та волосся, зокрема їхній колір. Відтак, антропонімна система села Мізяківські Хутори містить такі основні кольороназви, які лягли в основу прізвищ:

Білий – 1) «який має колір крейди, молока, снігу», 2) «посивілий, сивий, сивоволосий»¹⁰⁰: *Білан; Білаш; Білик; Білобабченко*.

Зелений – 1) «Один з основних кольорів спектра — середній між жовтим і блакитним» або 2) «Який має колір трави, листя, зелені»¹⁰¹: *Зелениця*.

Рудий – 1. «Червоно-жовтий (про колір, забарвлення чогонебудь)», 2. «З веснянками, рясним ластовинням», 3. «З волоссям, шерстю або шкірою такого кольору»¹⁰²: *Руда; Руденко; Рудич; Рудківська*.

Русий – 1. «Світло-коричневий з жовтуватим або сіруватим відтінком (про волосся)»¹⁰³: *Русаков*.

Сивий – 1. «Який утратив своє забарвлення, став білим, срібlistим (про волосся)», 2. «сірувато-білий, білястий, білуватий»¹⁰⁴: *Сивак; Сивопляс*.

Синій – 1. «Який має забарвлення одного з основних кольорів спектра — середній між голубим і фіолетовим» або 2. «Який кольором наближається до синього; який має відтінок синього кольору»¹⁰⁵: *Синятинський*.

Чорний – 1. «Кольору сажі, вугілля, найтемніший; протилежне білий», 2. «Темноволосий і смуглий; чорнявий»¹⁰⁶: *Чорний; Чернега; Чернявський*.

¹⁰⁰ Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. С. 181.

¹⁰¹ Там само. Том 3, 1972. С. 553.

¹⁰² Там само. Том 8, 1977. С. 895.

¹⁰³ Там само. Том 8, 1977. С. 911.

¹⁰⁴ Словник української мови: в 11 томах. Том 9, 1978. С. 153.

¹⁰⁵ Там само. Том 9, 1978. С. 182.

¹⁰⁶ Там само. Том 11, 1980. С. 352.

1.2. Прізвища, що вказують на наявність або відсутність певного волоссяного покриву: *Волос* (волос – 1. «Те саме, що волосина») ¹⁰⁷; *Вусик*; *Кучер*; *Чоловський* (чоло – 1. «Верхня надочна частина обличчя людини; лоб»); ¹⁰⁸ *Лисий* (лисий – 1. «З лисиною або без волосся (про голову)» ¹⁰⁹; *Лисун*.

1.3. Прізвища, що вказують на вади людини: *Безпалов*; *Безрученко*; *Горбань* (горбань – «горбата людина») ¹¹⁰; *Горбачов*; *Горбонос*; *Кривченко*; *Сухонос*; *Хорий* (хорий – «діал. Хворий») ¹¹¹; *Циба* (циба – «довга нога») ¹¹²; *Щербань* (щербина – «Отвір у роті, що утворився на місці відсутнього зуба») ¹¹³.

1.4. Прізвища, що характеризують людину за особливостями зросту: *Довгалюк* (довгий – 1. «Високий на зріст (про людину)») ¹¹⁴; *Довгань*; *Коротков* (короткий – 1. «Невисокий, низький») ¹¹⁵;

1.5. Прізвища, що вказують на особливості ходи: *Коливайло* (коливатися – 1. «Похитуватися (у такт роботи, ходьби і т. ін.)» ¹¹⁶; *Човгань* (човгати – 1. «Іти, ходити повільно, ледве піднімаючи ноги; плестися» ¹¹⁷; *Лендя* (лендати – «швендяти, ходити без діла»); *Цубенко*; *Цопа*.

1.6. Прізвища, що вказують на інші особливості зовнішнього вигляду людини: *Вернигора* (про фізично дуже людину); *Гарник*; *Кремінський* (кремінь – «про міцну здоров'ям людину») ¹¹⁸; *Моргунова* (моргати – «мимоволі швидко опускати й піднімати повіки та вії») ¹¹⁹; *Нечиторук*; *Рябошанко*; *Шкаранда*.

2. Прізвища, що характеризують назви людей за їхніми внутрішніми ознаками.

2.1 Серед таких прізвищ у Мізяківських Хуторах наявні оніми, що вказують на поведінку та характер людини: *Бабій*

¹⁰⁷ Там само. Том 1, 1970. С. 730.

¹⁰⁸ Там само. Том 11, 1980. С. 348.

¹⁰⁹ Там само. Том 4, 1973. С. 489.

¹¹⁰ Там само. Том 2, 1971. С. 125.

¹¹¹ Там само. Том 11, 1980. С. 126.

¹¹² Там само. Том 11, 1980. С. 205.

¹¹³ Там само. Том 11, 1980. С. 582.

¹¹⁴ Там само. Том 2, 1971. С. 330.

¹¹⁵ Там само. Том 4, 1973. С. 299.

¹¹⁶ Там само. Том 7, 1976. С. 449.

¹¹⁷ Там само. Том 11, 1980. С. 347.

¹¹⁸ Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 334.

¹¹⁹ Там само. Том 4, 1973. С. 800.

(бабій – «той, хто дуже упадає за жінками»)¹²⁰; *Дикий* (дикий – 1) «сором'язливий, відлюдкуватий», 2) «якого важко стримати; нестримний»)¹²¹; *Гуленко* (гуляти – «весело проводити час; розважатися»)¹²²; *Нелюбій*; *Моторко* (моторний – «проворний, спритний»)¹²³; *Мугир* (мугир – «вайлувата, неотесана, груба людина»)¹²⁴; *Хижук* (хижий – «подібний до хижака лютістю, жорстокістю, такий, як у хижака»)¹²⁵; *Чуйко* (чути – «мати які-небудь дані, відомості про кого-, що-небудь, знати про кого-небудь з розмов, чуток і та ін.»)¹²⁶;

1. Прізвища, що вказують на інтелектуальні здібності носія: *Бевз* (бевзень – «вайло, йолоп, бовдур»)¹²⁷; *Розумович*; *Шурупа* (шурупати – «розбиратися в чому-небудь»)¹²⁸.

3. Прізвища, що походять від назв професій, роду занять і соціальнокласової належності людини. Вагомий пласт антропонімічної лексики села Мізяківські Хутори становлять прізвища, в основі яких лежать назви професій.

1. Серед них чільне місце посідають прізвища, що походять від професій, пов'язаних з обробкою дерева: *Бондар* (бондар – «майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра і т. ін.»)¹²⁹; *Бондаренко*; *Бондарчук*; *Різук*; *Столяр* (столяр – «робітник, фахівець, що займається обробкою (тоншою, ніж при теслярських роботах) дерева і виготовленням виробів із нього»)¹³⁰;

3.2. Професії, пов'язані з тваринництвом, рибальством:

1. *Пастушенко* (пастух – «той, хто пасе стадо, череду, отару і та ін.»)¹³¹; *Овчаренко* (вівчар – «той, хто доглядає овець; овечий пастух, чабан»)¹³²; *Стадник* (стадник – 1) «пастух», 2)

¹²⁰ Там само. Том 1, 1970. С. 76.

¹²¹ Там само. Том 2, 1971. С. 274.

¹²² Там само. Том 2, 1971. С. 191.

¹²³ Там само. Том 4, 1973. С. 812.

¹²⁴ Там само. Том 11, 1980. С. 53.

¹²⁵ Там само. Том 11, 1980. С. 347.

¹²⁶ Там само. Том 11, 1980. С. 385.

¹²⁷ Там само. Том 1, 1970. С. 118.

¹²⁸ Там само. Том 11, 1980. С. 566.

¹²⁹ Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. С. 216.

¹³⁰ Там само. Том 9, 1978. С. 728.

¹³¹ Там само. Том 6, 1975. С. 91.

¹³² Там само. Том 1, 1970. С. 551.

«плідник (жеребець або бик) при стаді»¹³³; *Чередниченко* (чередник – «людина, яка пасе череду; пастух»)¹³⁴; *Рибалко*;

3.3. Прізвища, похідні від професій, що пов'язані з металообробною промисловістю: 1. *Коваль* (коваль – «майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети»)¹³⁵; 2. *Коваленко*; 3. *Ковальчук*; 4. *Ліварчук* (ливарник – «робітник, який відливає металеві вироби; фахівець ливарної справи»)¹³⁶; 5. *Токар* (токар – «робітник, фахівець з механічної обробки металу, дерева й інших матеріалів способом обточування на верстаті»)¹³⁷;

3.4. Прізвища, що походять від професій, пов'язаних з виготовленням продуктів харчування: 1. *Піовар*, 2. *Пивовар* (пивовар – «той, хто варить пиво»)¹³⁸;

3.5. Прізвища, значення яких пов'язані з землеробством, садівництвом, лісівництвом, бджільництвом: 1. *Бортков*; 2. *Бортник*; 3. *Лісевич*; 4. *Лісовий*; 5. *Пасічник*;

3. 6. Прізвища, що походять від назв професій, що пов'язані з обробкою шкіри, виготовленням одягу: 1. *Кравець* (кравець – «фахівець із пошиття одягу»)¹³⁹; 2. *Кравчук*; 3. *Кушнір* (кушнір – «фахівець, що вичиняє хутро із шкіри та шиє хутряні вироби»)¹⁴⁰; 4. *Ткач*; 5. *Ткаченко*; 6. *Ткачук*; 7. *Швець*; 9. *Шевчук*.

3.7. Прізвища, похідні від професій, пов'язаних з музичним мистецтвом: 1. *Дудник*; 2. *Музика*; 3. *Музичко*; 4. *Скрипник*; 5. *Цимбал*;

3.8. Прізвища, в основі яких лежать назви професій, пов'язані з будівельною справою: 1. *Гончар* (гончар – «майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини»)¹⁴¹; 2. *Гончарук*; 3. *Муляр* (муляр – «Фахівець, майстер мурування»)¹⁴²; 4. *Шкляр* (шкляр (скляр) – «майстер, який склить вікна, вставляє скло у вікна»)¹⁴³;

¹³³ Там само. Том 9, 1978. С. 636.

¹³⁴ Там само. Том 11, 1980. С. 304.

¹³⁵ Там само. Том 4, 1973. С. 202.

¹³⁶ Там само. Том 4, 1973. С. 482.

¹³⁷ Там само. Том 10, 1979. С. 177.

¹³⁸ Там само. Том 6, 1975. С. 350.

¹³⁹ Там само. Том 4, 1973. С. 319.

¹⁴⁰ Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 425.

¹⁴¹ Там само. Том 2, 1971. С. 124.

¹⁴² Там само. Том 4, 1973. С. 825.

¹⁴³ Там само. Том 11, 1980. С. 478.

3.9. Прізвища, пов'язані з транспортною сферою представлені в Мізяківських Хуторах лише одним прізвищем: *Фурман* (фурман – «візник»)¹⁴⁴;

3.10. Прізвища, пов'язані з назвами посад та титулів: *Король*; *Панченко*; *Туз* (туз – «поважна, впливова особа в якомусь колі людей, у якій-небудь сфері діяльності»)¹⁴⁵;

3.11. Прізвища в основі яких лежать найменування військових посад: *Атаманюк*; *Хоронжєвський*;

3.12. Прізвища, що походять від назв, що пов'язані з церковною справою: *Богузь*; *Дяченко*; *Дячишина*; *Гуменюк* (гумен – 1) «ігумен», 2) гуменний – «прикажчик, що організовував роботу на току поміщика»)¹⁴⁶; *Паламарчук* (паламар – «служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; дячок, псаломщик, причетник»)¹⁴⁷; *Постемська* (та, що постить), *Ризук* (риза – «верхнє вбрання священика, яке вдягається під час богослужіння»)¹⁴⁸;

3.13. Прізвища, що походять від назв інших видів професій, занять та діяльності: *Бурлака*; *Коновал*; *Коновальчук*; *Палій*; *Палійчук*; *Січко*.

4. Прізвища, що вказують на місце походження або проживання та особливості їх появи в населеному пункті.

4.1. Твірна основа цієї групи прізвищ походить від назв дрібних географічних об'єктів, що вказують на місце проживання: *Ванжула* (Ванжули – етнічна назва однієї з вулиць села Мізяківські Хутори); *Заболотний*; *Задніпрянець*; *Нижник*; *Озерянська*; *Піддубний* (той, що проживає під дубом); *Підгірець*; *Тютюнник* (Тютюнники – село, що територіально межує з Мізяківськими Хуторами); *Яворський*;

4.2. Прізвища, що характеризуються особливостями появи їх носіїв в населеному пункті: *Завадський*; *Новак*; *Осадчук*; *Приходько*; *Сідлак*;

4.3. Прізвища, що в основі яких лежать назви етнічних груп населення: *Гертель* (німецьке прізвище); *Бойко*; *Волинець*;

¹⁴⁴ Там само. Том 10, 1979. С. 655.

¹⁴⁵ Там само. Том 10, 1979. С. 313.

¹⁴⁶ Там само. Том 2, 1971. С. 193.

¹⁴⁷ Там само. Том 6, 1975. С. 20.

¹⁴⁸ Там само. Том 8, 1977. С. 532.

Жидовець; Ляшко; Мазур; Македонський; Пилявець; Подолян; Поліщук; Слободяник; Слободянок; Сопрун; Турчик; Циган.

4.4. Прізвища, що характеризують назви людей за родинними стосунками у селі Мізяківські Хутори представлені такими зразками: *Вдовченко; Бабишин; Приймак; Діденко; Дідик; Дідусенко; Дідоренко.*

2. Прізвища, мотивовані апелятивами з неособовим значенням. У селі Мізяківські Хутори зафіксовані такі лексико-семантичні групи антропонімів, мотивованих неособовими апелятивами:

2.1. Прізвища, похідні від флороназв: *Березовський; Граб; Грабовський; Грабчак; Дубінець; Дубовий; Ізюмський; Колосовський; Лозовський; Маліновська; Очеретний; Пшеничний; Ромащук.*

2.2. Прізвища, в основі яких лежать фаунонайменування:

- назви звірів: *Вовк; Засць.*

- назви свійських тварин: *Биковська; Кобильська; Козлова; Козловський; Котик;*

- дендроніми: *Горобець; Воронюк; Гусак; Драчук; Дроздович; Зозуля; Куракін; Лебідь; Орлик; Павлич; Ремез; Сініцин; Скавронський; Соколовський; Соколюк; Сорока; Сорокін; Сич; Чиженко; Шпак; Шуляк;*

- ентомологічні номени: *Гедзь; Комар; Комарницький; Павученко.*

2.3. Прізвища, в основі яких лежать назви предметів побуту: *Вервека* (вервечка – 1. «один з чотирьох мотузочків, на яких підвішена коліска», 2. «мотузок»)¹⁴⁹; *Гребінник; Ложко; Мисак; Починок* (починок – «пряжа, намотана на веретено, або кількість цієї пряжі, знятої з веретена»¹⁵⁰;

2.4. Прізвища, похідні від назв одягу представлені двома зразками: *Гунько* (гуня – «верхня одежа з домотканого грубого, перев. нефарбованого сукна»); *Коберник* (коба – «Частина верхнього одягу для захисту голови в негоду; коли немає потреби, її відкидають за спину; каптур»)¹⁵¹;

¹⁴⁹ Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. С. 327.

¹⁵⁰ Там само. Том 7, 1976. С. 471.

¹⁵¹ Там само. Том 4, 1973. С. 200.

2.5. Прізвища, пов'язані з часовими поняттями, явищами природи: *Бурани; Вітринська; Димнова; Середюк*;

2.6. Прізвища, що походять від назв грошей: *Шеленг* (шилінг – «англійська монета і грошова одиниця Великобританії до переходу на десяткову грошову систему (1971 р.), що дорівнювала 12 пенсам або 1/20 фунта стерлінгів»)¹⁵²;

2.7. Прізвища, в основі яких лежать назви страв, напоїв: *Брагар; Кулешов* (кулеша – «страва з кукурудзяного борошна»)¹⁵³; *Олійник; Первак; Первачук*.

2.8. Прізвища, похідні від абстрактних понять: *Доброжан; Невеселюк; Похвалюк; Тишечко*.

2.9. Прізвища, в основі яких лежать акустичні поняття: *Круць; Лець*.

2.10. Прізвища, що походять від назв ігор, пісень, танців: *Завадський* (завада – «перешкода»).

У селі Мізяківські Хутори зафіксовані також прізвища з непрозорою семантикою, що є цікавим матеріалом для подальших ономастичних досліджень: *Вансович; Вікарчук; Деяк; Збіглей; Іценко; Капишук; Каширук; Кокойко; Маюфа; Мануля; Мареуца; Підріца; Пустовітнюк; Розпутня; Трушківський; Шамалюк; Шлінчук; Штурмаревич*.

Важливою складовою характеристики прізвищ є з'ясування їхньої мотивації – первинної семантики оніма. При цьому варто враховувати історичний, територіальний та соціальний аспекти, а також численні екстралінгвальні відношення між компонентами. М. М. Торчинський запропонував мотиваційну класифікацію пропріативів, відповідно до якої прізвища поділяють на апотропейні, асоціативні, квалітативні, ідеологічні, сутнісні, локативні, меморіальні, номінальні, патронімічні, посесивні, символічні, темпоральні.¹⁵⁴ Деякі з цих мотиваційних груп представлені серед прізвищ Мізяківських Хуторів:

1. Патронімічні прізвища – мотиваційна група, що характеризується генетичним зв'язком з найменуваннями по батькові. У досліджуваному населеному пункті серед онімів, що

¹⁵² Там само. Том 11, 1980. С. 451.

¹⁵³ Там само. Том 4, 1973. С. 390.

¹⁵⁴ Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія. Хмельницький : Авіст, 2008. 550 с.

належать до цієї групи наявні прізвища на **-енко /-єнко**: *Пилипенко, Гордієнко, Андрієнко*; **-ович**: *Семенович*; **-ець**: *Трофимець, Степанець*. **-ук/-юк**: *Никитюк, Остапчук*.

2. Посесивні прізвища – група прізвищ, якій властивий денотат, що характеризується за правом власності на нього. До цієї групи зараховуємо прізвища на **-ов**: *Абрамов, Борисова*; **-ин /-єн, ішин**: *Антонішин, Антонішен*.

3. Квалітативні прізвища – мотиваційна група, що базується на характерних зовнішніх та внутрішніх ознаках денотата. До цієї групи належать прізвища на **-ан**: *Білан, Щербань, Довгань, Човгань та ін.*; **-аш**: *Білаш*; **-ко**: *Кривченко, Безрученко та ін.*; **-ко**: *Чуйко*.

4. Локативні прізвища – прізвища, мотивовані місцезнаходженням денотатів. Переважно це прізвища на **-ськ-ий /-цьк-ий**: *Озерянький, Яворський та ін.*

5. Сутнісні прізвища – мотиваційна група, до якої належать прізвища, що походять від назв професій, ремесел, етнічної належності: *Токар, Пивовар, Палій, Подолян, Мазур та ін.*

6. Ситуативні прізвища – мотиваційна група, до якої належать прізвища, що виникли спорадично, пов'язані з іншими онімами. Наприклад: *Вовк, Ремез, Граб, Комар, Шпак та ін.*

При аналізі прізвищ важливо також розглядати їхні словотвірні характеристики. Словотвірно-структурний аналіз прізвищ села Мізяківські Хутори дав змогу виокремити такі типи утворень:

1. Морфологічні, що характеризуються суфіксальним способом творення;

2. Лексико-семантичні утворення.

До першого типу першочергово відносимо утворення, які мають патронімічні форманти. Відтак, модель з суфіксом **-енко** має найбільшу продуктивність на досліджуваній території. А їхню твірну основу становлять:

- особові апелятиви: *Чередниченко, Овчаренко, Діденко, Панченко та ін.*;

- неособові апелятиви: *Павученко, Чиженко*;

-церковно-слов'янські імена: *Клименко, Максименко, Миколенко, Кузьменко, Павленко* та ін.

Одними з найпродуктивніших є форманти з суфіксами **-евич / -ович**. Їхні твірні основи першочергово становлять:

- особові апелятиви, наприклад: *Семенович, Гриневич, Маркевич* та ін.,

- неособові апелятиви: *Розумович, Дроздович, Лісевич* тощо.

Суфікс **-ич** знайшов свою реалізацію у поєднанні з основою неособового апелятива: *Павлич*. Так само функціонують утворення з суфіксом **-ов-ець**: *Жидовець*.

Прізвища з поліфункціональними формантами (**-ук / -юк, -нк, -чик, -чук, -ак / -як / -чак, -к -о, -енк-о, -ськ / -зьк / -цьк, -єнь, -ій, -ок, -ей, -ан / -ян, -ун**) вирізняються тяжінням до атрибутивної чи демінутивної семантики, втрачаючи патронімічну функцію. Розглянемо моделі з суфіксом **-ук / -юк, -чук**. Характерно, що в основі таких прізвищ лежать:

- особові апелятиви, наприклад: *Матвійчук, Пилипчук, Потапчук, Гаврилюк, Давидюк, Паламарчук* та ін.;

- неособові апелятиви: *Калинчук, Драчук, Первачук, Воронюк, Соколюк* тощо; церковні імена: *Захарчук, Кирилюк, Семенюк* та ін.

Деякі з антропонімів на **-ук / -юк / -чук** мають подвійну словотвірну мотивацію, вважати як морфологічним, так і семантичним утворенням (шевчук – «помічник шевця»). Наприклад, зафіксоване у Мізяківських Хуторах прізвище *Шевчук* можна

Суфікс **-енк-о** є одним із найпродуктивніших формантів прізвищ різних регіонів України. Традиційно, твірну основу прізвищ на **-енк-о** становлять:

- особові апелятиви: *Коваленко, Діденко, Чередниченко, Панченко* та ін.;

- неособові апелятиви: *Чиженко, Павученко* та ін.;

- похідні від церковно-слов'янських імен: *Василенко, Григоренко, Марченко* та ін.

Досить поширеними є прізвища з поліфункціональними суфіксами **-ськ / -зьк / -цьк**, що приєднуються як до відіменних, так і до відапелятивних основ безпосередньо: *Комарницький,*

Ізюмський, Македонський, Павловський, або з допомогою суфіксів **-ів-** **-ев-**, **-єв-**, **-ов-**, **-ин-**: *Хоронжевський, Михайлевський, Колосовський* та ін. Прізвища з цими суфіксами, як стверджував Ю. К. Редько, «поширені серед населення всієї України і становлять одні із чотирьох найбільш поширених типів українських прізвищ»¹⁵⁵.

Прізвища з суфіксами **-ак-** / **-як-**, **-чак-** на основі прізвищ досліджуваної території традиційно утворюються від особових апелятивів: *Приїмак, Сивак, Новак*; та від неособових апелятивів: *Мисак, Грабчак*.

Моделі із суфіксами **-ик-**, **-чик-**, як і попередні прізвища досліджуваної території, в твірній основі можуть мати:

- особові апелятиви: *Турчик, Вусик, Дудник* та ін;
- неособові апелятиви: *Гребінник, Олійник, Орлик* та ін.;
- церковно-слов'янські імена: *Юрчик*;
- слов'янські автохтонні імена: *Білик*.

Антропоніми, що мають формант **-ко** мають значне поширення на досліджуваній території. Серед цих прізвищ доцільно виділяти такі твірні основи:

- особові апелятиви: *Рибалко, Ложко, Моторко, Ляшко, Андрушко, Димитрашко, Рябошапко* та ін.,
- неособові апелятиви: *Ложко* та ін.;
- церковно-слов'янські імена: *Андрушко, Димитрашко* тощо.

Поширений на усій території України суфікс **-єць** реалізується у прізвищах села Мізяківські Хутори з твірними основами, що мають:

- особові апелятиви: *Жидовець, Підгірець, Кравець* та ін.;
- неособові апелятиви: *Горобець*;
- відтопонімні апелятиви: *Волинець, Пилявець* та ін.;
- відіменні назви: *Степанець, Трофимець, Зінець* та ін.

Модель з суфіксом **-л-о** представлена єдиним прізвищем: *Коливайло*. Характерно, що більшість прізвищ, утворених за цією моделлю мають дієслівну основу. Схожа тенденція простежується і з моделями прізвищ на **-ій**: *Палій*;

¹⁵⁵ Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. Київ : Наукова думка, 1966. 216 с.

Прізвища з посесивними формантами першочергово слугували засобом присвійності. Вони є менш продуктивними порівняно з прізвищами, що мають патронімічні або поліфункціональні форманти, проте мають важливе ономастичне значення. На досліджуваній території зафіксовано такі моделі прізвищ з такими формантами:

-ов / -ев: *Бортков, Димнов, Михайлов, Безпалов, Козлова, Русаков;*

-ишин / -ішен: *Антоніишин, Антонішен, Кузьмишин, Бабишин, Дячишин та ін.*

Проаналізувавши прізвища села Мізяківські Хутори, вдалося виокремити загальні тенденції сучасного українського антропонімікону. Зокрема, з'ясувавши особливості семантики твірних основ, було встановлено дві групи прізвищ: відапелятивні та відонімні, кожна з яких має свої характерні особливості та має внутрішній поділ на лексико-семантичні групи. Серед таких груп найбільш продуктивними є прізвища, що походять від назв людей за професією та родом занять, за зовнішніми та внутрішніми ознаками носіїв, похідні від назв рослин, тварин, предметів побуту. Також було виокремлено прізвища, співвідносні з церковними іменами, похідні від назв дрібних географічних об'єктів, що обумовлюють особливості їхньої появи в населеному пункті.

Внаслідок досліджень вдалося схарактеризувати мотиваційні групи прізвищ, а саме: патронімічні, посесивні, сутнісні, квалітативні, ситуативні та локативні.

Словотвірний аналіз прізвищ дав змогу з'ясувати, що серед морфологічних утворень цього регіону найпродуктивнішими суфіксами є патронімічні (*-енко, -евич / -ович*), поліфункціональні (*-ськ / -зьк / -цьк, ак- / -як-, -чак, -ик, -чик, -к -о, - ець*), посесивні (*-ов / -ев, -ишин / -ішен*).

Проведені дослідження свідчать про належність схарактеризованих одиниць до загальнонаціонального антропонімікону, а аналіз прізвищ села Мізяківські Хутори вказує на наукову новизну, адже в антронімних студіях раніше не було розвідок на матеріалі цього населеного пункту. Це відкриває перспективи для подальших наукових розвідок, зокрема, способи

реалізації опрацьованих антропонімних одиниць на методичному рівні, дослідження прізвищ, що є співвідносними з композитами та ін.

1.3. Традиційний родильний текст подолян: персонажний та акціональний коди обрядового тексту

Інна Гороф'янок

За родильним текстом стоїть особлива мова, яка охоплює декілька підсистем, які умовно називають кодами і мають свій набір однотипних одиниць, поєднаних синтагматичними й парадигматичними зв'язками. Структура й семантика різних кодів формує складний семантичний простір родильного обряду. Найбільш значущими для родильного тексту є персонажний, акціональний, предметний, кількісний, вербальний, анатомічний коди. Об'єнує їх усі лінгвокультурний центр родильного тексту – мотив Долі, який прочитується в мотивації обрядодій, залученні конкретних учасників на окремих етапах обряду, використанні різних атрибутів та словесних формул, що супроводжують традиційний родильний обряд подолян.

Розвідка присвячена етнолінгвістичному аналізу подільського родильного тексту (у широкому розумінні терміна «текст») крізь призму ключових лінгвокультурних ідей, репрезентованих в обрядовій термінології, віруваннях і заборонах, націлених на забезпечення щасливої долі новонародженому. Предметом аналізу наразі є персонажний та акціональний коди родильного тексту подолян.

Емпіричною базою дослідження слугували польові записи діалектних текстів на етнографічну тематику, зроблені автором у 2006 – 2014 рр. 62 н. ш. Вінницької області, а також матеріали фонотеки Діалектологічного наукового центру при Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського та меншою мірою матеріали краснянських писемних джерел кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ми поділяємо точку зору провідних слов'янських етнолінгвістів, що лінгвістичні свідчення й перш за все

термінологія обрядів і вірувань – невід’ємна складова плану вираження духовної культури, причому складова, безпосередньо пов’язана зі змістом. Цей зв’язок двобічний. З одного боку, лінгвістичні явища – важливе джерело для реконструкції елементів культури, народної свідомості, міфології, а з іншого – розв’язання багатьох власне лінгвістичних завдань вимагає звернення до широкого культурно-історичного й етнографічного контексту.

Мовні одиниці, що супроводжують родильний обряд, стали об’єктом докладного етнолінгвістичного вивчення на матеріалі поліського, гуцульського, надсянського, закарпатського, східнослов’янського говіркового матеріалу¹⁵⁶. Номінація східноподільського родильного обряду стала предметом аналізу Т. М. Тищенко¹⁵⁷, фраземіка родильного обряду в говірках волинсько-подільського суміжжя – Н. Д. Коваленко¹⁵⁸, обрядова родильна лексика подільсько-буковинсько-наддністрянського порубіжжя – О. А. Жвавої¹⁵⁹.

Задля створення цілісної картини лінгвокультурної основи родильного обряду всього подільського ареалу вважаємо за необхідне доповнити вже інтерпретований матеріал новою емпірикою та її аналізом.

Подільський лінгвокультурний родильний текст акумулював у собі лексику, фразеологію та систему повір’їв, ритуалів та обрядів, пов’язану з народженням людини і забезпеченням її щасливої долі. Родильний обряд поділяємо розглядаємо як текст, побудований на єдності персонажного, акціонального, предметного, вербального й анатомічного кодів.

1. Персональний код

Центральними особами в родильному обряді є жінка-породілля та новонароджений.

¹⁵⁶ Докладніше див.: Тищенко Т. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий опис: навч. посіб. Умань: ВПЦ «Візань», 2014. 382 с.

¹⁵⁷ Тищенко Т. Східноподільський родильний обряд через призму слова. *Мовознавчі студії*. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар’яна Демського). Дрогобич: Посвіт, 2010. С. 405-407.

¹⁵⁸ Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 3, кн. 2. С. 183-191.

¹⁵⁹ Жвава О. А. Лексика родильних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя: автореф. дис. ... кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2010. 22 с.

На різних етапах обряду жінку номінують по-різному. У номінативному ряді 'вагітна жінка' переважають субстантивовані прикметники: *вагітна* (21, 29, 33, 45, 49), *б'ітр'емин:а*, *бе'ремен:а*, *б'ітр'ем'ін:а* (5, 10, 12, 19, 35, 36, 57, 59), *б'ремена* (46), *ва'жка* (24), *ва'шка* (5), *т'аж'ка* (4, 22, 37, 52), *з'руба* (3, 8, 14, 25, 26, 36, 58), *тоу'ста* (21, 33), *пу'зата* (29, 45, 49), *по'уна* (21, 33, 45, 49), *п'разна* (32): *От 'зара 'каут вагітна / а 'ранче ка'зали п'разна* // (32). Нашу увагу привернуло походження останньої лексики. В етимологічному словнику української мови знаходимо етимон стел. ПРАЗДЬНЬ 'порожній' у зв'язку із ПРАЗДЬНИЕЪ 'свято, порожній (тобто вільний від оботи) день' із покликанням на словник М. Фасмера¹⁶⁰. Натомість М. Фасмер, етимологізуючи лексику *праздный*, *праздник*, відсилає нас до словникової статті **Поробний**, у якій не може пояснити походження низки однотипних назв в українській, білоруській, давньоруській, польській, болгарській, сербохорватській, словенській, чеській, словацькій, верхньо- і нижньо-лужицькій мовах¹⁶¹. Натомість дослідник стверджує, що «абсолютно недостовірне залучення грецького старуао «набухаю; бурно розростаюся»» А. Маценауером. Переконані, що саме такі лексичні свідчення з говірок, засвідчені в подільському діалекті, по-перше, спростовують сумніви М. Фасмера й підтверджують гіпотезу етимолога А. Маценауера, висловлеу ще у II пол. XIX ст.¹⁶², а з другого боку, укотре засвідчують евристичну цінність діалектного матеріалу навіть сучасних говірок задля слов'янських, європейських етимологічних студій.

Цікаво спстерігати динаміку вживання назв вагітної в подільських говірках: *Ра'н'іше Ма'рус'у не ка'зали т'аж'ка* // *т'аж'ка ра'н'іше ка'зали ў даўні'їну* // *т'аж'ка йа з'найу / 'кажут во'на т'аж'ка* // *иче бу'вайт 'кажут з'руба* // *'тоже та'ко* // *т'аж'ка да / а по'том п'із'н'іше т'рошки с'тали ка'зати бе'ремен:а* // (35). Відомі й номінативні одиниці, побудовані за моделлю прийменниково-іменникового сполучення: *при на'д'її*

¹⁶⁰ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 4. Київ: Наукова думка, 2003. С. 554.

¹⁶¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 3. Москва, 1987. С. 330

¹⁶² Listy Filologicke, 71 sv., Praha, 1974.

(15, 33, 21), *у положе́н'її* (21, 29, 33, 45, 49, 59), *у положе́н'ї* (6, 38). Експресивністю характеризується фразема, утворена внаслідок вторинної метафоризації, *гарбу́за з'їла* (33), що паралельно функціонує зі значенням 'дуже повна жінка'. Більшість зафіксованих номінацій учасників пологового обряду засвідчено й на інших теренах України, їх докладно проаналізувала Л. М. Хомчак у площині генези та ареалогії¹⁶³.

На позначення стану вагітності в минулому жінки найчастіше вживають описову формулу *їак хо́дила з (першим, другим) 'сином / дочкою: Хо́дила бе́ремена ше з 'первойу 'д'івочкою* (33); *їак хо́дила за + ім'я в О. в. / за + ім'я в Р. в.: Їа 'думала / шо їа за 'М'їшки їмру //* (33).

Отож у подільських говірках найчастіше уживається слов'янська метафорична лексика, яка втілює уявлення про вагітну жінку через деривати від коренів зі значенням 'тягар, важкість'. Імовірно, усвідомлення цього мотиваційного зв'язку мовцями спричинило заборону вагітній жінці ходити на весілля: *Хо́дила ва́г'їтна не 'дуже 'т'ажко / але ме́н'ї не 'можна бу́ло на ве́с'їл'а хо́дити до коро́в'їа шос' пома́гати / не 'можна бу́ло с'їдати 'перед моло́дими / щоб не 'було їм 'ва́жко ў жи́т'ї //* (33).

У досліджених говірках зафіксовано такі номінативних одиниці на позначення безплідної жінки: *без'д'їтна* (15, 36, 59), *без'л'їдна* (10), описова назва *пуста 'ж'їнка* (5, 16, 32) – мотивовані ознакою жінки не мати дітей; *їало́ва* (37), *їал'ї́ука* (24); *їал'ї́ука / їалоу́ка / їалиу́ка* (19) – мотивація затемнена, проте семантика цих лексем і їх уживання в різних тематичних групах подільської регіональної лексики підтверджує етимологічний зв'язок дериватів від *ялів-* із псл. *(ū)alovъ*, похідне від *їаль* – споріднене з лтс. *ālava* 'ялівка', лит. *[olavas]* (**olavas*), *[olava]* 'неодружена'¹⁶⁴. У подільських говірках засвідчено розширення семантики лексем, похідних від *ялів-*, які вживаються в метеорологічній та ширше – у ботанічній лексиці:

¹⁶³ Хомчак Л. М. Лексика родинної обрядовості надсянських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Львів, 2012. 20 с.

¹⁶⁴ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Колемісць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 6. Київ : Наукова думка, 2012. С. 545.

йало́ва хма́ра ‘не дощова хмара’¹⁶⁵; йало́ва / йали́ва ка́пуста ‘капуста, що не склалася в головку’¹⁶⁶; йало́вий цв’і́т, йало́ве, йали́в’і ‘пустецвіт огірка’¹⁶⁷; йало́вий коло́сок ‘порожній колос’¹⁶⁸; йало́ве зерно́ ‘мілке зерно’¹⁶⁹; йали́вий ка́чан, йали́ве ‘недорозвинений качан кукурудзи’¹⁷⁰; йало́ве / йали́ве / йале́ве, йал’і́ука ‘плодове дерево, яке не плодоносить’¹⁷¹; йало́ве, йало́ва / йали́ва / йале́ва шоу́ковиця, йало́ва морва ‘неродюча шовковиця’¹⁷²; йали́ва бузи́на ‘бузина трав’яна, *Sambucus ebulus* L.’¹⁷³.

У говірках загалом зафіксовано негативне ставлення до безплідної жінки: *Кара Бо́жа* (24); *А Бо́же / йал’і́ука / йало́ука / йали́ука // кажут шо може бути спадко́в’іст’ / може бути / значит’ / в роду́ була чийе т’от’а чи ба́бушка / то може спадко́во / а може / л’уди кажут / шо може ма́ма нагр’і́шила / а ді́тина спо́кутує / ў ма́ми бу́ди д’і́ти / а ц’а́йа ви́шила йали́уко́йу // бу́ває кажут / шо ба́т’ки гр’і́шат / а д’і́ти спо́куту́ють гр’і́хи / то та́ке бу́ває / бу́ває шо спадко́їе́мне / а бу́ває шо нагр’і́шили та й че́рез гр’і́хи / так ў наро́д’і кажут //* (19).

Відома подольнам традиція звертатися за допомогою до дерев для позбавлення безплідності, що сягає ще язичеського світогляду слов’ян: *от шо́б на обо́рот бу́ди д’і́тки / то д’і́чата хо́дили до дере́ва по ро́с’і і про́сили д’і́ток //* (5). Роса – вода в цьому контексті символізує андрогенне начало життя, утілення чоловічої чи жіночої сили.

На передпологовому етапі вагітну жінку номінують *поро́д’і́л’а* (5, 15, 19, 24, 33, 59), *ро́д’і́л’а* (17, 19, 31, 33, 44, 55), *ру́д’і́л’а* (31), *ро́жен’і́ца* (15, 19, 21, 33), *ро́жени́ця* (33, 45, 49), *не’сво́бодна* (45). Найменування, похідні від *ро́дити* / *ро́жати*, першопочатково означали ‘жінка, яка народжує’, тобто

¹⁶⁵ Матеріали до словника подільського говору / Упор. І. В. Гороф’янок. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 456.

¹⁶⁶ Гороф’янок І. В. Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до *Лексичного атласу української мови* / [вип. ред. П. Ю. Грищенко. Вінниця : ПП І. Б. Балук, 2012. С. 31.

¹⁶⁷ Там само. С. 35; 67.

¹⁶⁸ Там само. С. 59.

¹⁶⁹ Там само. С. 62.

¹⁷⁰ Там само. С. 64.

¹⁷¹ Там само. С. 85.

¹⁷² Там само. С. 88.

¹⁷³ Там само. С. 108.

стосувалися власне пологового періоду, лексема не^нсво^бодна утворює мотиваційну пару з дієсловом *освобо^дитис'я* 'народити'.

І хоча жінка, народжуючи дитину, реалізує основне своє призначення – бути продовжувачем роду, у народі породіллю вважали не^чисто^ю (заг.), з^гразно^ю (21), по^гано^ю (35), сир^во^ю (39), сер^ва (40), а тому забороняли ходити до церкви, брати воду з криниці, мати близькість з чоловіком, запрошувати на роль куми, іти між люди: *Мати / н'іс'я 'род'ію / довго не могла ви^ходити ме^жи / л'уди бо йакби не^чиста було / шчи^талос' була не^чиста / поки не о^чистит'с'я в ід цейі поро^діл'ної к^ров'і // а то^д'і во^на могла ви^ходити на се^мло / через т^ридцят' ден' чи йак х^лопчик чи йак / д'івчинка то ше / б'іл'ше // (13); во^на не по^вин:а хо^дити де ко^рова / бо / кажут' шо це по^гана / ж'інка // (35); во^на ни має / права н'і в / церкву заїти / н'і до кир^киц'і їти / н'і до^рогу тири^їти / во^на по^вин:а бу^ти / їдома коло / хати / поки / ж'інка ни о^чистиц'я / о^собин:о / до^рогу ни при^ходити / л'уд'ам / бо так / кажут' раз во^на ни^чиста / значит' ни / можна / ни^їдача і / ну пар^шивий / пар^шиве на / нейі / ус'о / кажут' / по^тому шо во^на до^рогу тири^їла / мона назби^рати / ус'аких / урок'ію / / гет' і дл'а ди^тини // (32); не / мала / права во^на // / ж'інка оп'ше до соро^ка дн'ію / ц'а шо наро^дила ди^тину / во^на не / має / право / нав'іт' / виїти за во^рота / по^тому шо / / л'удина йак / ус'тупит' / ї сл'іт / цейі / ж'інки / / кажут' шо бу^де / дуже / хво^р'іти // во^на не^чиста / ж'інка ц'а ше // (1); во^на не^добра на пере^х'ід // йакшо / кажут' та^ка / ж'інка / виїде на до^рогу і бу^дут' / оч'ір'ід' / з^нати то / ко^рови про^па^де / моло^ко // (39); ж'інка кот^ра вродила назива^йец'я сер^ва / ж'інка // / їїї не / можна / не / можна до / тойі / ж'інки // от на^приклад ти ва^г'ітна і / йа ва^г'ітна / і ми сиди^{моу} / цему у ро^д'ілц'і / не / можна / щоб ти ме^н'і с'ідала на кро^ват' / то^го шо ти / можеш / забрати / ї мене / моло^ко // (40). У такий спосіб жінку сприймали як небезпечну для соціуму, і хоча її такою не називали, але розуміли, адже зафіксовано антонім на позначення жінки після «очищення», «освячення»: ну то^д'і / їже во^на шчи^талас' / х^рист'ана / їже то^д'і / мати / їже була / н'іби та^ка / бес^печна шо / їже Бог з / ди^тино^ю // (13). Після народження дитини / мама ро^д'іл'я ле^жала за ра^дном / ра^дном*

засл^он'ували ро^дд'іл'у / шоб н'іх^то не^м бачи^у // (21); йак ро^ддини
спра^ул'али / то ж'інку о^д'ел'но закри^вали скатерт'шю^у / шоб
н'іх^то не на^урочи^у н'і ди^тин'і / н'і ж'інц'і // ж'інка не мала
п'рава на^в'іт' за во^рота ви^йти до соро^ка д^н'і^у // (36).

Відзначимо, що жінка під час пологів та упродовж
наступних 40 днів вважається нечистою в боснійців, хорватів і
східних слов'ян, відомі їм й аналогічні заборони для породіллі¹⁷⁴.

На позначення дитини, залежно від віку, використовуються
різні лексеми. Новонароджену дитину називають *ново^рождений*.
За ЕСУМ, назва походить від цсл. стрс. *рожденик* 'родич,
нащадок'¹⁷⁵. Прозору мотивацію мають назви *не^ммоу^л'атко*,
ди^тинка, *ма^л'атко*.

Дитину до року називають *ди^та* (21, 29, 33, 45, 49),
дитин^чатко (21, 33, 45), *йанго^л'атко* (33, 49), *немоу^л'атко* (21,
33, 49), *ма^л'атко* (21, 33, 49), *ма^лен'ке* (33), *молод'ен'ец'* (42),
ци^ц'укова ди^тина (14), *цицко^ва ди^тина* (35), *груд^на ди^тина*
(35).

На позначення останньої дитини в сім'ї вживається лексема
вишкре^бок (40, 60), *вишкрабок* (39). Назва утворена внаслідок
перенесення характеристики *вишкребка* 'хлібини із залишків
тіста', а саме того, що це остання можлива хлібина, на
характеристику дитини 'остання дитина в сім'ї'¹⁷⁶. Припускаємо,
що ототожнення жінки, точніше її лона і хлібної діжи, у
віруваннях і звичаях, втілення Долі в хлібові стимулювали появу
метафоричного значення 'остання дитина в родині' у слові
вишкре^бок і його варіантів. Поширеною також є вторинна назва
м'ізинчик (1, 10, 15, 24, 36, 57), *м'ізинец'* (15).

Першу дитина в сім'ї називають *перв'істок* (10, 59),
п'ерв'енец (19). Першу й останню дитину в сім'ї наділяли
надзвичайними властивостями: *перша і м'ізинец'* *бачат'* *даже*
душ'і по^к'ітник'і^у // (15); *во^на мог^ла бачити те / що остал'н'і*

¹⁷⁴ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / 2-ге вид., стер. Київ: «Либідь», 2011. С. 34-35.

¹⁷⁵ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломійш, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 4. Київ: Наукова думка, 2003. С. 44.

¹⁷⁶ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломійш, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2006. С. 284.

не ¹бачат // (1); ну ка²зали ко¹лис' шо ко¹ли у бат¹к'іу ¹родиц'а ¹семеро д'ітеї / нап¹риклад с'ім син'іу то ¹с'оміи¹ син / ну / обла¹дає та¹кими йа¹кимис' ма²г'ічними ¹силами / гет' ка²зали шо в'ін з хвос¹том ¹родиц'а / а йак¹шо ¹с'ома ¹д'іу¹чинка то ¹тоже ка²зали шо во¹на в'ід'ма / шо ¹тоже во¹на ¹має там дар йа¹кис' там та¹кіи шо це / о // ну а ¹перв'істок / йак¹шо іде ¹сил'ніи град то ¹перв'істок ма¹у розку¹сити тої град / шоб в'ін сти¹ни¹ус'а // ¹перв'істка ¹тоже ше улі¹вали во¹доіу йак¹шо до¹уго не¹має дош¹чу / то улі¹вали йо¹го шоб ішо¹у дош¹ч // (Верб.); ка²зали ¹п'ерв'енцу і ¹вишкрабку / йак¹шо ¹дуже гро¹за / то ¹дали град ¹шоби во¹но переку¹сило / чи да¹вали ст¹р'ітенс'ку с'в'ічечку / шоб во¹но св'ітило і перехрис¹тило ус'у хату // то ка²зали шо та¹к'і ¹д'ітки ¹дуже пом'іч'і у при¹род'і // йа же ка²жу шо йім да¹вали або ло¹зу або ст¹р'ітенс'ку с'в'ічечку // (19). Назви таких дітей та їхні здібності до магічних дій є загальнослов'янськими.

Раніше при пологах жінці допомагала повивальна баба, яку із хлібом запрошував чоловік. Жінку, яка ¹бабила (31), називали ¹баба (31), ¹бабка (13, 21, 33, 49), ¹пупо¹р'ізка (21, 29), ¹баба-шеп¹туха (21, 45, 55), ¹баб¹ц'а-пови¹туха (39), ¹баба-пови¹туха (13, 14, 17, 21, 29, 33, 44, 41, 49, 60), ¹баба-пов'і¹туха (21, 33), ¹пови¹туха (13, 17, 25), ¹баба-б¹ранка (5, 8): ¹ран'ше ше да¹їно називали ¹б¹ранкою / ¹баба-б¹ранка шо бе¹ре ди¹тини // (35).

Сьогодні пологи відбуваються в нових умовах, тому потреба в послугах баби-повитухи виникає дуже рідко, її роль виконує медичний працівник, який приймає пологи. Для номінації такої особи на Вінниччині відомі назви ¹аку¹шерка (21, 33, 45), ¹аку¹шорка (33), ¹ку¹шорка (31, 37), ¹дохторка (21, 33, 45), ¹ўра¹ч'іха (29, 45), ¹ўра¹чиха (29, 45), ¹хвел'шир, ¹хвел'шерка (39). Водночас до приїзду кваліфікованої допомоги ще й зараз кличуть старшу жінку, яка розуміється на пологах, яка ¹молиц'а ¹Богу / ¹гладит по живо¹т'і / шоб ¹легше бу¹ло // (33).

У родильному обряді на півдні Вінниччини у хрещенні дитини беруть участь не лише куми, а й ¹на¹нашки (35, 48, 52), ¹нанашу¹ли (57): ¹пе¹ред х¹реишен'ам ди¹тини за¹прошуйут ку¹м'іу / ¹йа¹ких назива¹ють ¹на¹нашками // у ¹наш'ії м'іс¹цевос'т'і йіх назива¹ють ¹на¹нашками // в'ін ¹на¹нашко / во¹на ¹на¹нашка // (35); ¹крижмо принос'ат ¹на¹нашки у ¹церкву і ¹п'ісл'а ¹того йак

бат'ушка похристе дитину йїї кладут на ц'ї усьї крижма /
 йак'ї принос'ат **нанашки** // (59); а то'д'ї ўже готоўл'ац'а /
 ку'м'їу бе'рут / йак' хлопчик / то **на'нашко** три'маї до хре'с'ту /
 а йак' д'їучинка / то **на'нашка** // (55); ў ку'ми там брали с'воїх
 р'ідних / сестри / брати / **нанашки** / з'лаўн'ї **нанаши** /
на'нашко цеї шо він'чайї / то це в'ін з'лаўнїї / а йе шо по
 су'с'їдств'ї с' ким по хорошому / таї йе шо ба'гато бе'рут пїат'
 ш'їс'т' пар / а йе шо 'менше' хто йак' хоче' // (55); а оп'ше то це
 т'роїї ку'м'їу / то це чолов'їк буре з с'воїї сторо'ни ку'му / а
 ж'їнка з с'воїї / а **нанашули** т'ї шо їїх в'їнчали ў церкв'ї / то це
 т'рет'ї ку'ми так шо три т'роїє ку'м'їу // (57). Назва пов'язана з
 рум. *naș, nanaș* 'хресний батько', 'весільний батько', так само
 рум. *nașa* 'весільна і хресна мати'. Й. О. Дзензелівський вважає,
 що ці назви є «власними українськими витворами», які
 «українізувались», прийняли суф. -к-¹⁷⁷. Прикметно, що лексеми
нанашки та *ку'ми*, уживаючись в одній говірці, можуть набувати
 різних лексичних значень: перші куми – *нанашки*, друга пара –
ку'ми: с'ї шо три'мали дїтину / ў'пар'ї / о'ни к'личут / **на'нашка** і
на'нашко / с'ї шо їдут у'перв'її'пар'ї // (27).

Хрещену матір і батька номінують *хресна мама*, *хресний тато* (33), *бат'ко хресний*, *хресна мама* (2, 32), *хре'шчений*,
хре'шчена (14), назви походять від *хрест* – предмет і символ
 культу християнської релігії. Відомі й вимоги до вибору кумів:
ку'м'їу виби'раут шоб хара'шо ж'или / шоб бу'ли так'ї іде'ал'н'ї
п'ари // можут хре'сити і брат / і сест'ра / і су'с'їд // т'їки
каут шо йак'шо п'ершїї раз їде хлопчик за хлопчика або
д'їучинка за д'їучинку / кажут шо не м'она / бо од'на в'одноїї
ш'час'т'а ўкра'де // (16). У виборі кумів працює опозиція «свій» –
 «чужий»: *ку'м'їу брали йак' ко'му ви'ходило / б'їл'ше брали з*
с'воїх / но ко'лис' не брали / а брали с'воїх / бо ж чуж'их не
п'ускали на ро'дини // (21) або ж навпаки: *дуже ко'рисно і гарно*
брати ў ку'м'їу чуж'ї'л'уди // (19).

Хрещених батьків відносно батьків хрещеника, а також
 хрещених батька і матір відносно один одного називають *ку'ми* ←

¹⁷⁷ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Колемісць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 4. Київ: Наукова думка, 2003. С. 36.

псл. *китъ*, похідне від *кита*, яке походить з народної (балканської) латини – нар.-лат. (балкан.) *commater* ‘хресна мати’¹⁷⁸. У подільських говірках уживають відповідні дієслова для позначення встановлення зв’язу між кумами: *ку¹матис’а* (32), *куму¹ватис’а* (5).

Якщо в родині помирали новоонароджені або дитина народжувала хвора, то був звичай брати за кума першого стрічного, якого називали *упросеній*, *здибаний* чи *подо¹рож(ш)н’її* кум: *А хто хт’їу про¹ситис’а у куми чос’їа не з¹наїу дехто / шо ко¹гос’ни брали у куми до¹ўго ну ни попада¹в в’їн у куми / то брали про¹си¹с’а да про¹си¹с’а уп¹росеній кум //* (31); *об’їзат’ел’но шо¹б дї¹тина їжила і то д¹уже в¹ажна кум¹а чи кум / то де во¹но нав’їт’ із д¹ругого села чи в’їдки на їстр’ечу їак ви¹нос’ат дї¹тину хри¹стити с’хати ни¹сут хри¹стити дї¹тину до хри¹ста / брати тоту л’їдину у куми ... називалис’а з¹дибаний кум чи кум¹а та ота¹ке //* (31); *коли їдут’ хри¹стити / ко¹го на до¹роз’ї першого їстр’їчайут’ / то називаїе¹ц’а подо¹рожш’її кум //* тої то¹же кум їде до ц¹еркви так с¹амо будут’ дер¹жати їак ц’ї хри¹щен’ї куми // (42); *а їа¹кшо д’їти мрут’ у ко¹го / ну бу¹ває їро¹динос’а і по¹мерло їро¹динос’а і по¹мерло / бирут’ тих ко¹го зустр’їнут’ на до¹роз’ї // зустр’їли на до¹роз’ї ста¹рого д’їда чи ба¹бу чи мо¹лодо¹го ко¹гос’ї про¹с’ат’ за кума //* (44); *от їде по ду¹роз’ї л’їдина і ту то¹го кума заклї¹кали до хати і похре¹с¹тили / подо¹рошн’її кум називаїе¹ц’а / шо¹б де¹тина не по¹мерла //* (54). А вже пару цьому куму запрошували так: *от їдеш ти кума виби¹рати / їдеш до¹рогоїу / ко¹го зустр’їу їїдо¹го / зустр’їу бе¹реш за кума // го а до куми їак їдеш / бе¹реш бух’їне¹ц’ хл’їба / кла¹деш сол’ї на хл’їб і їдеш п¹росиши їїїї за куму //* (6).

Кумів могло бути більше ніж одна пара: *ку¹м’їу мо¹жна бу¹ло б¹рати кїл’ка пар / с¹а¹ме б’їше це бу¹ло п’їат’ / це ў¹же ба¹гат’ї л’їди дозво¹л’али б¹рати ст’їки кум’їу //* (28); *ко¹лис’ б¹рали і три п¹ари кум’їу / а ў нас тут би¹рут’ д’в’ї пар’ї кума і куму / чи нав’їт’ од¹ну п¹ару кума і куму / ну їак хто х¹оче //* (53). У такому

¹⁷⁸ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Колемієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2006. С. 138.

разі розрізняли головні та інші куми. Ця опозиція вербалізується описовими номенами: *с'тарш'і ку'ми* (21, 28), *з'лаўн'і ку'ми* – *та'к'і со'б'і ку'ми* (50), *п'ерша п'ара* – *д'руга п'ара* (32), *с'тарш'і ку'ми* – *кумов'я* (21).

Таким чином, семантичним центром терміносистеми учасників родильного обряду з точки зору суб'єктно-об'єктних відношень є жінка і те, що навколо неї відбувається. У лексико-семантичній групі «Жінка» функціонують підгрупи 'вагітна', 'породілля', 'безплідна', 'багатодітна'. Дитина в говірках теж отримує термінологічне позначення залежно від обставин її народження: 'перший', 'останній'. Спеціальною лексикою термінологізуються і система персонажів інших учасників родин і христин (повивальна бабка, хрещенні, куми). Засвідчено використання різних типів номінації: конверсія (*ново'рожденїй*, *хре'шченїй*, *хре'шчена*, *т'аж'ка*, *ва'шка*, *не'чиста*, *ма'лен'ке*), семантична деривація (*йанго'л'атко*, *м'їзинчик*, *вишкре'бок*), афіксальний словотвір (*поро'д'іл'а*, *пови'туха*, *їал'їука*), основоскладання чи словоскладання (*пупо'р'їзка*, *баба-шен'туха*, *баба-пови'туха*) та запозичення (*нанаш'ки*). Засобами номінації є однослівні (*бабка*, *ўра'чиха*) та описові назви (*з'лаўн'і ку'ми*, *та'к'і со'б'і ку'ми*).

2. Акціональний код

Універсальна ідея зв'язку народження людини і її долі чітко простежується в лінгвістичному, етнографічному, фольклорному матеріалі. У нашому дослідженні вона знайшла втілення в акціональному коді обрядового тексту, адже саме відповідні дії, за віруванням, здатні забезпечити добру долю новонародженому.

Коли жінка *но'сила ди'тину* 'була вагітною', вона намагалась оберігати її від злого ока, а тому якнайдовше приховувала цю подію. На позначення початку пологів вживають описові номінативні одиниці: *йак ўже но'сила 'ж'інка ди'тину / ўже 'чувствовала / готувалас'а бо тре було 'виносити 'дев'ім' 'м'іс'ац'їў / то'д'і ўже б'ралис'а 'роди / води //* (13), *'ж'інку начи'наут' б'рати по'логи* (41).

Процес народження дитини має назву *пологи*, що походить від дієсл. *лежати*. Лексема вмотивована тим, що під час народження дитини породілля має лежати, щоб забезпечити

безпечний вихід плоду. Давнішою є паралельна номінація *роди* (10, 15, 24, 57, 59), що засвідчує продовження *Роду* через народження нових *родичів*. «Матеріали до словника подільського говору» містять також номінації *злоги* 'пологи', *злягати* 'піти родити, лежати в полозі', *впасти в куток* 'те саме'¹⁷⁹.

Роль баби-повитухи в пологах поєднувала в собі магічні релігійно-християнські і практичні дії. По-перше, допомогти породіллі: *то була та́ка ба́бця пови́туха / т'ї́й та ба́бця при́ходила / в'і́ткри'вали в'і́кна / в'і́ткри'вали двер'і / росп'і́тали ц'у поро́д'і́л'у / чи ц'у йак / ц'у / ц'у // та шо ма́йє ро́дити / росп'і́тали шо́б йі'ї́й лє́кше бу́ло / рост'і́бали / шо́б гу́зик'і́у ни / ни / ни бу́ло / за́у́йязок н'і́йаких не бу́ло / ски́дали ху́стку / 'очи́й на́ш //* (39). По-друге, приймати пологи: *в'і́дбе'ра́є ту ди'тину* (31), *з'р'і́є йі'ї́й 'пост'і́л' у́с'о об'і́зр'і́вайє йі'ї́й // а то'д'і́ у́же ко́ли наро́дила ди'тинку / поку́пали йі'ї́й о́мили / у́же ба́ба по'сид'і́ла там / ба́ба і́де до́дому / ба́б'і́ да'ї́ут хл'і́б //* (44). По-третє, уперше сповити дитину: *ко́лис' ба́ба ди'тину ла́годила до хре́сту / ба́ба ц'а шо в'і́дби́рала ди'тину / ба́ба пови́туха / во́на ди'тинку поку́пала / у́по'вила і́ пок'лала на по́душку //* (21). По-четверте, вона виконувала сталу обрядову роль на родині: *ц'а ба́ба пови́туха / во́на при́гла'шона бу́ла / кала́ч'і́ ро́зда'вала / бо кала́ч'і́ без 'не́йі́ не' ро́зда'валис'а //* (21); *а то'д'і́ ко́ли у́же ро́бл'ат' ро́дини / ба́ба зно́у там / не'чу́т' кала́ч'і́ / би́рут' ка́ліну / у́' ко́жній ка́лачик пу́чечок ка́ліни і́ це у́с'і́м зост'ам ба́ба-пови́туха да́є ц'і́ кала́ч'і́ / а йі'ї́й у́с'і́ ски́да'ї́ут' з'рош'і́ //* (44); *ку́ми йі́хали у́ 'церкву / хре́с'тили / при́ходили / 'пили / гу́ля'али // кв'і́тки да́вали у́же то'д'і́ 'в'ече'р'і́ / кала́ч'і́ // а на д'руги́й де́н' у́же ба́бу во́зили // на́мост'ували там 'мачку і́ во́зили ба́бу до ку́м'і́у / по'н'і́д ха́ти / у́ мага́зин / і́ сп'і́вайут ... то'д'і́ ба́ба с'та́ве мо́з'рич / а чо́ ба́бу ве'зут / бо ба́ба да́є кв'і́тки на хре́с'тини / а йі'ї́й з'рош'і́ да'ї́ут / у́с'і́ ки́да'ї́ут // а то'д'і́ у́же ц'а ба́ба за ц'і́ з'рош'і́ мо́з'рич с'та́ве у́с'і́м чи у́ мага́зин / чи так с'та́ве у́до́ма мо́з'рич // і́ н'ї́ут мо́з'рич у́же за хре́с'тини //* (28).

¹⁷⁹ Матеріали до словника подільського говору / Упор. І. В. Гороф'янок. Вінниця : ТОВ «ТВОРІ», 2021. С. 93; 176.

На позначення дії 'народити дитину' використовують словосполучення, позбавлені експресивності: *наро¹дила* (заг.), *уро¹дила ди¹тину* (21, 29, 33, 37, 49), *по¹вила ди¹тину* (21, 33), *ку¹тили со¹б'ї ди¹тину* (33), *маїє ди¹тинку* (27).

Семантичний ряд 'народити позашлюбну дитину' релізується описовими номінаціями: *нахо¹дила со¹б'ї* (20), *при¹вела со¹б'ї ди¹тину* (29, 45), *при¹несла ди¹тину* (21, 29, 33, 45), *при¹несла у по¹дол'ї* (21, 29, 49) / *по¹долку* (21, 33, 45), *при¹несла у фар¹тус'ї* (21, 29, 49) / *фарту¹хов'ї* (21, 33, 45) і відбиває загальноукраїнську структурно-семантичну фраземомодель 'принесла + в + назва елементу жіночого одягу' = 'народити позашлюбну дитину', де основне негативне забарвлення концентрує дієслово у формі минулого часу жіночого роду. Таким чином акцентується, що це не дарунок від когось, не знахідка, не купівля дитини, а жінка сама принесла дитину. Дієслово *принесла* на тлі інших виразів, де вживається форма множини (*ку¹тили*, *знайш¹ли*), передає негативне ставлення діалектоносіїв до такої жінки. Лексичні варіанти – назви елементів одягу – *у по¹дол'ї*, *у по¹долку* (назви нижнього краю сукні чи спідниці), *у фар¹тус'ї* (асоціюється з брудом) підсилюють емоційно зниженої забарвлення фразем.

Прозору мотивацію мають вирази: *нагу¹ла ди¹тину* (21, 33, 45); *наро¹дила* (21, 33, 45) / *при¹вела баїстр'ука* (21, 29, 33).

Не всі номінативні одиниці для позначення 'народити позашлюбну дитину' чи на позначення жінки, яка родила позашлюбну дитину, вдалося зафіксувати тому, що інформатори соромляться розповідати про це: *ка¹зали ўс'їл'ако/ і ка¹зали / шо хо¹де та¹ка / і ка¹зали шо / ну словом / нахо¹дила со¹б'ї //* (20); *неза¹мужн'а ро¹дила / ўс'їл'ако ў нас ка¹жук / ъа нав'їт' не знайу / ѡак це ска¹зати / ну по¹крїтка //* (33); діалектоносії й посягають мотивацію назви: *по¹крїткоїу назив'али бо во¹на са¹ма по¹крїлас'а / не ма¹ма і не све¹круха //* (19); *то по¹крїтка / не мо¹жна ѡїїї п'їкуди б'рати / п'ї до коро¹вайу / п'ї за ку¹му //* (20).

Широким є номінаційний ряд 'народилася дитина': *наро¹дилас'а ди¹тина* (21, 29, 33, 45), *уро¹дилас'а ди¹тина* (29, 45,

49); ще трапляються вислови: *приїти у жит':а* (33), *поїлавила с'а з ірка на неб'і* (21, 29).

У говірці с. Плебанівка Жмеринського району засвідчено архаїчні уявлення наших предків щодо стихії води: задля полешення пологів *вели пород'іл:у до р'ічки а'бо до стау'ка / чи нав'іт' з в'ідра шоб во'на по'мила руки / і то йак їде во'да ў р'іцц'і то / шчоб так йак би це ска'зати шо так легко і с'коро йак во'да б'їжши шчоб так легко пород'іл':а ро'дила ди'тину* // Вода – один із найдавніших символів українського фольклору, який навіть увійшов у підсвідомість людей образом Праматері всього живого, яка пронизана золотим стовпом (світовим деревом), зродила світ і є кров'ю землі, усеполюючою силою¹⁸⁰.

Очисна символіка води, що є також символом здоров'я, щастя, хорошої долі, вповні виявляється в обрядодії першого купання дитини на 4–5 день після народження. Обряд першого купання має назву *куп'іл'* (заг.), *купол'* (31), *перше купан':а* (57): *об'їзат'ел'но на хрес'тини виготоу'л'айут к'в'ітки // виготоу'л'айут' учасники хрес'тин // йак л'іто / то ўс'а природа ўходит' / і буд'аки / і шо там йе // а ўже йак з'їма / то шукають' / то з ва'зона можут' шч'їпнути // пот'ім збірайут'с'а ўс'і ц'і к'в'іточки і ў них купайут' ди'тину // ў куп'іл' клали і ўс'ак'і т'рави / і л'убисток / об'їзат'ел'но л'убисток //* (60); *шо хто ў ро'дин'і саміі стар'ішчіі / шо перше купан':а ди'тини йак буде / то шоб саміі стар'ішчіі поку'паў ... но сама стар'ішча ж'інка т'реба шоб хоч раз хл'упнула на ди'тину во'дичко'їу / а пот'ім ўже мама со'б'і купайе са'ма* // (57). Найактивніше вживана назва *куп'іл'* у центральноподільських говірках означає, крім процесу купання, ще 'тепла вода для купання', 'посудина з водою, у яку опускають дитину під час хрещення'.

Усім слов'янським народам була відома традиція виливати під родюче дерево воду, у якій купали новорожденного, задля забезпечення майбутніх репродуктивних функцій дитини. Зафіксовані такі вірування й у подолан: *куди вилива'лиўс'а куп'іл' іа не з'наіу / н'ід 'дерево / н'ід 'яблун'ку / ро'д'уче 'дерево*

¹⁸⁰ Потапенко Я. О. Вода. Етимологічний словник символів культури України. Корсунь-Шевченківський, 2015. С. 145.

/ де н'іх'то не х'оде // (21); вили'вали п'ід моло'де пло'дове 'дерево / обо'їназ'ково п'ід моло'де пло'дове 'дерево п'ід декора'тивне не вили'вали/ х'лопчика п'ід го'р'іх ста'ралис'а вили'вати а 'д'івчинки п'ід 'їаблун'у п'ід з'рушку п'ід 'вишн'у / п'ід с'ли'ўку не вили'вали // (40). Магічною функцією наділяли процес підготовки води для купелю: набирати рано і тако до себе набирати 'воду і 'тої'у во'до'ю ва'рити 'купел' і ку'пати // (40); н'іколи не к'іп'їа'тили йак ди'тинку ку'пали от бо ка'зали / шо не 'можна к'іп'їа'тити 'воду // (39). Подібних настанов – не купати в гарячій воді, аби дитина не була сердита – дотримувались і на Наддніпрянщині, Волині, Поліссі, Центральній Бойківщині, Буковинській Гуцульщині; відомі вони й іншим слов'янським народам¹⁸¹.

Акціональний код активно представлений в обрядовому тексті про породіллю. Через 6 тижнів чи 40 днів після пологів жінку виводили з цього стану: їде до 'в'ітчиту (20), їде на 'виводи (14), їде до 'виводу (9), ро'били й'її 'вив'ід (53, 51), до 'виводу б'рали (47): Ну ко'ли на'роджу'їе'ц'а ди'тина / хто йак х'оче чи до соро'ка д'н'ів чи п'іс'л'а соро'ка д'н'ї'у / бо ко'лис' ичи'талос'а / шо до соро'ка д'н'ї'у ж'їночка ц'а йа'ка на'родила / не 'мала п'рава ви'ходити за во'рота н'і по 'воду н'і до кри'є'ниц'ї н'і'куди / бо во'на ичи'тайе'ц'а ни'чиста ж'їнка // а ко'ли п'роїде ўже 'сорок д'н'ї'у / во'на при'ходила ў 'церкву чи 'бат'ушка при'ходи'у до'дому / ро'би'у й'її 'вив'ід // от то'д'ї во'на ўже 'мала п'раво ви'ходити на 'вулиц'у // л'уди це за'суджу'вали бо ну так гово'рили // от т'реба похри'с'тити ди'тину з'робити 'вив'ід от то'д'ї вже ви'ходили // (53); через ш'іс'т' нед'їл'ї'у / і'дут' ў 'церкву // ну то йак йа ўже вам ка'зала до 'виводу б'рали // ў 'церкву 'везли / і ў 'церкв'ї ўже 'перед 'в'ї'у'таром // а 'мама 'бат'ушка там ўже ви'читува'у / те шо т'реба / і во'на теж счи'талас'а була у 'вывод'ї // то'же во'на с'мело мо'гла хо'дити і по се'ї'л'ї / ку'ди хоч / бо во'на була ўже у 'вывод'ї // (47).

Мотивацію обрядодії 'виводу породіллі розуміємо за допомогою такого коментаря інформатора: п'ін чи'тайе мо'литву і й'її кру'гом с'толу го'б'води // а йак х'лопчик / то бе'ї'ре х'лопчика ў 'в'ї'у'тар / а 'д'ї'у'чинку / то не бе'ї'ре ў 'в'ї'у'тар / бе'ї'ре кру'гом

¹⁸¹ Горішко Л. Символіка води в обрядовій традиції жителів Черкащини. Київ, 2021. С. 132.

с'толу гобно¹сиу / дау¹ ди¹тину і у¹с'о // і **в¹ив'іу** і¹її за по¹р'із
ц¹еркви і во¹на п'ішла // (10).

Перші відвідування породіллі після пологів у говірках номінують ро¹дини або використовують дієслова: про¹в'ідати (21, 29, 33, 45, 49), пере¹в'ідувати (49), в'ід¹в'ідати (21, 33, 49), од¹в'ідувати (29, 45), іти про¹в'ідувати (21), іти на од¹в'ід (45): а ро¹д'іл'у т¹реба **в'ід¹в'ідувати** / у¹с'ім / хто со¹б'і х¹оче / бо це каз'али ко¹лис' у дау¹їну / що це з¹и¹ла ко¹лода / іа¹ку т¹реба про¹в'ідати обо¹їазко¹во // (57); на **ро¹дини** при¹ход'ат' ізранку / не в'ечером // при¹ход'ат' сам'і р'ідн'і // (15); на **ро¹дини** то хо¹дили т'ікію ж'ін'ки // (43); самт¹ред при¹хди т'ітка іа¹ка / татова сест'ра ичи¹тати о¹пи'ім / чулу¹в'ікова сест'ра чи іа¹ка там ба¹бка іїх се¹р'ідна / шоб р'ід р'ід що са¹ма р'ідн'іша ба¹бка // (31). Дієслова набувають обрядової семантики тільки в наведених контекстах та у відповідних ситуаціях комунікації; окремі з наведених назв мають значення "святкування народження дитини" (ро¹дини). Ареальна поведінка найменувань відвідин породіллі мозаїчна, що можна пояснити тим, що назви обрядодії збігаються із загальними найменуваннями дії "відвідувати кого-небудь", які виявляють словотвірну варіативність. Лише два елементи цієї мікрогрупи спеціалізовані: іти на од¹в'ід, іти на о¹в'ідини "провідувати породіллю".

На сороковий день (або раніше) після народження дитини відбувається її хрещення: х¹решчен':а (21, 33), х¹решчен'а (29, 41, 45), х¹решчен'е (49); хрес¹тини (21), хре¹с'тини (33, 21), хрис¹тини (29, 45); ди¹тину т¹реба охрес¹тити до сорока ¹ден' // (57). За свідченнями інформантів, це дійство має особливий ритуальний зміст, бо означає: долу¹чен':а до ¹Бога (33), залу¹чати до Хрес¹та (21, 33), прилу¹чати до Хрес¹та (21), ¹дати ди¹тину до Хрес¹та (33), ¹нести до Хрес¹та (33), ¹нести до Хрес¹ту (21).

Перед хрещенням традиційно виконували низку обрядодій, націлених на оберегову функцію: саме ¹несли іа¹к до ¹церкви / клали на по¹душку / не¹ре¹х¹ришчували ди¹тину / клали там ко¹їїки а іа¹к не то ку¹сочок поло¹тна і у це поло¹тно за¹мотували / і так ¹несли до церкви // (23); у¹же іа¹к ¹мали іїхати у ¹церкву / то¹же ко¹н'аками іїздили / то ¹цего/ то с'тавили / сте¹лили ку¹жу¹ха / чо¹с' на зем¹л'і / не з¹наїу чо¹го / с'тавили ц'у

ди'тину на 'земл'у/ ки'дали 'бат'ко з 'матко'ю / 'вооти 'ім бат'ки ки'дали з'рош'і / то'д'і б'рали ц'у ди'тину / 'матка б'рала з 'бат'ком / с'тарш'і / за'мотували ї' сво'їе к'рижмо і 'йїхали до 'церкви // (28). Використання грошей на цьому етапі може слугувати засобом викупу новонародженого в потойбічного світу: 'бабушка бе'ре ї'нучку / кла'де на 'л'їжечко і хре'ш'чен'і ба'т'ки вику'пову'ють / йа'кшо це 'д'ї'чинка / то вику'пову'є ба'т'ко хре'ш'чений / йа'кшо це х'лопчик / то 'мати хре'ш'чена // (14).

Варіативністю відзначаються дії хрещених батьків після повернення з церкви, вони мали:

1) покласти дитину на подушку – найбільш поширена модель (9, 12, 21, 33): з 'дому бе'рут ди'тину з по'душки / йа'кшо 'д'ї'чинка / то бе'ре 'мама х'ресна / а йа'кшо х'лопчик / то бе'ре 'тато х'ресний ди'тину з по'душки і ту'ди кла'де з'рош'і / а ди'тину бере на п'раву 'руку // і не'суть / і так 'само кла'дуть // це ўже йа'к пох'рест'ат // і кла'дуть' на по'душку / т'її 'каже / що б'раў ў 'вас не'х'рещену ди'тину / при'н'іс хре'щену і кла'де на по'душку // бе'ре ди'тину / і кла'де з'рош'і п'ід по'душку // (33); при'воз'ат до'дому / при'нос'ат / 'мати да'їе бух'ї'нец' х'л'їба цим бат'кам із 'с'їл'у / а во'ни ї'о'му кла'дуть на по'душку ди'т'атко // (9); бе'ре'ш ди'тину на 'руки на по'душку кла'дуть на по'душку ди'тину / го'бе'ре 'мама / ї'о'го 'мама бе'ре на 'руки і да'їе 'кумов'і ди'тину / о а кум пе'ре'да'є ўже ку'м'і і ї'дуть до 'церкви / а у 'церкв'і ўже христ'ат // а с 'церкви при'ход'ат / з'ноў так 'само кла'дуть на по'душку і переда'ють так 'само / з рук на 'руки і 'матер'і ўже p'їдн'і ўже сво'її 'матер'і переда'ють // (6).

2) покласти дитину на кожух: ў нас то'д'і ко'ли до хре'с'ту 'несли к'лали на ко'жух // і їшли то ка'зали / ми у 'вас бе'ре'мо ди'тину не'хре'ш'чен:у / і не'моле'т'вен:у / і заби'рай'уть' до хре'с'ту // а ко'ли при'носили ўже в'ід хре'с'ту / о'п'ат к'лали на ко'жух / і 'кажуть' що ми у 'вас б'рали не'моле'т'вен:у і не'хре'ш'чен:у / а при'несли вам і моле'т'вен:у і хре'ш'чен:у // а чого саме на кожух? / бо то ко'жух лах'матий / щоб бу'ла ди'тина ба'гата // (47);

3) віддати матері, яка повинна поцілувати дитину (21): і в'їда'ють / ц'ї'луй'уц'а / і ўже так во'ни ку'ми // (10).

Остаточна соціалізація й інтеграція новонародженого в родину відбувається на хрестинах – обіді на честь дитини й матері, а тому тут активно виконується широкий комплекс обрядодій, символізм яких очевидний: гості веселяться, пригощаються: *кума з 'кумом тан'ц'ут' на ўс'у 'в'ит'ажку / ў 'хат'і 'весело сп'і'ваут' / с'качут' / шоб дитина 'жила в'есело / шоб дитин'і бу'ло 'добре // (41); с'тарша кума за'ходе до 'хати / об'і'зайе три 'рази кру'гом с'толу / це / 'кажут / т'реба три 'рази об'і'зти кру'гом с'толу / шоб с'коро дитинка по'чала 'б'ігати // (59). Обов'язковим було роздаровування гостям калачів і квітів: *розда'ють кала'ч'і / ўс'ім хто куми то кумам да'ють по 'пар'і кала'ч'іў / та ї 'кажут / п'іднос'ат кала'ч'і на та'р'ілц'і 'бат'ко з 'мамоў / та ї 'кажут / п'росе новона'роджені хре'ш'ченик на дар 'Божіі / і да'ють / а хто бе'ре кала'ч'і з кум'іў там / то т'реба об'і'зат'іл'но с'коро два кала'ч'і зв'язати / шоб зв'язувалос'а жит'а / шоб ўс'і'гда бу'ло ўс'о благоп'лучно дл'а дитини // таї з та'р'ілки кала'ч'і бе'рут / а на та'р'ілку кла'дуть пода'рунки за кала'ч'і / а по'том у'же д'ід з 'бабоўу 'нос'ат по 'пар'і кв'іточок ше розда'ють кумам // да'ють по два кала'ч'і / а ўс'ім остал'ним / хто зап'росині на хрис'тини / да'ють по од'ному кала'чов'і на с'ім'іў // та ї йак роздали кала'ч'і // (59); йак роздали кала'ч'і то д'ід з 'бабоўу ў'же 'нос'ат розда'ють кв'іточки // ў та'р'ілку кла'дуть два ста'канчики / нали'вайут го'р'ілки і дв'і кв'іточки / і п'іднос'ат / 'кожному- 'кожному / ўс'ім хто йе на хрис'тинах / та ї 'кажут / п'росимо на кв'іточку і на го'р'ілочку / та ї ўс'і ко'му п'ідне'сли / бе'рут т'і кв'іточки / ўма'чайут іїх ў го'р'ілку / і 'д'іда з 'бабоўу перех'ре'шчу'ють тими кв'іточкамі / і ц'ілуйц'а з ус'іма кру'гом т'іки де ко'го 'можут т'іки дос'тати з ус'іма ц'ілуйц'а / шоб бу'ло со'лодке жит'а у дитини ўс'і'гда // (59).**

Процес обдарування близьких родичів калачами та подарунками на хрестинах, при цьому ті, кому дарують подарунки мають випити горілку із склянок, які поставлені на тарілку, потім розтанцьовуються з калачами в південноподільських говірках номінують на дар 'Божіі (5, 59): *ше йе 'кажут на дар 'Божіі / це к'личут баб'к'іў там / д'ід'іў / сва'т'іў / нана'шок к'личу на дар 'Божіі / це п'ідкли'ка'ють і*

даїут два калач'і і на калач там чи хустку чи рушник / чи со'рочку хто там шо кутиў // (59); ўс'ім хто куми то кумам даїут по пар'і калач'іу / та і кажут / п'іднос'ат калач'і на тар'іц'і бат'ко з мамоїу / та і кажут / просе новона'родженї хре'щеник **на дар Божїї** / і даїут / а хто бе'ре калач'і з кум'іу там / то тре'ба об'їзат'іл'но с'коро два калач'і зв'їзати / шоб зв'їязувало'а жит'а шоб ўс'їгда було ўс'о благопо'лучно дл'а ди'тини // (59).

Тривалість хрестин варіюється від одного до трьох днів: на хре'с'тини при'ходили вес' р'ід / родич'і і зна'йом'і при'ходили / ос' і у похре'с'тили по'с'їли по'їїли а по'том да'вали калач'і пе'кли калач'і / і ко'жному хто їе на і кв'іт'ки к'в'іточка з йа'кихос' с' кв'іточок / кал'ину кл'али ў ту к'в'іточку мо'роз там ше йа'к'і л'убисток кв'іт'ки з'іл'а кл'али / зв'язували і вти'кали ў калач'ик цеї і от п'іт'ходили до ко'жної л'ўдини і ка'зали шо / м / просимо на к'в'іточку на го'р'ілочку на дар божїї / о // да'вали калач'а поли'вали тр'ошки го'р'ілкоїу його / ц'їлу'валис'а с' ким ко'му да'їе калач'а / а та л'ўдина кл'ала г'рош'і на тар'ілку / а'бо х'тос' 'хоче йа'киїс' по'дарок да'ти / кла'де по'дарок // ос'оце так в'їдбу'вало'с' / і по'ки ўс'їх не' пода'руїут тими калач'ами / то це ше с'в'ат'куїут / а по'том ўже калач'ами пода'рили / п'ісл'а того ўже іде кум і кум'а шу'кати к'в'ітку ку'харц'і // ідут нар'єут кро'пиви цих / кул'ук'іу ўс'аких і з'обл'ат здо'рово'ен'у та'ку к'в'ітку / і при'нос'ат ўже ц'ейу к'в'іткою ўже ўс'їх з'найіте попе'чут // начи'наїе'а ота'ке ота'ке с'в'ато / ос' ну і на ц'ому ўже по'том рос'ход'а'ц'а / і так дал'і ўс'о // ну на дру'гий ден' ше при'ход'ат' на пох'м'іл'а це за'кон йа'киї не їе йа'ке не їе с'в'ато / дру'гий ден' ше на пох'м'іл'а // (6); с'в'ат'куїут (хрестини – І. Г.) не о'дин ден' а три дн'і // кажут / першого дн'а ідемо на хри'с'тини / а на трет'їй ден' ідемо на три'є'тини / шчо'б не би'ли на вул'и'ц'і ди'тини // (34). Відомі й різні номінації трьох днів святкування: перший день – загальновідома назва хре'с'тини, далі: це називаї'ец'а ўже **пох'рист'є'ни** // і зноў го'ст'уїу'ц'а // на трет'їй ден' уже називаї'ец'а **тре'є'тини** // при'ход'ат на тре'є'тини / шоб не ўк'рали гу'си ди'тини // це так при'пов'їдали // (52). Святкування завершується тим, що баба-повитуха пригощає всіх – пропивала

подаровані їй гроші: *ве¹зут¹ бабу¹ у мага¹з'ін / це¹ с'одн'і¹ робл'ат хре¹с'тини / розда¹їут кала¹ч'і / баба розда¹їє кала¹ч'і // на д¹ругий ден' ту бабу садо¹їл'ат на тачку йа¹кус' та¹ку по¹дерту і ве¹зут¹ у мага¹з'ін / шоб баба зрош'і про¹тила // у кала¹бан'у пе¹ре¹вернут / Боже с'к'іки це¹їо с'к'іки бу¹ло // на хре¹с'тинах бу¹ло ве¹село // (43).*

Паралельно із хрещенням дитини важливим етапом було «очищення» породіллі за допомогою священника: *на вив'ід поро¹д'іл'і: і треба бу¹ло ўже їти у ш'іст' нед'іл' // (57).* Серед найменувань очищення, першого приходу породіллі до церкви можна виділити номени кількох типів:

1) найменування, мотивовані лексемою *мо¹литва* (21, 33, 49, 45), *мо¹л'еб'ін': наї¹мати* (33) / *нан'ї¹мати мо¹леб'ін'* (33, 21); *наї¹мати мо¹литву / мо¹л'ітву* (21, 29, 33);

2) назви, пов'язані з лексемою *при¹част'а*: *прич'аш'чац'а* (21, 29, 33, 49, 45);

3) найменування обрядодії сповідання *їти на с¹пов'ід'* (21, 33, 49), *спов'ідатис'а* (21, 33), *їти до с¹пов'ід'і* (33), *їти поспов'ідатис'а* (21);

4) назва обрядодії *вив'ід* (21, 29, 33, 45), *уведен'а* (49): *вив'ід у ш'іст' нед'іл' / сорок дн'їў // то¹д'і же очиш'чайе"ц'а¹ мама / то¹д'і во¹на чиста називаїе"ц'а¹ // (57);*

5) описові назви *їти ставити с¹в'ічку* (33, 21), *їти на о¹чищен'а* (21), *їти до причаст'і* (33, 45).

Святкування року дитині супроводжується обрядом першого постригу дитини: *у р'ік ди¹тинку хреснїї тато стрї¹же на го¹л'їўц'і // це волос'а обично с¹пал'уїут' / а їе" / шо три¹маїут / за¹мо¹туїут у бу¹машку і три¹маїут на пам'ат' // (33); стрїгли ди¹тинку першїї раз / коли ди¹тин'і випоўниўс'а р'ік / кум стрїг їїї наўхрест // (57); ди¹тину р'ік стрїгли першїї раз / йак хлопчик / то хреснїї тато / йак д'їўчинка // то хресна мама // а коси па¹лили // (57).* Обряд першого підстригання волосся в рік дитини має назви: *стрїжска* (29, 45), *стрїжски* (29, 45, 49), *стрїжсини* (49), *пострїжсини* (35, 49), *пострїжска* (29, 45). У говірці с. Довжок Жмеринського р-ну спеціальний термін відсутній, його заступає відповідне дієслово з варіантами: *стре¹жут, сти¹жут, стре¹жут'* (33).

Мікроареали утворюють місця зберігання волоссячка дитини після пострижин: *дес' у матер'ї лежить* (21, 33), *його закопуют у земл'у / щоб н'іде в'ітер його не носив* // (21), *у пакетику тримають / а потім ушивають у подушку дитинці* // (21), *закопуют у земл'у під дерево* (33). На означення місця зберігання волосся використовується пропозитивна номінація, у якій, крім найменування дії та її місця, визначається мета або причина такої дії: *закопати під кучер'аву вишен'ку / щоб кучер'авий був* // (21).

Таким чином, низка практик і обрядів, пов'язаних із народженням дитини, сукупно покликані забезпечити передумови для успішних пологів і народження фізично й розумово повноцінної дитини, післяпологове обрядове очищення породіллі й нмовляти та їхню охорону від зурочення, приєднання дитини до роду та його подальшу щасливу долю.

Таким чином, аналіз діалектних текстів про родильний обряд подолян дав змогу виокремити в обрядовому тексті з-поміж інших персонажний та акціональний коди. Формують кожний код широкий корпус номінацій. Аналіз лексики, пов'язаної з родильним обрядом, засвідчує, що більшість цих назв у центральноподільських говірках має прозору мотивацію. Найпродуктивнішими принципами номінації є:

1) дія → обряд: *роди, куп'іл', родини, вив'ід, пострижини, христини* та ін.;

2) предмет → обряд: *христини*;

3) дія → особа: *род'іл':а, рожен'іца, новорождениї, немоу'л'атко, нуно'р'ізка, пови'туха, баба-б'ранка* та ін.;

4) зовнішня ознака → особа: *ва'жка, т'аж'ка, з'руба, тоу'ста, ту'зата, поу'на* та ін.

Більшість зафіксованих номінацій родильного обряду є автохтонними, слов'янськими за походженням, лише зрідка маємо запозичення з інших мов (*акушерка, х'вел'шир, дохторка, на'нашки, нанашу'ли*).

Звичасві настанови в обрядовому родильному тексті, зафіксовані на досліджуваній території, є виявом архаїчних уявлень наших предків про анімізм навколишнього світу: вода, дерева, земля, предмети й рослини наділені якостями живих

істот, а тому здатні трансливати людині свої властивості, контактуючи з нею, як-то гроші в першому купелі дитини мають забезпечити їй багатство, а любисток – любов протилежної статі. Дія у відповідному обрядовому контексті набуває магичної ролі: веселощі, танці, співи, частування на хрестинах, за віруваннями, гарантують щасливе, радісне життя новому членові Роду; обрядодією можна змінити Долю: *упросений, здибаний, подорожж'ї* кум може вберегти кволого новонародженого від смерті. Попри ірраціональність дій і уявлень, закарбованих в традиційному обрядовому родильному тексті, вони не втрачають своєї актуальності й до сьогодні. Це передовсім стосується першого купелю дитини, засторог вагітним. Найбільшою трансформації родильний обряд зазнав у складі учасників обряду: знівелювалася роль баби-повитухи, тому архаїзувалися номінативні одиниці для її позначення й відповідно деактуалізувалася низка обрядодій, виконуваних нею.

Спільність структурних елементів родильного обряду подолян, його номінацій із відповідними елементами у слов'ян або ж навіть ширше – європейців свідчить про його архаїчність, табуїзованість, відносну консервативність. З огляду на це подальші студії цього предмету мають широкий евристичний потенціал для встановлення українсько-інослов'янських зв'язків у площині лексичної номінації, етимології та етнології.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛ.

- 1 - Качанівка, Хмельницький район
- 2 - Порик, Хмельницький район
- 3 - Уланів, Хмельницький район
- 4 - Самгородок, Хмельницький район
- 5 - Корделівка, Хмельницький район
- 6 - Нова Гребля, Хмельницький район
- 7 - Пиків, Хмельницький район
- 8 - Плисків, Вінницький район
- 9 - Дзюньків, Вінницький район
- 10 - Малинівка, Вінницький район
- 11 - Селище, Вінницький район

- 12 - Коханівка, Вінницький район
- 13 - Животівка, Вінницький район
- 14 - Оратів, Вінницький район
- 15 - Агрономічне, Вінницький район
- 16 - Вороновиця, Вінницький район
- 17 - Стадниця, Вінницький район
- 18 - Балки, Жмеринський район
- 19 - Заможне, Жмеринський район
- 20 - Окладне, Жмеринський район
- 21 - Терешки, Жмеринський район
- 22 - Джурин, Жмеринський район
- 23 - Чемериське, Жмеринський район
- 24 - Жуківці, Жмеринський район
- 25 - Кацмазів, Жмеринський район
- 26 - Почапинці, Жмеринський район
- 27 - Тиврів, Вінницький район
- 28 - Озеро, Вінницький район
- 29 - Чуків, Вінницький район
- 30 - Дашів, Гайсинський район
- 31 - Жван, Могилів-Подільський район
- 32 - Кальник, Гайсинський район
- 33 - Довжок, Жмеринський район
- 34 - Івашківці, Жмеринський район
- 35 - Калитинка, Жмеринський район
- 36 - Пеньківка, Жмеринський район
- 37 - Плебанівка, Жмеринський район
- 38 - Хоменки, Жмеринський район
- 39 - Чернятин, Жмеринський район
- 40 - Рахни Лісові, Тульчинський район
- 41 - Суворовське, Тульчинський район
- 42 - Студена, Тульчинський район
- 43 - Сьомаки, Жмеринський район
- 44 - Нараївка, Гайсинський район
- 45 - Чечелівка, Гайсинський район
- 46 - Вендичани, Могилів-Подільський район
- 47 - Воеводчинці, Могилів-Подільський район
- 48 - Сказинці, Могилів-Подільський район

- 49 - Букатинка, Могилів-Подільський район
- 50 - Комаргород, Тульчинський район
- 51 - Моївка, Могилів-Подільський район
- 52 - Яланець, Тульчинський район
- 53 - Летківка, Гайсинський район
- 54 - Тростянчик, Гайсинський район
- 55 - Біла, Могилів-Подільський район
- 56 - Теплик, Гайсинський район
- 57 - Довжок, Могилів-Подільський район
- 58 - Джулінка, Гайсинський район
- 59 - Вербка, Гайсинський район
- 60 - Широка Гребля, Хмельницький район
- 61 - Вінниківці, Вінницький район
- 62 - Турбів, Вінницький район.

1.4. Особливості формування мовної особистості здобувача філологічної освіти

Ніна Кухар

У сучасному науковому та лінгводидактичному дискурсах помітно активізувалися дослідження феномену мовної особистості, зокрема її структурних компонентів в аспекті їх формування та вираження в мовленні. Антропоцентричний підхід до аналізу лінгвальної системи зумовлює вивчення носія мови як центрального суб'єкта цієї системи і визначає його як мовну особистість.

В історії лінгвістики поняття мовна особистість пов'язують із теорією індивідуальної мови Вільгельма фон Гумбольдта та його послідовників О. Потебні, Г. Штейнтала, В. Вундта. Проте тривалий період вивчення природи мовної особистості у філософії, теорії мовознавства, психолінгвістиці, лінгводидактиці не призвів до однастайності в її потрактуванні. Наведемо приклади найбільш відомих дефініцій: «Мовна особистість – індивід, який володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення й сприйняття ним текстів, що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною

й точністю відображення дійсності»¹⁸²; «Мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе в собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі»¹⁸³; «... узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди»¹⁸⁴; особа «...яка вільно і легко висловлюється з різноманітних питань, виявляє високий рівень культури спілкування, дбає про якість свого мовлення та його вдосконалення»¹⁸⁵; «... мовець, який досконало знає мову, усвідомлено творчо володіє нею, сприймає мову в контексті національної культури як духовну серцевину її, користується мовою як органічним засобом самотворення, самоствердження і самовираження, розвитку своїх інтелектуальних та емоційно-вольових можливостей та як засобом соціалізації особи в даному суспільстві»¹⁸⁶.

У вітчизняному науковому дискурсі також обґрунтовано поняття «мовно-культурна особистість» – «комунікант, який володіє культурно зумовленою ментальністю, картиною світу і системою цінностей, дотримується когнітивних підходів, мовних, поведінкових і комунікативних норм певної лінгвокультурної спільноти»¹⁸⁷.

У лінгводидактичних розвідках мовна особистість потрактована «...як багатшаровий і багатокомпонентний набір мовних здібностей, навичок, готовності до здійснення мовленнєвих вчинків різного ступеня складності, вчинків, які класифікуються, з одного боку, за видами мовленнєвої діяльності (говоріння, аудіювання, письмо та читання), а з іншого – за

¹⁸² Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. Київ, 2009. С.212.

¹⁸³ Єрмоленко С. Я. Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. С.95.

¹⁸⁴ Машко Л. Аспекти мовної особистості у проєкції педагогічного дискурсу. *Діалогізація*. 2006. № 7. С.3.

¹⁸⁵ Пентиліок М. Мовна особистість учня в проєкції мовленнєвого спілкування. *Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збір. статей*. Київ, 2011. С. 80.

¹⁸⁶ Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів. Тернопіль, 2000. С.38

¹⁸⁷ Яценкова О. В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. Київ, 2010. С.288.

мовними рівнями, тобто за фонетикою, граматиною та лексикою. У цьому випадку мовна особистість – це homo loquens взагалі, а здібність користування мовою – родова властивість людини (виду homo sapiens)»¹⁸⁸.

Результатом тривалих наукових дискусій щодо структури мовної особистості є визнання її рівневої організації. Дослідники переважно послуговуються параметричною моделлю мовної особистості, виокремлюючи такі рівні: вербально-граматичний – лінгвальні засоби, з яких мовець конструює текст, лінгвокогнітивний – словник конкретного носія мови, мотиваційний – сукупність діяльнісно-комунікативних рис особистості, система її цінностей; рівні мовної свідомості корелюють із лексиконом, тезаурусом і прагматиконом мовця. Складна рівнева структура зумовлює поліфункціональність мовної особистості й уможливило диференціацію цього поняття, виокремлення «мовленнєвої особистості», «комунікативної особистості» тощо.

Узагальнюючи аспекти дослідження мовної особистості в сучасному науковому дискурсі, О. Гриджук виокремлює з-поміж них домінувальні: етно- і національно-культурні домінанти мовної особистості, логіко-інтелектуальні характеристики мовної особистості, розгляд мовної особистості як соціолінгвістичного чи психологічного підтипу, аналіз співвідношення понять мовної особистості і «комунікативної особистості», моделювання структури мовної особистості¹⁸⁹.

У шкільній лінгводидактиці термін мовна особистість, на думку К. Глуховцевої, характеризує мовця, «... який має високий ступінь комунікативної компетенції й володіє правилами мовної поведінки», щодо закладу вищої освіти дослідниця пропонує послуговуватись поняттям «елітарна мовна особистість»¹⁹⁰. М. Пентиліук аргументує значущість проблеми формування

¹⁸⁸ Застровська С.О., Застровський О. А. Загальне поняття мовної особистості. *Науковий вісник Волинського національного університету (імені Лесі Українки)*. 2011. Вип. 6 (ч.1). С.161.

¹⁸⁹ Гриджук О.Є. Мовна особистість як актуальний об'єкт дослідження в сучасній лінгводидактиці. *Science and Education a New Dimension, Pedagogy and Psychology*, IV (42), Issue: 87, 2016, S. 24. Режим доступу: www.seanewdim.com seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/Language-Personality-as-an-Object-of-Study-in-Modern-Linguistic-Didactics-Hrydzuk-O.pdf

¹⁹⁰ Глуховцева К. Мовна особистість сучасного студента та її історико-культурний тезаурус. *Культура слова*. 2014. № 81. С. 111.

мовної особистості здобувача вищої освіти так: «Вища школа є сьогодні найважливішим соціальним інститутом, у якому відбувається розвиток молодого покоління. Саме в студентські роки відбувається стрімке і бурхливе зростання коефіцієнтів розумового розвитку, накопичення інтелектуального потенціалу, максимально активізується пізнавальна і професійно-орієнтована креативна діяльність. Саме тут студент має постати як мовна особистість і сформуватися як майбутній фахівець. У зв'язку з цим перед освітою постає складне питання підготовки студентської молоді до професійної діяльності. Справді, підготовка сучасного вчителя-словесника є складною і багатогранною справою. Адже це має бути всебічно розвинена особистість, людина високої культури й ерудиції, що досконало володіє всім багатством виражальних засобів рідної мови і технологією навчально-виховного процесу в школі. У цьому контексті становлення мовної особистості майбутнього вчителя-словесника є одним із нагальних питань»¹⁹¹.

Метою нашої розвідки є визначення особливостей формування мовної особистості здобувача філологічної освіти, зокрема її світоглядної та власне лінгвістичної складових, на етапі професійної підготовки. Актуальність дослідження полягає в необхідності осучаснити й употужнити процес формування мовної особистості майбутнього філолога з огляду на вимоги до вчителя-словесника в Новій українській школі та формування нової парадигми вищої освіти, де пріоритетною метою навчання визнано створення умов для вільного саморозвитку особистості.

У нашій попередній статті «До проблеми вивчення мовної особистості студента педагогічного закладу вищої освіти»¹⁹² розглянуто специфіку мовної особистості студента педагогічного закладу вищої освіти нефілологічного профілю, окреслено комунікативну компетенцію як невід'ємну й визначальну складову студентської комунікативної поведінки, запропоновано

¹⁹¹ Пентиліук М. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2014. Ч.2. с. 291–292.

¹⁹² Богатько В., Кухар Н. До проблеми вивчення мовної особистості студента педагогічного закладу вищої освіти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць. Вінниця. 2019. Випуск 28. С. 24–31.

структуру анкети для мовної самоідентифікації здобувача вищої освіти. Обрана стратегія дослідження мовної особистості студента уможливила визначення особливостей мовної самоідентифікації здобувачів освіти з урахуванням специфіки мовної ситуації, що ускладнена взаємодією мов, впливом суржику, молодіжного сленгу в межах студентського колективу. У результаті дослідження встановлено, що «Студенти педагогічного закладу вищої освіти утворюють специфічну групу молоді: фахові знання, відповідна термінологія впливають на їхнє професійне й повсякденне мовлення. Четвертий та п'ятий етапи формування особистості студента закладу вищої освіти реалізуються в комунікативному просторі університету, зокрема у процесі вивчення «Української мови (за професійним спрямуванням)», де є актуальним використання фахової метамови, а також упорядкування та збагачення професійного лексикону студента-педагога. Вербалізований світ професійних знань, набуття практичного досвіду, загалом інформації, що засвідчує інтелектуальний ріст, визначає рівень комунікативної компетенції. Уплив на формування мовної особистості студента педагогічного закладу вищої освіти мають, крім освітнього процесу, позааудиторна робота та дозвіллєва діяльність»¹⁹³.

Характеризуючи мовну особистість майбутнього філолога, Т. Симоненко акцентує саме на лінгвістичній і світоглядній складових: це фахівець, що досконало знає мову і володіє нею як засобом спілкування, самоствердження, самореалізації, поважає її і за будь-яких ситуацій спілкування виявляє україномовну стійкість¹⁹⁴.

«Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 03 Гуманітарні науки, спеціальність 035 «Філологія»», затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України 20.06.2019 р. № 869 визначає теоретичний зміст предметної галузі як систему базових наукових теорій, концепцій, принципів, категорій, методів і понять філології. Нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти,

¹⁹³ Там само. С. 27.

¹⁹⁴ Симоненко Т. В. Реалізація компетентнісного підходу у процесі формування мовної особистості учителя-словесника. *Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Педагогіка*. Вип. XLIX. у 2-х ч. 2013. С. 349.

сформульований у термінах результатів навчання, уміщує такі світоглядні і лінгвістичні складники мовної особистості фахівця-філолога: усвідомлення структури філологічної науки та її теоретичних основ; здатність використовувати в професійній діяльності знання про мову як особливу знакову систему, її природу, функції, рівні; здатність використовувати в професійній діяльності знання з теорії та історії мови; здатність аналізувати діалектні та соціальні різновиди мови, описувати соціолінгвальну ситуацію; аналізувати мовні одиниці, визначати їхню взаємодію та характеризувати мовні явища і процеси, що їх зумовлюють¹⁹⁵.

Майже усі наведені вище дефініції мовної особистості використовують поняття компетенція як загальне, яке конкретизується суміжними термінами мовна, мовленнєва, комунікативна, паравербальна, соціолінгвістична, лінгвокультурологічна, міжкультура, вербально-когнітивна компетенція тощо. «Сучасна система вищої освіти передбачає обов'язкове використання компетентнісного підходу до формування особистості майбутнього фахівця. Відповідно до цього підходу випускника навчального закладу розглядаємо як людину з гнучким і нестандартним мисленням, яка вміє швидко адаптуватися до змін життя. Такі якості можна сформувати за умов високого професіоналізму та набуття фахових компетентностей», – наголошує З. Столяр¹⁹⁶.

У «Стандарті вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 03 Гуманітарні науки, спеціальність 035 «Філологія»» інтегральною компетентністю здобувача філологічної освіти визначено здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі філології, зокрема лінгвістики, перекладу, в процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов. 3-поміж спеціальних (фахових,

¹⁹⁵ Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 03 Гуманітарні науки, спеціальність 035 «Філологія». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/035-Filolohiya-bakalavr-28.07-1.pdf> (дата звернення: 22.11.2023).

¹⁹⁶ Столяр З. Мовна особистість студента-філолога крізь призму компетентнісної освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 2. С. 364. URL: <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2014.197257> (дата звернення: 17.11.2023).

предметних) компетентностей виокремлено: усвідомлення структури філологічної науки та її теоретичних основ; здатність використовувати в професійній діяльності знання про мову як особливу знакову систему, її природу, функції, рівні; здатність використовувати в професійній діяльності знання з теорії та історії мови; здатність аналізувати діалектні та соціальні різновиди мови, описувати соціолінгвальну ситуацію.

Формування мовної особистості здобувача філологічної освіти в контексті його професійного становлення забезпечує навчальна дисципліна «Загальне мовознавство». Основними завданням вивчення дисципліни є: ознайомлення здобувачів освіти з лінгвістичними напрямками, ідеями і проблемами мовознавства; поглиблення і систематизація основних мовознавчих відомостей, навичок лінгвістичного аналізу; удосконалення вміння застосовувати лінгвістичні методи і теоретичні знання у професійній роботі філолога, вчителя української мови; ознайомлення з етапами розвитку світової лінгвістичної думки, теоретичними ідеями і принципами та методами аналізу лінгвального матеріалу від античного світу до наших днів; аналіз досягнень українського мовознавства, його методологічної основи, науково-методичного спрямування та тісного зв'язку з практикою шкільного вивчення української мови¹⁹⁷.

У фаховій підготовці майбутнього філолога необхідно орієнтуватися на основні аспекти формування мовної особистості, визначені у вітчизняній лінгводидактиці – аксіологічний, теоретико-пізнавальний та культурологічний¹⁹⁸. Аксіологічний аспект розкриває ціннісно-оцінні орієнтації мовної особистості у виборі мови спілкування. Національна самоідентифікація здобувача філологічної освіти залежить від розуміння значення рідної мови для людини, від активності її використання та поширення у суспільному просторі. Наразі організація освітнього середовища закладу вищої освіти

¹⁹⁷ Робоча програма «Загальне мовознавство» для здобувачів за предметною спеціальністю 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) додатковою предметною спеціальністю 014.021 Середня освіта (Мова і література (англійська)), спеціальністю 035.01 Філології, Українська мова та література додатковою предметною спеціальністю 014.028 Середня освіта (Мова і література (російська)). Розробник Кухар Н. І. Вінниця, 2023. С.4.

¹⁹⁸ Мачушко Л. Аспекти мовної особистості у проєкції педагогічного дискурсу. *Діалогізм*. 2006. № 7. С. 4.

відображає мовну політику сучасної України щодо употужнення позицій державної мови, а також забезпечення вивчення здобувачами освіти інших мов, зважаючи на процеси глобалізації та євроінтеграції. Змістом теоретико-пізнавального аспекту формування мовної особистості є переконання щодо рідної мови як визначального чинника людського буття, а культурологічний аспект зорієнтований розвиток національно свідомої особистості. М. Пентиліук, аналізуючи мовну особистість вчителя-словесника, наголошує, що «...генетичну основу української мовної особистості складають українські національно-культурні традиції, мовна свідомість і самосвідомість, соціальні, соціолінгвістичні характеристики мовного колективу»¹⁹⁹.

На етапі професійної підготовки здобувачі філологічної освіти засвоюють поняття мовна картина світу – «...сукупність уявлень людини про реальний світ, що закріплена в системі значень певної мови, у її лексико-семантичній підсистемі, у структурі енциклопедичних, тлумачних словників, у незліченних мовленнєвих ситуаціях, текстах різних видів, типів, жанрів, нарешті, в індивідуальному спілкуванні»²⁰⁰. Ці уявлення знаходять відображення в семантиці мовних одиниць так, що, засвоюючи мову, зокрема значення слів, мовець одночасно засвоює ці уявлення, а впродовж життя доповнює, видозмінює, коригує їх. Варто наголосити, що в українському мовознавстві теоретичне обґрунтування поняття мовної картини світу (етнолінгвістичні студії) розпочав О. Потебня.

Відповідно до чинної загальнолінгвістичної концепції мовної картини світу, кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації дійсності; репрезентовані у мові значення складаються в певну єдину систему поглядів, обов'язкову для всіх носіїв мови, вона і є мовною картиною світу спільноти; властивий мові погляд на світ частково універсальний, частково національно специфічний, так що носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму власних мов. Отже, для формування мовної особистості здобувача

¹⁹⁹ Пентиліук М. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичани*. 2014. Ч. 2. С. 294.

²⁰⁰ Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем. *Мовознавство*. 2002. № 6. С. 87–88.

філологічної освіти важливим є розуміння категоріального та класифікаційного освоєння дійсності, розмежування понять мовної та концептуальної картини світу, знання способів когнітивного моделювання, засвоєння методики концептуального аналізу.

Національні риси кожного етносу вербалізуються в концептах. «Для кожного нового покоління національна концептосфера існує як передданість. Окремий індивід може впливати на стан національної концептосфери (поглиблювати її за рахунок привнесення нової інформації до вже нагромаджених концептів, розширювати її за рахунок поповнення новими, змінювати рівень актуальності тих або інших концептів для суспільства на певному історичному етапі), тільки якщо його вплив: а) стане відомий певній частині представників певної нації, б) буде підтриманий певним відсотком представників тієї частини нації, яким відомо про цей вплив. Національна концептосфера, що один раз сформувалася як система і є продуктом психічної діяльності людей, сама починає впливати на них. І кожний представник будь-якої нації – певною мірою продукт національної концептосфери, що справді відповідає гіпотезі Сепіра-Уорфа й свідчить про самоорганізацію складних систем ментальних утворень»²⁰¹.

Мовна й концептуальна картина світу стали предметом дослідження відносно нового напрямку мовознавства – лінгвокультурології. У сучасній дослідницькій парадигмі ця галузь потрактована як суміжна з культурологією, етнолінгвістикою, етнопсихолінгвістикою, міжкультурною комунікацією. Для формування фахових компетентностей здобувача філологічної освіти важливим є засвоєння і розуміння ключових понять лінгвокультурології: національнокультурний компонент значення, культурні лакуни, культурна інтертекстуальність, культурна конотація, «пам'ять мови», традиції мовленнєвої поведінки.

Сформульований відомим німецьким мовознавцем і лінгводидактом Йоханом-Лео Вайсгербером мовний закон

²⁰¹ Гайдагико І.В. Концепт як системне утворення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Збірник наукових праць. Випуск XV. Херсон. 2011. С.12–13.

людства, «...згідно з яким буття людини значною мірою визначає мова...», став результатом розвитку ідеї класика філології В. Гумбольдта про внутрішню форму мови²⁰². Зробивши висновки про те, що окрема мова формує власний мовний організм, мовна система має ідіотетичну природу, «сила» рідної мови реалізується в мовній особистості, дослідник підтвердив гіпотезу щодо втілення в мові картини світу етносу, який цю мову створив. Важливо, що фундаментальна лінгвофілософська концепція Й.-Л. Вайсгербера також відображена в його лінгводидактичній теорії: «...Цікавими й новаторськими є думки Й.-Л. Вайсгербера стосовно викладання і вивчення рідної мови. Вчений уважав, що основою лінгводидактичних принципів навчання рідній мові потрібно зробити не комунікативну, а пізнавально-ціннісну функцію мови»²⁰³.

Усвідомлення здобувачем філологічної освіти теоретичних основ лінгвістики, яка є еклектичною за своєю суттю, неможливе без залучення результатів філософського осмислення феномену людської мови. Відомо, що сучасні філософи вважають мову основою світобачення, сутнісною ознакою людини, тому жодна фундаментальна проблема людського буття не може бути вирішена без звернення до мови. У другій половині XX ст. сформувались окремі напрями гуманітарних досліджень, пов'язані із філософським осмисленням феномену людської мови, – філософія мови, лінгвістична філософія, філософія лінгвістики, численні філософські проблеми мовознавства тощо.

Л. Погасій, аналізуючи мову як предмет філософської рефлексії, зауважує, що «... в часовому діапазоні від Платона до Гумбольдта теорії мови не розмежовувалися на філософію мови та лінгвістику. Зокрема, до кінця XVIII століття лінгвістика не була відокремлена від логіки, а її предметом (як частини тогочасної логіки та філософії) вважалися конвенційно канонізовані способи вираження думки. Відокремлення лінгвістики відбулося в XIX столітті. Цей крок детермінований генеруванням еволюційного погляду на мову, який дозволив ідентифікувати предмет лінгвістики як самостійний предмет,

²⁰² Бацанач Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. Київ, 2009. С.94.

²⁰³ Там само. С.96

відмінний від предмета будь-якої іншої науки. У ХХ столітті різні аспекти феномену мови розглядалися представниками біхевіоризму, феноменології, теорії соціальної взаємодії, неопозитивізму, структуралізму та герменевтики»²⁰⁴.

Для формування мовної особистості здобувача філологічної спеціальності важливим є знання філософських основ наукових парадигм сучасної лінгвістики: порівняльно-історичної (генетичної), структуралістської (таксономічної), комунікативно-функціонально (прагматичної), когнітивної (когнітивно-дискурсивної), синергетичної. Це філософія існування (екзистенціалізм), що виокремлює людину як унікальну духовну істоту, здатну до вибору власної долі, і визнає існування (екзистенцію) передумовою сутності (лінгвофілософські концепції М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, А. Камю). Феноменологія як напрям філософського аналізу, зорієнтована на дослідження структури і функцій свідомості від «першої особи» (теорія Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті). Неопозитивістська філософська течія (Л. Вітгенштайн, Дж. Остін, Р. Карнап) абсолютизує вплив соціокультурних чинників на мовну систему та визнає причиною соціальних проблем недосконалість мови та процесу комунікації. Для розуміння здобувачами філологічної освіти історії вітчизняної лінгвістики важливо наголосити на внеску О. Потебні в опрацювання лінгвофілософських проблем, особливо зважаючи на висновок Н. Левчук-Керечук: «Потебнянська філософія мови все ще залишається без уважного розгляду, хоча вже в перших відгуках на його праці, що з'явилися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., були досить поширені твердження про те, що до найважливіших досягнень Потебні належить його монументальна праця з граматики (синтаксису) та філософії мови»²⁰⁵.

У вітчизняній теорії загального мовознавства усталився погляд на мову як відкриту динамічну гетерогенну матеріальну функціональну систему, елементи якої (фонеми, морфеми, лексеми, граматичні одиниці) перебувають у парадигматичних,

²⁰⁴ Погасій Л. П. Мова як предмет філософської рефлексії: особливості й закономірності. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2017. Випуск 69. С.136.

²⁰⁵ Левчук-Керечук Н. О. О. Потебня і філософія мови. Значення О. О. Потебні (1835-1891) як предтечі лінгвістичної думки ХХ століття. С. 136. URL: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV1_1996/13_levchuk-kerchuk_n.pdf (дата звернення: 15.11.2023)

синтагматичних та ієрархічних відношеннях²⁰⁶. Для формування мовної особистості здобувача філологічної освіти, зокрема її лінгвістичної складової, а також предметної компетентності, важливо зосередитись на усвідомленні мовної структури. Рівні мови – це підсистеми мовної системи, кожен з яких утворює сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання та групування в різні класи і підкласи. Основними мовними рівнями є фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний. На стику основних рівнів виникають проміжні: морфонологічний (між фонологічним і морфологічним рівнями), словотвірний (між морфологічним і лексико-семантичним рівнями), фразеологічний (між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями). Цей традиційний підхід до визначення структури мовної системи варто доповнити метатеоретичною концепцією К. Тищенко. Лінгвістична теорія в його витлумаченні – це матриця, «... в ролі вертикального параметра матриці... обрано впорядковані загальні галузі сучасного мовознавства з відповідними (відмінними за сутністю та взаємно доповнювальними) областями знань про дослідження й вивчення мовних явищ. Для горизонтального параметра ... взято, знову ж таки, впорядковані загальнотеоретичні різновиди або риси знання про мову, які раніше не розглядалися в мовознавстві як члени одного категоріального ряду, а тим більше як ступені єдиної, теоретично обґрунтованої послідовності. Інтегративну сутність параметрів перевірено і стверджено у процесі побудови матриці»²⁰⁷. Емпіричний лінгвальний матеріал К. Тищенко згрупував за «вихідними універсальними мірами мови», які дослідник кваліфікує як (лінгвістичний) знак, (синтактичний) такт, (індивідуальний) текст, (аксіомовний) лект і (контрастомовний) топ. Теоретичним підґрунтям узагальнення лінгвістичних знань науковець визначає триаду Пірса-Моріса

²⁰⁶ Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ, 2010. 464 с. Тищенко К. Метатеорія мовознавства. Київ, 2000. 350 с. URL: <http://linguist.univ.kiev.ua/museum/book/part2.html> (дата звернення: 10.11.2023) Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, 2008. 712 с.

²⁰⁷ Тищенко К. Метатеорія мовознавства. Київ, 2000. 350 с.
URL: <http://linguist.univ.kiev.ua/museum/book/part2.html> (дата звернення: 18.11.2023)

(семантика / синтактика / прагматика) та діяду Ф. де Соссюра (синхронія / діахронія)²⁰⁸.

Мовна особистість виявляє себе в актах мовленнєвої діяльності, тобто процесах продукування і сприйняття мовлення, які залежать від соціопсихологічних рис мовця. Мовленнєву поведінку також визначають екстралінгвальні чинники, зокрема культура, національні особливості, етика, виховання, міжособистісне спілкування, які внаслідок інтеріоризації стають внутрішніми компонентами психічних структур. «Виклики та реалії сьогодення ґрунтуються на такому важливому постулаті: усе, що репрезентоване в мові, є продуктом мислення та індивідуального бачення світу, його відчуття та розуміння й пов'язано з індивідуальними психологічними рисами людини як творця тексту. Це призводить до нового трактування окремих проблем лінгвістики загалом та психолінгвістики зокрема», – зауважує В. Папіш²⁰⁹.

Для формування мовної особистості здобувача філологічної спеціальності, зокрема її світоглядної складової, важливо аналізувати мовленнєву діяльність саме з погляду національно-культурної специфіки, враховуючи етнолінгвістичні, етнопедагогічні, етнопсихологічні впливи. У межах загальної теорії психолінгвістики найбільш значущими в контексті фахової підготовки майбутнього філолога є знання моделей породження мовлення, механізмів його сприйняття й розуміння, онтогенезу мовлення, способів формування ментального лексикону та асоціацій.

Зауважимо, що в сучасній психолінгвістиці феномен мовної особистості аналізується з позицій вікової психолінгвістики, визначення норми і патології в мовленні, створення типології мовних спільнот і особистостей, характеристики комунікативної поведінки мовної особистості²¹⁰. Для опису мовної особистості у психолінгвістичній теорії використовують поняття мовна / мовленнєва компетенція (компетентність), позиціонуючи їх як

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Папіш В. Багатовекторне дослідження мовної особистості: актуалізація психолінгвістичних параметрів. *SLAVIA ORIENTALIS* TOM LXXI, NR 4, ROK 2022. С. 836.

URL: <https://journals.pau.pl/Content/125860/PDF/2022-04-SOR-08.pdf> (дата звернення: 23.11.2023)

²¹⁰ Курасова С. І. Проблеми дослідження мовної особистості у психолінгвістиці. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія Філологія*. 2017. № 16. С. 91.

протиставлення мови і мовлення, визнаючи мовну компетенцію передумовою формування мовленнєвої як вищого і похідного утворення.

Мовленнєва компетенція – вміння використовувати мовні одиниці, невербальні засоби комунікації (міміку, жести тощо) та інтонаційні засоби виразності відповідно до умов мовленнєвої ситуації. До мовленнєвої компетенції також зараховують уміння, що співвідносяться з видами мовленнєвої діяльності – здійснювати аудіювання, говоріння, читання, письмо, вести діалог, сприймати і продукувати усні та писемні висловлювання різних типів. Механізмом формування мовленнєвої компетенції є безпосередня комунікативна діяльність як реалізація мовця, осмислення власної позиції, трансформування інтенцій і внутрішніх стимулів в ситуації мовленнєвого спілкування, пошуки нового сенсу діяльності. Складовою мовної свідомості здобувачів філологічної освіти є мовленнєва компетенція – результат перетворення мовної системи в індивідуальний засіб формування і формулювання думки.

У сучасному науковому дискурсі поняття «людина», «мова», «суспільство» розглядають як взаємодоповнювальні, бо жодна проблема людського буття не може бути вирішена без урахування мовного феномену. Сприйняття, розуміння і перетворення реальності опосередковані мовою. Для формування мовної свідомості здобувача філологічної спеціальності, зокрема її світоглядної складової, важливим є знання форм існування мови, соціальних різновидів мов і способів їхньої міксації. Мовне контактування кваліфікують панхронічним перманентним явищем, характерним для всіх етапів існування, функціонування й розвитку будь-якої мовної системи. Взаємодія мов детермінована антропоцентрично і зумовлена потребою в обміні загальнолюдськими знаннями й цінностями, власне мовне контактування стає можливим тільки внаслідок контактування та інтеракції реальних носіїв конкретних мов, які беруть участь у таких глобальних процесах, як міграція народностей, міжнаціональні та міждержавні зв'язки тощо. Проблеми мовних контактів, диглосії і полілінгвізму в сучасному глобалізованому світі значно актуалізувалися, отже, вони є значущими у

формуванні мовної свідомості майбутнього філолога.

Реалії України на перший план висувають питання мовної стабільності, мовної стійкості, мовної солідарності та запобігання проявам мови ворожнечі. Поняття мовна стабільність застосовують на позначення становища, в якому перебуває мова, а мовна стійкість характеризує індивідуальну або групову мовну поведінку. Стосовно національної спільноти ця риса виявляється у збереженні колективної вірності власній мові, що дуже важливо для виживання народу в умовах бездержавності та воєнних загроз. Український мовознавець О. Ткаченко визначив наступні чинники набуття мовної стійкості: національну традицію, на підставі якої мають розвинутися нерозривно між собою пов'язані національна свідомість і національна солідарність, що, в свою чергу, сприятиме розвитку національної культури, після чого буде задіяно четвертий чинник – національний мир і співробітництво з іншими народами, насамперед сусідніми²¹¹. Ці знання мають стати основою мовної свідомості здобувача філологічної освіти.

Для формування лінгвістичної складової мовної особистості здобувача філологічної спеціальності важливим є розуміння критеріїв класифікації мов світу, зокрема генеалогічної, типологічної та соціолінгвістичної. У вітчизняному науковому дискурсі домінувальною залишається порівняльно-історична парадигма (лінгвокомпаративістика), що ґрунтується на результатах фундаментальних досліджень слов'янських мов Ю. Шевельова, Л. Булаховського, О. Мельничука, М. Кочергана, Г. Півторака, О. Ткаченка, В. Лучика. Зауважимо, що поділ слов'янських мов на три підгрупи, а також виокремлення і класифікація діалектів цих мов залишаються дискусійними питаннями: «єдиного погляду на кількість сучасних народів (їх виявляється від 12 до 16) і, відповідно, слов'янських мов немає»²¹². А. Лихачова в розвідці «З історії славістики: генеалогічна класифікація слов'янських мов» (2023), зауважує, що на сучасному етапі лінгвістичних досліджень генеалогічна класифікація індоєвропейських і,

²¹¹ Ткаченко О. Українська мова: сьогодення в історичній перспективі. Київ, 2014. С.367.

²¹² Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. Київ, 2008. С. 172.

зокрема, слов'янських мов є важливою складовою частиною компаративістики та лінгвістичної історіографії, проте при виділенні підгруп слов'янських мов до нашого часу не встановлено єдиного критерію: залучаються і ареальний (переважно), і лінгвістичний принципи²¹³.

Важливими, на нашу думку, є знання про ідіоетнічні особливості слов'янських мов, їхню генетичну спорідненість, історичні зв'язки, взаємовпливи ще й з погляду сучасних суспільно-політичних та соціокультурних реалій. У доповіді з нагоди вручення Золотої медалі ім. В. І. Вернадського НАН України професор мовознавства Інституту славістики Віденського університету, Католицького університету Петера Пазманя в Будапешті та Українського вільного університету в Мюнхені Міхаель Мозер наголосив: «...ідея про прасхіднослов'янську чи то давньоруську мовну єдність, з якою зростали цілі покоління славістів, сьогодні неактуальна...»²¹⁴, «... українська мова не молодша й не старіша за інші слов'янські мови. Вона так само, як усі інші слов'янські мови, розвинулася з праслов'янської, яка була, судячи з усіх історичних свідоцтв (зокрема, йдеться про ранні запозичення до інших мов, включно з назвами осіб та місць), одноманітною приблизно до 600 р.н.е...»²¹⁵.

Національно-культурна складова мовної особистості здобувача філологічної освіти ґрунтується на міжкультурній компетенції. Активізація своєї інтеграційних процесів та розгортання дискусії про європейські цінності, взаємодію культур зумовили нові напрями дослідження феномену міжкультурної комунікації. О. Ігнатова, аналізуючи європейський досвід міжкультурної комунікації в освіті і культурі, наголошує, що зусилля спроєктувати нові, концептуальні й методологічні підходи в дослідженні міжкультурної комунікації були посилені як зовнішніми

²¹³ Дихачова А. З історії славістики: генеалогічна класифікація слов'янських мов. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2023. № 59. Том 2. С. 78.

²¹⁴ Мозер М. Роздуми про консенсуалізацію нової «Історії української літературної мови» та її передісторії. Доповідь з нагоди вручення Золотої медалі ім. В. І. Вернадського НАН України. *Вісн. НАН України*. 2019. № 5. С. 70.

²¹⁵ Там само. С. 69.

факторами, так і внутрішніми, вони виникли у відповідь на глобальні, національні зміни ситуації та умови для міжкультурної комунікації²¹⁶. Культуру в сучасній науковій парадигмі розглядають як основу комунікативного процесу, динамічну та багатогранну систему, що пронизує всі сфери життя суспільства, впливає на розвиток та саморозвиток людини, формування її мовної картини світу та мовної свідомості. Розширення та поглиблення міжнародних контактів в суспільно-політичній, економічній, освітній царині актуалізують значущість міжкультурної компетентності майбутнього філолога мови в умовах дедалі тіснішої взаємодії національних культур, етнічного та мовного різноманіття світової спільноти. Ця компетентність передбачає розвинену готовність здобувача освіти до участі в міжкультурній комунікації, «вона є інтегративною професійно-особистісною якістю, яка синтезує сукупність лінгвістичних, соціокультурних, професійних, культурологічних знань, умінь вербальної, невербальної і паравербальної комунікації, загальнокультурних та культурно-специфічних умінь, орієнтації (лінгвокраїнознавчої, пізнавальної, лінгвістичної, предметної, поведінкової орієнтації)»²¹⁷.

Для формування лінгвістичної складової мовної особистості майбутнього філолога важливим є розуміння структури міжкультурної комунікації, процесів аккультурації та інкультурації, знання моделей засвоєння «чужої» культури. У процесі професійної підготовки здобувачі філологічної освіти вивчають базові лінгвокультурні концепти світових культур (освітні компоненти «Історія зарубіжної літератури», «Іноземна мова»), а будь-яке концептуальне утворення культурно детерміноване, «...адже концепт виникає, існує, функціонує завдяки колективній та індивідуальній свідомості представників певної культури. Тому можна вказувати лише на відносну універсальність концептів і на більшу їх своєрідність,

²¹⁶ Ігнатова О.М. Європейський досвід міжкультурної комунікації в освіті і культурі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Вінниця, 2023. Випуск 68. С.60.

²¹⁷ Бахов І. С. Формування професійної міжкультурної комунікації у майбутніх перекладачів : монографія. Київ, 2009. С.3.

а також на співіснування культурних концептів у тому чи іншому культурному просторі»²¹⁸.

Складна ситуація, пов'язана з воєнними загрозами, міжетнічними конфліктами, напливом мігрантів та біженців, актуалізує проблему міжкультурної комунікації. Для формування мовної свідомості майбутнього філолога важливо розуміти причини міжкультурних конфліктів: між різними етнічними групами та їхніми культурами; між поколіннями і носіями різних субкультур; між традиціями та інноваціями в культурі; між різними лінгвокультурними співтовариствами та окремими представниками.

Глобалізаційні процеси, употужнені цифровізацією, зумовили перехід до нової наукової парадигми в соціології, що поступово поширюється на суміжні галузі, зокрема й лінгвістику. Йдеться про поняття інформаційного суспільства, розвиток якого пов'язаний із засобами масової комунікації та інформаційно-комунікаційними технологіями. Теоретичним підґрунтям виокремлення нової дослідницької парадигми стали концепція «інформаційної цивілізації» Е. Тоффлера²¹⁹, американського соціолога, і теорія радикального конструктивізму П. Вацлавика, австрійського психолога.

У вітчизняному науковому дискурсі проблеми комунікативно-віртуального суспільства аналізує В. Аксьонова. Дослідниця наголошує, що «з комунікативної культури суспільства витісняються історично сформовані форми спілкування. В інформаційному суспільстві відбувається перехід до нової систем самоідентифікації, що дозволяє вільно моделювати своє «Я» з багатоманітних інформаційних ресурсів...»²²⁰ У комунікативно-віртуальному світі інформаційний простір має потоковий формат: одиниці інформації, динамічні, відносно незалежні, вільно добираються і комбінуються. Науковці визнають значущий вплив соціальних мереж на всі суспільні процеси, можливість створювати

²¹⁸ Сосніченко Н. Структура й еволюція лінгвокультурного концепту. *Науковий вісник Східноукраїнського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Філологічні науки. 2015. № 4 (305). С. 180. URL: <http://rgt.vnu.edu.ua/index.php/cnf/issue/view/4> (дата звернення: 17.11.2023)

²¹⁹ Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ, 2000. 480 с.

²²⁰ Аксьонова В. І. Культурні парадигми глобалізації як феномен комунікативного розвитку суспільства. *Перспективи*. 2014. №3 (61). С. 9.

власний інформаційний продукт і поширювати його зумовлює потребу визначення векторів та наслідків цього впливу, передовсім негативних. Інтернет-спілкування характеризується не лише загальним плюралізмом щодо вибору лексичних одиниць, граматичних конструкцій тощо, а й зумовлює формування нового типу мовця. Комунікативна поведінка користувачів соціальних мереж відповідає певним правилам «мережевого етикету», з-поміж яких виокремлюють активне використання зниженої лексики, жаргонізмів, сленгізмів, вживання великої кількості аббревіатур. В окремих дослідженнях використання інтернету розглядають як інтерактивну комунікацію, в якій «під впливом віртуальної реальності відбувається переструктурування цінностей і формування нових її елементів, сутність яких пов'язана з формуванням егоцентричних начал. Людина як представник маси мережевого суспільства виступає некритичним, несистемним, ситуативним споживачем різноманітної інформації, яка все частіше втрачає зв'язок з реальністю і перетворюється в інформацію без змісту. Людина, що створила світ артефактів і покликана жити в цьому породженому в уяві світі, впадає у все більшу залежність від цього віртуального світу»²²¹.

В. Широков, А. Лучик обґрунтовують виокремлення еволюційно-інформаційно-феноменологічної парадигми в сучасній лінгвістиці: «маркером еволюції сучасного суспільства стала концептуальна послідовність: інформація – мережецентризм – інтелект – мова. За цих обставин технологічний статус останнього складника перетворився на необхідний елемент еволюції. Зазначений факт відбився й на парадигмальному модусі науки про мову. Лінгвістичні дисципліни, поступово виходячи з власної сфери гуманітаристики, все чіткіше набувають ознак соціально-технологічної науки з усіма відповідними наслідками»²²².

²²¹ Аксенова В. І. Формування комунікативної особистості в умовах глобалізації суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 49. С. 74.

²²² Широков В.А., Лучик А.А. Парадигмальні засади лінгвістики першої половини XXI століття. *Мовознавство*. 2021. № 5. С. 10. DOI: 10.33190/0027-2833-320-2021-5-001

Упродовж останніх десятиліть в україністиці створено масиви і моделі лінгвістичних даних, які репрезентують різні аспекти функціонування мови в комунікативному та когнітивному вимірах. В.Жуковська, аналізуючи лінгвістичний корпус як новітній дослідницький інструментарій сучасної лінгвістики, зауважує, що «завдяки ефективному поєднанню технологічного та людського компонентів у лінгвістичному аналізі корпусна лінгвістика відкриває нові перспективи для мовознавчої науки»²²³.

Для формування мовної свідомості здобувачів філологічної освіти, зокрема її лінгвістичної складової, важливо розуміти значення комп'ютерної лінгвістики як відносно нової галузі мовознавства, яка ґрунтується на інтеграції теоретичної і математичної лінгвістики, теорії штучного інтелекту та програмної інженерії. Миттєвий машинний переклад, програми синтезу мовлення, пошукові системи, текстові редактори, освітні платформи містять в своїй основі змодельовані природні мови. Н. Пушик, розглядаючи внесок лінгвістики в розробку технологій штучного інтелекту, основним завданням комп'ютерної лінгвістики вважає «моделювання процесів базової лінгвістики – аналізу, синтезу і письмового та усного розуміння мови, які є необхідними для подальшого розвитку технічних засобів та удосконалення їх операційних можливостей. Комп'ютерна лінгвістика зосереджується на обробці природних мов та прагне розробити системи, які спростять взаємодію «людина – комп'ютер», автоматизувавши цілий ряд практичних мовних завдань»²²⁴.

У формуванні мовної особистості здобувача філологічної освіти необхідною передумовою є спеціальна методична підготовка до застосування інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема високий рівень інформаційної культури, знання з теорії і практики застосування комп'ютерних та мережевих технологій в навчанні мови, уміння і навички

²²³ Жуковська В. Лінгвістичний корпус як новітній інформаційно-дослідницький інструментарій сучасного мовознавства. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Т.31 (70). Ч.1. С.117.

²²⁴ Пушик Н. В. Комп'ютерна лінгвістика та «штучний інтелект». *Молодий вчений*. 2021. № 2 (90). С.154.

створення комп'ютерних навчальних програм, спрямованих на опанування різними видами мовленнєвої діяльності. Т. Видайчук, Н. Русаченко, аналізуючи проблеми вітчизняної філологічної освіти та науки в аспекті глобалізаційних викликів і дієвості освітніх платформ, зауважують: «Оскільки значення мови в суспільстві зростає, особливе місце в модернізації посідає саме філологічна освіта. Використання інноваційних технологій, різних інтернет-ресурсів та інтернет-платформ може значно прискорити цей процес, якщо мати навички і правильно, за призначенням застосовувати ці допоміжні елементи. Організація навчання із використанням технологічних інновацій сприятиме розвитку базових соціальних навичок європейського рівня і формування універсальних компетенцій»²²⁵.

Інформаційно-комунікаційний компонент мовної особистості майбутнього філолога – це вміння знаходити потрібну мовну інформацію та структурувати її; створювати електронний навчальний текст; забезпечувати якісний мовленнєвий супровід під час застосування мультимедійних та електронних засобів навчання. Експеримент із використанням штучного інтелекту в професійній діяльності філолога описує І. Циганок²²⁶. Дослідник застосував технологію штучного інтелекту ChatGPT, розміщеного в порталі «На урок» (відтворює максимально подібну симуляцію спілкування з 50 відомими особистостями, які змінювали світ та Україну), як освітню інновацію. «Очевидно, школярам буде цікаво отримати відповіді на свої питання від І. Котляревського, Т. Шевченка або Л. Українки, щоб дізнатися факти з їх життя чи творчості (перелік типових питань можна переглянути безпосередньо перед спілкуванням). А філологи та здобувачі вищої освіти повинні насамперед оцінити таку мовотворчість нейромережі

²²⁵ Видайчук Т. Л., Русаченко Н. П. (2023) Модернізація філологічної освіти та науки України: глобалізаційні виклики, аналіз дієвості інноваційних освітніх платформ. *Академічні вісники*. 2023. №16. URL: https://library.kubg.edu.ua/id/eprint/43716/1/T_Vydaichuk_AV_2023_FUEKM.pdf (дата звернення: 28.11.2023).

²²⁶ Циганок І. Б. До питання про українську мову та штучний інтелект як освітню інновацію. *Технології добросесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки* : матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 31 липня – 10 вересня 2023 року. Одеса, 2023.

не лише щодо змісту, а й стосовно лексико-граматичних та стилістичних норм української мови»,²²⁷ – резюмує науковець.

Характеризуючи сучасний стан філологічної освіти та науки в Україні, Я. Дячкова, А. Сизоненко виокремлюють такі особливості: «навчання направлене на демократизацію та гуманізацію; оновлення освітніх і галузевих стандартів; зміна цілей освіти за допомогою компетентнісного підходу; створення більш сучасних методичних інструментів; упровадження викладацьких технологій, що відповідають потребам часу; широке упровадження інформаційних технологій»²²⁸.

На нашу думку, формування мовної особистості майбутнього філолога варто визнати основною метою лінгвістичної освіти, бо саме мова – базовий компонент свідомості, інструмент взаємодії людини і світу. Узагальнюючи наведені вище міркування щодо особливостей формування мовної свідомості здобувача філологічної освіти на етапі професійної підготовки, виокремимо такі характерні риси його мовної особистості: світоглядна та лінгвістична ерудованість, що виявляється в знаннях мовної системи та особливостей функціонування лінгвальних одиниць; мовленнєва компетенція; високий рівень інформаційної культури, знання з теорії і практики застосування комп'ютерних та мережових технологій. Освітній компонент «Загальне мовознавство» зорієнтований на формування мовної особистості здобувача філологічної освіти в контексті його професійного становлення. Педагогічними умовами її формування є забезпечення мотивації майбутніх філологів до опанування необхідними знаннями та вміннями, засвоєння термінологічного апарату сучасної лінгвістики, удосконалення навичок фахової мовленнєвої діяльності.

Мова – ключовий елемент інтелектуального, культурного, соціального, духовного розвитку особистості. Здобувач філологічної освіти, аналізуючи філософські концепції наукових парадигм сучасної лінгвістики, засвоюючи способи когнітивного моделювання, методики концептуального аналізу, розвиває

²²⁷ Там само. С. 239.

²²⁸ Дячкова Я. О., Сизоненко А. С. Новітні тенденції у викладанні мов: вища школа. *International scientific and practical conference*. 2021. С. 186.

критичне мислення і творчі здібності. Лінгвістична складова мовної свідомості майбутнього філолога також передбачає знання основ соціолінгвістики (форм існування мови, соціальних різновидів мов і способів їхньої міксації, проблем мовного контактування), лінгвокультурології (національнокультурний компонент значення, культурна інтертекстуальність, культурна конотація, «пам'ять мови», традиції мовленнєвої поведінки). Національно-культурна складова мовної особистості здобувача філологічної освіти ґрунтується на міжкультурній компетенції – розумінні структури міжкультурної комунікації, процесів аккультурації та інкультурації, моделей засвоєння «чужої» культури.

Мовна особистість реалізується в спілкуванні, комунікативній поведінці, у значеннях лінгвальних одиниць, використаних для продукування і сприйняття мовлення, змістах текстів. Тому ефективним механізмом формування мовної особистості майбутнього філолога вважаємо професійну мовленнєву діяльність з урахуванням національно-культурної специфіки комунікативної поведінки.

Сучасні технології також відіграють важливу роль у формуванні мовної особистості майбутнього філолога: використання сучасних освітніх платформ, електронних ресурсів, мобільних додатків та онлайн-курсів дозволяє здобувачам філологічної освіти поглиблювати знання та удосконалювати мовленнєві навички.

Аналіз особливостей формування мовної особистості майбутніх філологів з використанням навчального матеріалу освітнього компонента «Загальне мовознавство» перспективний для коригування освітньої програми здобувачів філологічної освіти, оновлення дидактичної системи й методик розвитку мовної особистості студентів, доповнення системи ціннісних орієнтирів (соціально-культурних, прагматичних, морально-етичних) сучасного фахівця в галузі філології.

Розділ 2. КОНТЕКСТУАЛЬНІ ВИЯВИ ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ

«Член речення» як понятійно-термінологічний постулат у теоретичній граматиці сучасної української літературної мови

Ніна Іваницька

Мовознавство, як і будь-яка наука, на шляху свого історичного розвитку зазнавало постійних змін, перебудови у визначенні й дотриманні пріоритетів, переосмислення зробленого, розуміння відносності постулатів, як і в нагромадженні матеріалу, який завжди проектував своєрідну стратегію й тактику на майбутнє.

Приставаючи до викладу основного змісту результатів нашого дослідження, наголошуємо на найважливішому, зокрема на синтаксисі як розділі граматики й на виділенні члена речення як однієї з основних одиниць синтаксису, розуміючи й визнаючи термінологічну неоднорідність та дискусійність у трактуванні синтаксичного постулату «член речення» (І. Вихованець – *синтаксема*, Н. Іваницька – *компонент формально-граматичної структури речення*; І. Попова – *синтаксична одиниця*).

Ці, як і багато інших термінів, служать вказівкою на те, що повнозначне слово продовжує перебувати в центрі уваги науковців не лише в більш-менш традиційних вимірах та інтерпретаціях, але й у оновлених, а то й зовсім нових. Теоретичні висновки з використанням таких терміноназв можуть мати певний період активного використання, як і слугувати базою мовного викладу відносних теорій. Як синтаксична категорія член речення був об'єктом вивчення багатьох учених-мовознавців, які займалися проблемами категорійного осмислення структури простого речення в різних мовах (Г. Арполенко, О. Безпояско, І. Вихованець, Н. Голуб,

К. Городенська, А. Грищенко, Н. Грозан, П. Дудик, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, І. Завальнюк, А. Загнітко, Н. Іваницька, Н. Б. Іваницька, І. Ковалик, О. Кульбабська, Н. Кухар, Т. Масицька, М. Мірченко, В. Ожоган, М. Пентиліук, І. Попова, В. Русанівський, І. Слинко, М. Степаненко, Р. Христіанінова, Л. Шитик, К. Шульжук та інші).

Ознайомлення з працями українських учених, прямо чи опосередковано присвячених теорії синтаксичного членування речення, як і з трактуванням цієї проблематики в терміноназвах переважної більшості тлумачень понятійних постулатів у словниковій практиці, переконує нас у тому, що як у підходах до синтаксису, до теоретичного осмислення синтаксичних одиниць, так і у використанні відповідних термінів, простежується протилежність: розширення складу терміноназв, з одного боку, а з іншого – спрощення в практиці їхнього використання в монографіях, наукових статтях із синтаксису, авторефератах, підручниках, посібниках, методичних розробках, розрахованих на широке коло лінгвістів, педагогів, психологів, культурологів, викладачів та вчителів. Погоджуємось із І. Поповою, що словоназва «одиниця» не лише посіла пріоритет у використанні науковцями, але й у типових поєднаннях із прикметниковими словоназвами перетворилась у невід'ємну частину двослівної терміноназви: *синтаксична одиниця, морфологічна одиниця, категорійна одиниця, метамовна одиниця, текстотвірна одиниця, автосемантична одиниця, синсемантична одиниця* і т. д.²²⁹. Традиційно, як і в оновлених теоріях синтаксису й граматики загалом, у центрі уваги не перестає перебувати слово, зокрема повнозначне слово (повнозначна словоназва денотата) як одиниця мовної системи, що у вигляді словоформ входить у речення, а отже – бере безпосередню участь в утворенні й виділенні конкретного компонента синтаксичної категорії «член речення». У цьому аспекті, звісно, появились нові терміноназви в теорії сполучуваності слів (*валентність, семантична вибірковість, синтагматика словоназви денотата, семантична*

²²⁹ Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія. Д. Вид-во ДНУ, 2009. С. 89.

сднiсть повнозначних слiв та iн.), тобто новi термiни, з опорою на якi продовжуються пошуки, утворюються оновленi теорiї.

Списки нових термiноназв, якими послуговується сучасний теоретичний синтаксис у межах конкретного аспекту вивчення й опису великої кiлькостi проблемних та мiкропроблемних питань, є досить об'ємними, зважаючи на динамiзм постулатiв понятiйного вiдтворення питань щодо члена речення в системi його значеннєвих компонентiв.

Об'єктом розвiдки виступає науковий постулат теоретичної граматики – «член речення» як одиниця (категорiя) синтаксису. Предметом слугує вся синтаксична теорiя цiєї загальної проблеми, все аргументовано осмислене, як i дискусiйне про члени речення та iншi постулати теоретичної граматики. Мета розвiдки: подати опис результатiв проведеного дослiдження понятiйно-термiнологiчного постулату «член речення» у теоретичнiй граматицi й сучаснiй лiнгводидактицi української лiтературної мови та вказати перспективи подальших розвiдок у визначеному напрямi. Досягнення мети дослiдження скероване на розв'язання таких найголовнiших завдань:

- показати дискусiйнiсть щодо проблеми визначення «члена речення» як синтаксичної одиницi вивчення й опису граматичного ладу сучасної української лiтературної мови;

- коротко описати найважлившi для викладу змiсту ключовi словоназви з урахуванням їхньої понятiйно-термiнологiчної визначеностi в сучаснiй науцi;

- на прикладах низки однослiвних та кiлькаслiвних понятiйно-термiнологiчних постулатiв, пов'язаних iз «членом речення», показати оновлення й поглиблення змiсту теоретичної граматики;

- представити опис результатiв проведеного аналізу значеннєвих компонентiв категорiї «член речення» (пiдмета, присудка, головного компонента односкладного речення, означення, додатка, обставини);

- дотримуючись принципiв простоти й доступностi в лiнгводидактицi, акцентувати на можливостях i доцiльностi використання синтаксичних питань у розмежуваннi значеннєвих компонентiв категорiї «член речення»;

– окреслити перспективність заявленого напрямку в поглибленому вивченні граматичного ладу української мови, зосередивши увагу на основних одиницях синтаксису.

Розв'язання поставлених у дослідженні завдань вимагало достатнього матеріалу та використання відповідних методів аналізу. Вибираючи й комплектуючи матеріал для дослідження, ми постійно орієнтувалися на радикальні зрушення в сучасному світі та його пізнанні, що їх фіксують сучасні наукові джерела з різних галузей знань. Помітним є те, що, на відміну від нещодавніх видань, у них можна спостерігати трансформовану систему категорій і понять через вилучення одних і введення потужної множини інших із метою уникнення спрощеності чи однобічності підходів і оцінок та тісної взаємодії з цивілізаційними тенденціями поступу світової науки. Загалом же матеріалом дослідження слугував об'ємний теоретичний та емпіричний матеріал, який зазнавав доповнень, часткових переосмислень, трансформацій, змін у плані зорієнтованості теоретичних узагальнень на практику.

Традиційно і в сучасних теоріях учені однозначно кваліфікують синтаксис як «вершинний» рівень мовознавчої науки. Мабуть, саме тому І.Попова приходить до висновку про складність, а то й неможливість представити викінчену систему синтаксичних одиниць. Заслуговують на увагу трактування ученою категорійної природи граматичних (синтаксичних) постулатів як центральної ланки будови мови з наявними в ній зв'язками з мисленням²³⁰. Усе ж у плані теоретичного осмислення природи й «можливостей» члена речення слугувати надійним критерієм синтаксичного членування структури речення ми вважаємо необхідним подати кілька посилань стосовно дефініції цієї терміноназви, що, на наш погляд, викликало й продовжує викликати певні дискусії учених та методистів, які користуються цим терміном. Навряд чи є доцільність звертатися до словників давнішого періоду, все ж зазначимо, що й у них уже була відсутня односпрямована орієнтація щодо визначень. Так, у Словнику лінгвістичних

²³⁰ Там само. С. 397.

термінів Д. Ганича, І. Олійника член речення визначається як слово або словосполучення, які входять до складу речення і виконують у ньому певну смислову і синтаксичну функцію. До цього додамо ще, що «члени речення виражають синтаксичні відношення (предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні, напівпредикативні) й перебувають з іншими членами речення у відповідних синтаксичних зв'язках» (подано перелік зв'язків). Інформація про питання в цій дефініції відсутня. Зате в дефініцію про додаток, наприклад, включено, що цей другорядний член речення «відповідає на питання *непрямих відмінків*»²³¹.

На заваді послідовному й «спокійному» існуванню теорії членів речення були три найголовніші, на наш погляд, причини: по-перше, високий рівень абстракції у визначенні категорійного статусу члена речення; по-друге, взаємозалежність і взаємозв'язок із морфологією; і, по-третє, надзвичайно велика складність у розмежуванні значеннєвих компонентів цієї категорії у конкретних реченнєвих структурах. У сукупності всіх зазначених причин чи з перевагою тієї чи іншої, ми не знаходимо самого визначення «член речення» у Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів²³². Хоча в цьому словнику наявні розширені дефініції всіх компонентів категорії «член речення»: підмета, присудка, головного члена односкладного речення, додатка, обставини, означення. В усіх дефініціях на перше місце виноситься твердження про те, що кожен із них є членом речення (головним чи другорядним), а не є складовою категорії, номінованої «членом речення». Кожну дефініцію супроводжує інформація стосовно питання, на яке відповідає той чи інший член речення, хоча й у цій частині дефініцій можна простежити суттєву відмінність. Інформація в складі дефініцій про питання поширюється також у методичній літературі. Наприклад, у навчальному посібнику з сучасної української мови М. Доленка, І. Дацюка. А. Квашука додаток дефіновано як другорядний член речення, «граматичною ознакою якого є те, що він відповідає на питання *непрямих відмінків*». Щоправда, у

²³¹ Ганич Д. І. Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. С. 336.

²³² Смирнюк С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Смирнюка. Київ: Либідь, 2001. С. 125; С. 141; С. 111; С. 53; С. 109; С. 112; С. 142.

визначеннях обставин, як і означень подано лише перелік відповідних питань²³³. Подібна інформація відсутня також у конкретному змісті синтаксичних понять колективної монографії «Сучасна українська літературна мова», де вміщено всебічний опис синтаксичної структури української мови. Усе ж, про питання до означення як другорядного члена речення, «синтаксично залежного від іменника, займенника чи будь-якого субстантивного слова або виразу», йдеться таке: «Від означуваного слова до означення можуть бути поставлені питання який?, чий?, котрий?, скільки?»²³⁴.

У сфері другорядних компонентів категорії «член речення» в україністиці вчені почали виділяти так звані «прислівні поширювачі» (І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, Н. Іваницька, І. Слинко, М. Кобилянська). Прислівні поширювачі автори кваліфікують як другорядні компоненти, які залежать від певного слова в реченні, пояснюючи його. Такі компоненти можуть бути двох типів: а) зумовлені семантичною валентністю опорного слова (Н. Іваницька, І. Вихованець) і б) валентно не пов'язані з опорним словом. Якоюсь мірою ця диференціація стосується внутріреченнєвої структури речення (а) і зовнішньої, вільної структури, не залежної від валентності опорної словоназви (б). Перший аспект знайшов досить детальну кваліфікацію в розробленій нами теорії «автосемантизму/синсемантизму повнозначного слова»²³⁵. Опорні словоназви, згідно з цією теорією, потребують для розкриття свого змісту (для завершення семантики) й окреслення відповідної ситуації залежних словоназв.

²³³ Доленко М. Т., Дашек І. І., Квашук А. Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 272.

²³⁴ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. / За загального редакцією акад. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. С. 199.

²³⁵ Іваницька Н. Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення *Мовознавство*, 2001. № 3. С. 97-104; Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові: монографія. Київ: Вища школа, 1986. 167 с.; Іваницька Н. Л. Денотативно-категорійне тлумачення ознаки «автосемантизм/синсемантизм» у сфері повнозначних слів української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Кобилянського*. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька, 2012. Вип. 13. С. 11-16; Іваницька Н. Л. Докатегорійне – категорійне тлумачення ознаки «автосемантизм/синсемантизм» у сфері повнозначних слів української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Кобилянського*. Серія: Філологія (мовознавство). Збірник наукових праць. Вінниця: ВДПУ, 2012. Вип. 15. С. 15-20; Іваницька Н. Л. Контекстуальне зумовлення дистрибутивних параметрів повнозначних слів. *Граматика слова і граматика мови: збірник наукових праць, присвячений ювілею доктора філол. наук, професора, члена-коресп. НАН України Вихованця*

Отже, «автосемантизм/синсемантизм повнозначного слова» ми тлумачимо як своєрідну міжрівневу категорію, абстрактну модель (узагальнення), що базується на протиставленні двох узагальнених відповідників, експлікованих системою мовновиражальних засобів (форм вираження). Такі узагальнені відповідники отримали статус категорійних значень. Наприклад, категорія роду іменника української мови утвердилась як така на базі категорійних значень однини та множини; категорія виду дієслова — на базі категорійних значень доконаного й недоконаного виду; категорія способу дієслова — на базі категорійних значень дійсного, умовного, наказового способу, і т. д. Цей список категорій можна було б продовжувати, взявши до уваги металінгвальну систему категорій і їхніх значень у межах різних граматичних визначеностей. Категорійний статус отримує й синтаксична одиниця «член речення» із властивою їй розгалуженою системою категорійних значень. Наша теорія в цьому аспекті нерозривно пов'язане зі словом, зокрема повнозначним словом із властивою йому міжрівневою категорією «автосемантизм / синсемантизм».

Зрозуміло, що кожне повнозначне слово являє собою узагальнену номінацію якоїсь позамовної реалії (денотата). Якщо орієнтуватися на повнозначні слова, наприклад, іменники, то такого позамовною реалією виступають предметні денотати, для номінації яких люди «витворили» відповідні назви. Вивчення повнозначного слова, орієнтованого на денотат, посідає найголовніші напрямки й підходи: семантичні й граматичні у їхній нерозривності. Граматичний компонент у повнозначному слові ми розглядаємо як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємною категорійною сутністю. Саме з цих позицій ми підходимо до тлумачення повнозначних словоназв відповідних денотатів щодо вияву в них ознаки «автосемантизм/синсемантизм», що набуває статусу категорійності, впливаючи на трактування синтаксичної категорії «член речення» і її значеннєвих компонентів²³⁶.

²³⁶ Іванницька Н. Л. Номінація процесуального денотата в українській та англійській мовах: тексти лекцій. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2010. С. 8-18.

Одним із важливих, актуальних і водночас дискусійних мікропроблем, що безпосередньо стосуються предмета, мети й завдань нашого дослідження, є проблема використання питань до компонентів синтаксичної категорії «член речення». Як відомо, предметом критики традиційної теорії членів речення стала сама методика визначення їх за питаннями та універсальний характер системи членів речення для мов з істотними відмінностями у їхній граматичній будові. Правда, в абсолютній більшості випадків у постановці питань не виникає будь-яких труднощів. Але все ж є чимало і таких прикладів, коли сама структура сполук ускладнює постановку питань. Так, наприклад, не зовсім ясно, яке питання слід поставити до інфінітива у такому сполученні, як *обіцяв принести (обіцяв + що зробити? чи обіцяв + що?)*, а тому, керуючись цим принципом, буває важко встановити, чи інфінітив тут виконує роль самостійного другорядного компонента – додатка, чи входить у складений дієслівний присудок. Перегляд словників, підручників та різних довідкових джерел із метою отримання адекватної інформації щодо дефініції двослівної номінації «синтаксичне питання», на жаль, не дав бажаних результатів. Інформативне поле слівоназв «питання» / «запитання» обмежується семою «звертання до когонебудь з метою з'ясування чогось» чи переліком участі їх (сем) у синтагматичних поєднаннях на зразок: *ставити запитання, піднімати питання, порушувати питання*.

Наші короткі зауваги стосовно використання питань у практиці вивчення граматичних одиниць (морфологічних і синтаксичних) узагальнюємо, окремо виділяючи: а) морфологічні і б) синтаксичні питання.

а) *Морфологічні питання:*

– морфологічні питання являють собою сукупність питальних займенників, прислівників, сполучення займенника «що?» з дієсловоназвою «робити», сполучення іменника з займенниками та прийменниками;

– морфологічні питання ставляться до слів, об'єднаних у розряд повнозначних частин мови;

– морфологічні питання частково відтворюють (звичайно у вигляді узагальнень) граматичні значення відповідної частини мови.

Подібні узагальнення стосуються й *синтаксичних питань*, орієнтованих на розмежування компонентів категорії «член речення».

б) *Синтаксичні питання*:

– синтаксичні питання являють собою питальні займенники, прислівники, сполучення слів повнозначних частин мови з прийменниками;

– синтаксичні питання ставляться до значеннєвих компонентів синтаксичної категорії «член речення»;

– синтаксичні питання узагальнено відтворюють значеннєві компоненти категорії «член речення»;

– враховуючи те, що значеннєві компоненти категорії «член речення» мають морфологізований (типовий) і неморфологізований (нетиповий) варіанти вираження, їх можуть супроводжувати не одне, а кілька (здебільшого два) синтаксичних питань;

– труднощі в постановці синтаксичних питань виникають тоді, коли значеннєвий компонент категорії «член речення» є неморфологізованим, тобто має нетипову форму морфологічного вираження;

– при вивченні значеннєвих компонентів категорії «член речення», особливо другорядних, потрібно використовувати синтаксичні питання як такі, що вивірені на предмет явищ синтаксичного синкретизму.

Синтаксичне питання, «обслуговуючи» сферу синтаксичних категорій, можна представити у вигляді питальних займенників, прислівників, сполучень слів повнозначних частин мови з прийменниками та ін., які слугують для виокремлення: відмета (*хто?; що?*); присудка (*що робить?; хто він?; що він?; який він?*); додатка (*кого?; що?; кому?; чому?; ким?; чим?; на кому?; на чому?*); означення (*який?; котрий?; чий?; скільки?*); обставини (*де?; куди?; звідки?; коли?; як?; чому?; з якої причини?; з якою метою?*). Уважаємо, що синтаксичне питання можна розглядати як вагомий чинник розмежування синтаксичних компонентів

категорії «член речення», оскільки немає такого компонента, який би не відповідав на якесь синтаксичне питання. Водночас доводиться констатувати, що в практиці синтаксичного аналізу непоодинокими є випадки, коли синтаксичне питання поставити важко. Тому виникає необхідність розмежувати дві сторони питань як свого роду універсальних «лексичних штампів», здатних репрезентувати синтаксичний «каркас речення». Синтаксичними питаннями можна й потрібно користуватися, якщо компонент реченнєвої структури виступає чітким носієм того чи іншого синтаксичного значення, що його отримує слово або сполучення слів у реченні. Неможливість постановки й використання синтаксичних питань до деяких (не до всіх) компонентів речення впливає з факту поєднання в ньому ознак різних значеннєвих варіантів. Наприклад, у реченні *Він повернувся офіцером* неясно, яке питання слід поставити до «офіцером» (*ким?* чи *в якій якості?*) чи, можливо, обмежитися лише синтаксичним питанням від підмета до присудка (*що зробив?*), тобто вважати структуру *повернувся офіцером* синтаксично не членованою. У таких випадках, звісно, необхідно вдаватися до різних часткових прийомів синтаксичного аналізу як допоміжних засобів вирішення проблемних питань, пов'язаних із синкретизмом.

Заслуговує на увагу також формалізація виражальних засобів компонентів категорії «член речення». Їх учені поділяють на типові (*морфологізовані*) та нетипові (*неморфологізовані*). Кожен значеннєвий компонент категорії «член речення» має систему морфологізованих форм вираження. Так, типовою морфологічною формою вираження підмета є іменникова словоназва предметного денотата в називному відмінку; присудка дієсловоназва процесуального денотата; додатка – іменникова словоназва в непрямому відмінку (найчастіше – без прийменника); означення – прикметникова (дісприкметникова) словоназва атрибутивного денотата; обставини – прислівникова словоназва адвербіального денотата.

Подасмо короткий опис значеннєвих компонентів категорії «член речення» з урахуванням їхніх диференційних ознак та наявних у теорії окремих дискусійних моментів.

Підмет як значеннєвий компонент категорії «член речення»²³⁷.

Критеріальними ознаками у визначенні підмета слугують його участь у структурі двоскладного речення, співвідносність із присудком та форми виражальних засобів. Диференційні параметри підметового компонента категорії «член речення» пов'язані зі входженням його в структурну схему простого двоскладного речення, властивістю назначити носія вираженої присудком предикативної ознаки в складі граматичного центру, наявністю предикативного зв'язку (координації) з присудком та спеціалізацією формального вираження – відмінковою формою називного відмінка. У позиції підмета як носія предикативної ознаки функціонують компоненти з різним значенням: діяча: ***Петрик** уранці прийшов у сад і побачив конвалію.* (В. Сухомлинський); носія стану, вираженого присудковим компонентом: ***Вона** все ще стояла на місці і не зводила з нього напівзачудованого погляду.* (І. Франко); носія якісної ознаки, експлікованої присудковим компонентом (переважно складеним іменним присудком): ***Птахи** – це друзі людини.* (В. Шевчук).

Найвиразнішим диференційним параметром підметового компонента категорії «член речення» є спосіб його вираження, узагальнений двома різновидами: **простий і складений**.

Розгляд підмета в плані його вираження, а отже, поділу й номінування «простий/складений», ми обмежуємо двома критеріальними ознаками: однослівність/кількаслівність та неускладнення/ускладнення допоміжними морфологічними елементами, як і розширенням семантичного обсягу ядерних морфологічних словоформ у структурі підмета. Прості однослівні підмети, виражені іменниковими автосемантичними словоназвами предметних денотатів у називному відмінку можуть употужнюватися в структурі двоскладного речення з однорідними підметами абсолютно тотожного морфологічного вираження. Наприклад: ***Сплять берізки, клени і осики, сплять тополі, верби й берестки.*** (В. Сосюра). Висока частотність

²³⁷ У викладі змісту результатів нашого дослідження щодо аналізу конкретних значеннєвих компонентів категорії «член речення» ми послуговуємося терміноназвами: «значеннєвий варіант категорії «член речення», «значеннєвий компонент категорії «член речення», нерідко також «член речення», зважаючи на використання терміноназви «член речення» в словниках і в поки що діючих підручниках та посібниках з української мови.

вираження підметів іменниковими словоназвами в називному відмінку як однослівних номінацій предметних денотатів усе ж не корелює з нашим підходом до «однослівності» такої експлікації однослівності, якщо орієнтуватися на міжрівневу категорію «автосемантизм/синсемантизм повнозначного слова». Саме тому в окрему підгрупу включаємо прості підмети, виражені синсемантичними іменниковими словоназвами в називному відмінку на зразок: ***Взаємодія модальностей** можлива також і в межах питальності.* (І. Вихованець); ***Стихії** природи також викликають у людини низку асоціацій.* (І. Гороф'янюк). Функціональна роль виступати простим підметом належить також прикметникам і близьким до них дієслівним формам – дієприкметникам, здатним до субстантивації. Найчастіше бувають простими підметами повністю субстантивовані прикметникові словоназви типу: *ланкова, черговий, лісничий, уповноважений, учений*, хоча потенційно всі прикметникові словоназви атрибутивних денотатів у контекстній субстантивації можуть вживатися в підметовій позиції двоскладного речення (***Поранений** просить допомоги – Поранений чоловік просить допомоги*). У ролі простого підмета можуть виступати числівникові словоназви, наприклад: ***Сім** не ділиться на два*. У різностильових текстах сучасного українського дискурсу для вираження простого підмета використовуються займенникові слова, співвідносні з іменниковими словоназвами предметних денотатів, що мають узагальнено-предметне значення (*я, ти, ми, він, вона, воно, вони*): *Заснули думи, серце стить; і все заснуло, і не знаю, чи **я** живу, чи доживаю...* (Г. Шевченко); ***Він** підосторожив гніду і познав її галопом.* (І. Франко); ***Ти** смієшся, а **я** плачу, великий мій друже.* (Г. Шевченко); *Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. **Вони** летять нижче розпаланих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів.* (М. Стельмах).

Друга об'ємна група підметів включає в себе **складені** підмети. Різновидом таких підметів є досить поширені в мові субстантивні словосполучення чи терміноназви з опорною іменниковою словоназвою предметного денотата у формі називного відмінка та залежного від нього іменника у формі

родового відмінка (*палац культури, місце зустрічі, правління банку, староста села, кандидат наук, майстер спорту*). Серед складених підметів виділяється низка структур, що у плані змісту об'єднуються однією ознакою – поняттям кількісної номінації, а в плані вираження реалізуються кількісно-іменними словосполученнями. Такі складені підмети суттєво відрізняються від попередніх: у них іменник виступає як у називному, так і в родовому відмінках у формально залежній від числівникової словоназви позиції (*три сини, двоє чоловіків, п'ять кілограмів*). У плані змісту до таких структур у підметовій позиції можна віднести поєднання типу: *сотня біженців, отара овець*.

Узагальнюючи (кількісними показниками) підмет як головний компонент категорії «член речення», можна констатувати, що його домінувальним параметром виступає поняття предметності, номіноване різними мовними елементами, узагальнена семантика й форми яких спроектовані на суб'єкт, супроводжуваний предикатом (присудковим компонентом) у структурі двоскладного речення.

Присудок як значеннєвий компонент категорії «член речення».

Присудок, на відміну від усіх інших компонентів категорії «член речення, пов'язаний із категорією «предикативність» (лат. *praedicatum* – сказане), яка формує речення, відносить інформацію, позначувану реченням, до позначуваного, робить його (речення) одиницею повідомлення. Цю категорію реалізують формальні та комунікативні параметри. Формальні (формально-граматичні) ознаки предикативності ми розглядаємо як зв'язок присудка з підметом. Комунікативну предикативність пов'язуємо, окрім усього іншого, з порядком компонентів у структурі простого речення.

Дефініцію присудкового компонента категорії «член речення» обмежуємо трьома ознаками: статус головного компонента; позиція в структурі двоскладного речення; зв'язок із другим головним компонентом – підметом. Як і кожен значеннєвий варіант категорії «член речення», присудок у всьому багатстві його виражальних формальних відтворень узагальнює

система синтаксичних питань: *що робить підмет?; що з підметом робиться?; який є підмет?; що (хто) є підмет?*

У процесі нашої багаторічної уваги до вивчення слова (повнозначної словоназви денотата), його формальних, семантичних та комунікативних властивостей ми пов'язали наші дослідження, а отже, й публікації з присудковим компонентом, що дозволило по-особливому трактувати чималу кількість наукових постулатів, безпосередньо й опосередковано пов'язаних із присудком. Головна особливість нашого підходу полягала в орієнтації на синтагматику повнозначного слова, а отже, й на виявлення в ньому сполучальних (валентнісних, дистрибутивних) якісно-кількісних ознак, які дозволили, окрім усього іншого, виявити в присудковому компоненті об'єктивні характеристики щодо їхньої синтетично/аналітичної природи, назв, методик аналізу і т.д.²³⁸

Ми дотримуємося усталеному в науковому синтаксисі принципу поділу присудків за будовою, поділяючи їх на дві групи: **простий і складений**, звісно вносячи свої «корективи» щодо критерійних ознак у виокремленні цих груп, зокрема в методиці²³⁹.

Детальний опис складеного присудка, включаючи дефініцію, підхід до визначення його варіантів, а також практичних прийомів відмежування зв'язок і допоміжних дієслів у складі аналітичних форм вираження присудкового компонента категорії «член речення» подано в наших публікаціях²⁴⁰. Суттєвим результатом у нашому дослідженні присудкового компонента категорії «член речення» вважаємо науково виважену об'єктивацію елементів, які входять у структуру складених дієслівних та складених іменних присудків (дієслівних зв'язок та

²³⁸ Ніна Лаврентіївна Іваницька. *З категорії мовної філології: бібліографічний покажчик*. ІДПУ ім. М. Коцюбинського. Бібліотека: уклад. та вид. за випуск В.С. Білаус. Вінниця, 2020. 96 с. Педагогічний Вінниччина.

²³⁹ Н.Л. Іваницька. Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку. *Мовознавство*, 1969. № 6. С. 31-37; Н.Л. Іваницька. Синтаксична структура простого речення. *Українська мова і література в школі*, 1971. № 1. С. 27-36; Н.Л. Іваницька. Трьохелементний присудок в українській мові. *Українська мова і література в школі*, 1973. № 1. С. 16-25; Н.Л. Іваницька. Взаємна зумовленість форм головних членів двоскладного речення. *Українська мова і література в школі*, 1979. № 10. С. 28-33; Н.Л. Іваницька. Неповирене речення в українській мові. *Українська мова і література в школі*, 1984. № 2. С. 31-35;

²⁴⁰ Н.Л. Іваницька. Складений присудок як синтаксична структура. Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). Київ: Наукова думка, 1975. С. 59-84.

допоміжних дієслів). Використана для цього методика дистрибутивного аналізу в поєднанні з кількісними показниками забезпечила однозначне виокремлення складових, які введені в методичну літературу без будь-яких змін і доповнень.

Головний компонент односкладного речення як значеннєвий варіант категорії «член речення».

Синтаксичну «тріаду» головних компонентів простого речення завершує **головний компонент односкладного речення**. Як відомо, традиційно односкладне речення потрактовують як бінарну опозицію до двоскладного, в якому граматичний центр утворюють конструкції зі скоординованим підметом і присудком. Односкладні ж речення базуються на конструкціях одно ядерності їхньої граматичної основи, що на формально-граматичному рівні виявляють достатність для вираження предикативності, за потреби – поширення другорядними компонентами.

У всіх визначеннях кількаслівної терміноназви *«головний член односкладного речення»* простежується однастайність – посилення на параметр «односкладність», що відмежовує такі речення від двоскладних і забезпечує вивчення й опис їхнього єдиного компонента – головного члена односкладного речення. Характеристики головного члена односкладного речення Д. Ганич, І. Олійник пов'язують із односкладністю реченнєвої структури, суть якої полягає в тому, що «для вияву повноти й своєрідного характеру змісту вони не потребують другого головного члена». Варіантами таких речень є означено – особові, неозначено – особові, узагальнено – особові, безособові, інфінітивні та номінативні речення²⁴¹. Не подаючи спеціального визначення головного компонента односкладного речення, С. Єрмоленко пов'язує його з синтаксичним центром, граматичною основою речення, вказуючи на те, що в двоскладному реченні – це підмет і присудок, а в односкладних реченнях граматичну основу утворює один головний член, що «за формою може нагадувати підмет чи присудок двоскладного

²⁴¹ Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. С. 164

речення»²⁴². Приблизно таку коротку характеристику головного компонента односкладного речення подає І. Вихованець, вказуючи лише на те, що головний член односкладного речення є «недиференційованим»: він може формально зближуватися або з присудком, або з підметом²⁴³. У вітчизняному мовознавстві загальноприйнятою є думка про те, що головний компонент односкладних речень усіх типів концентрує суб'єкт і предикат думки, виявляючи при цьому не подібність, а лише схожість із підметом чи присудком двоскладного речення. Будучи схожим, такий компонент не ототожнюється з підметом чи присудком, а сприймається як самостійний компонент категорії «член речення».

Склалася своєрідна традиція, коли за основу теоретичних обґрунтувань звуження чи розширення складу й назв односкладних речень і головного компонента в них беруть граматичні форми вираження, диференціюючи в такий спосіб дієслівні та іменні форми, а отже, й головні компоненти односкладних речень. У «дієслівних» реченнях особа, отже, виражається дієслівною флексією головного компонента, а в «іменних» реченнях таке вираження особи відсутнє. «Дієслівні» односкладні речення виразно об'єднують наявність особових форм вираження головного компонента, який може вказувати на означений суб'єкт (означено – особові речення), на неозначений суб'єкт (неозначено-особові речення), на узагальнений суб'єкт (узагальнено – особові речення). Інваріантом односкладних «дієслівних» речень є безособові речення. Якщо означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення виділяються за формальною ознакою, а за семантикою вони є, по суті справи, семантичними варіантами двоскладних речень, то безособові речення являють собою такі синтаксичні структури, в яких немає особи як носія предикативної ознаки. Дію чи стан вони відтворюють своєрідно – безособовою формою, що не вписується в особову парадигму (1-2-3-ої особи).

²⁴² Єрмоленко С.Я., Бабик С.П., Тодор О.Т. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. С. 30.

²⁴³ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підр. для студентів філологічних факультетів вузів. Київ: Либідь, 1993. С. 730.

Своєрідним виразником предиката думки в структурі односкладного речення може виступати, крім дієслова, також **іменник**, концентруючи в собі ознаки обох головних компонентів речення двоскладної будови. Головний компонент таких речень може: а) номінувати певне місце, територію: *Поле;* *Степ;* *Україна;* б) називати предмети, речі: *Стіл;* *Газета;* *Книга;* в) ознаки чи властивості живого: *Постава батька;* *Ямочка на носі.* Є всі підстави назвати морфологізованим головний компонент односкладного речення (номінативного), виражений іменниковою словоназвою предметного денотата.

За сукупністю формальних, семантичних, комунікативних та стилістичних ознак, як і за кількісними вимірами в системі варіантів головного компонента категорії «член речення», виділяємо головний компонент односкладного безособового речення, в якому знаходять вираження процеси, дії, стани поза відношенням до суб'єкта. У таких реченнях немає і не може бути підмета, а їхній головний компонент лише нагадує присудок двоскладного речення, суттєво відрізняючись від нього тим, що не має граматичного зв'язку з відсутнім підметом. Головні компоненти речень у таких структурах можуть бути абсолютно чи частково безособовими залежно від формального вираження. Часткову безособовість утворюють безособові дієслова, вживані в безособовому значенні у формі третьої особи однини теперішнього часу чи однини середнього роду минулого часу: *холодом віє; холодом повіяло.*

Отже, головний компонент односкладного речення детермінують показники, що виявляються в особливому структурному різновиді простих речень, суттєво відмінному від двоскладних. Такими показниками можуть слугувати: а) своєрідність граматичного оформлення головного компонента; б) обмеженість граматичними категоріями словоназв відповідних денотатів та їхніми морфологічними формами; в) поширення окремих із них лише певним колом другорядних компонентів категорії «член речення»; г) специфіка семантики в кожному з різновидів головного компонента; г) особливості обмеженої сфери вживання, пов'язані з функціонуванням реченнєвих

структур із такими компонентами в різних стильових різновидах сучасної української літературної мови.

Підмет і присудок у двоскладному реченні, як і головний компонент в односкладному, формують структурну основу простого речення, стрижень, навколо якого об'єднуються **другорядні компоненти**, які пояснюють, розширюють структурні центри, посідаючи не менш важливе місце, ніж головні, у розкритті змісту речення. Наявність у речення другорядних компонентів утворює особливий структурний різновид простого речення – **просте поширене речення**. У різностильових текстах сучасної української літературної мови переважають речення поширеної структури з наявними в них різними другорядними компонентами, які підтверджують ознаку «поширеність» («поширене речення»...).

Семну визначеність словоназви «*другорядний*» науковці концентрують на об'єднанні синонімічних словоназв чи словесних конструкцій: *не головний за значенням, не основний, менш істотний; посередній щодо своїх якостей; Другорядне питання; Другорядна справа*. Трактуючи кількаслівної лінгвістичної терміноназви «*другорядні члени речення*» автори словників обмежують ознаками: *пояснення, доповнення головних членів речення*²⁴⁴.

Результати нашого дослідження в заявленому формулюванні теми можна умовно розділити на дві групи, представивши першу, орієнтовану на головні значеннєві компоненти категорії «член речення», й другу – яка охоплює другорядні значеннєві компоненти цієї категорії. Друга група значеннєвих компонентів категорії «член речення», узагальнена «другорядними», є найбільш проблемною в усіх аспектах вивчення.

Подаємо деякі зауваги щодо кваліфікації другорядних компонентів категорії «член речення» (означення, додатка, обставини).

Означення як другорядний компонент категорії «член речення».

²⁴⁴ Словник української мови / Кер. В.В.Німець та ін. / Відп. ред. В.В.Жайворонюк. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012. С. 256.

Характеризуючи означення, звертаємо увагу на перелік критеріїв у визначенні терміна назви «означення» в «Українській енциклопедії», серед яких третьою ознакою слугує «підпорядкованість іменникові»²⁴⁵. Означенням вважаємо другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета, його якість, властивість і відповідає на синтаксичні запитання *який?*, *чий?*, *котрий?* (в усіх відмінкових формах) та *скільких?*, *скількима?*, *на скільких?*. Варіації синтаксичних запитань залежать від синтаксичних зв'язків (узгодження, кореляції, прилягання чи керування). Як структурно-семантичному компоненту речення означенню властиві класифікаційні ознаки, що відтворюють кореляцію між формально-синтаксичними та семантично-синтаксичними, як і комунікативними відповідниками²⁴⁶.

За способом (формою) підрядного зв'язку означення в реченнєвих структурах сучасного українського дискурсу бувають морфологізованими й неморфологізованими, в основі поділу яких лежить ознака їхнього типового/ нетипового морфологічного вираження. Типізують морфологізовані означення морфологічні форми прикметників, дієприкметників, присвійних, вказівних, питальних, займенників, порядкових числівників (*рідна земля; зношений одяг, моя доля, цей епізод, який чоловік, друга рота*). В українському дискурсі функціонують структури, які вміщують неморфологізовані форми означень. Їхня неморфологізована природа, охоплюючи різні відмінкові й прийменниково-відмінкові форми іменників, найбільше виявляє себе в іменникових словоформах родового відмінка, які супроводжують іменникові словоназви типу: *знання, вміння, поняття, процес, документ, розпорядження, ідея, навчання, проблема, завдання* і т.д. За кількісними показниками виокремлюється група неморфологізованих означень, виражених неозначеною формою

²⁴⁵ Українська мова. Енциклопедія. Київ, Видавництво «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000, с. 396.

²⁴⁶ Гамач Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. С. 184; Єрмоленко С.Я., Бибик С.С., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. С. 112-113; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. С. 665; Кузьм'як З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга: Богдан, 2007. С. 180; Словник української мови / Кер. В.В.Німець та ін. / Видп. ред. В. В. Жайворонек. Київ: ВЦ «Пресвіта», 2012. С. 679.

дієслова: *Людина повинна завдячувати природі за те, що вона наділила її здатністю **виробляти** в собі навички.*

Чимало труднощів у виокремленні означень виникають при умові розмежування прикметників як морфологізованих означень і як прикметникових словоназв, що входять у структуру неоднослівних термінів, синтаксичну роль яких визначають іменники (разом із прикметниками). Не можна не констатувати деяку неоднозначність у підходах учених до трактування обсягу члена речення й віднесення відповідних конструкцій до членів речення у випадках їхньої термінологічної визначеності. Дуже добре, якщо такі неоднослівні номінації фіксують лексикографічні видання, що дозволяють робити висновки стосовно відповідних компонентів категорії «член речення». Складності визначення синтаксичної ролі прикметників найчастіше стосуються відносних прикметників. Справді, якщо навіть відносні прикметникові назви розглядати ізольовано, без участі їх у словосполученнях «іменник + прикметник», то може скластися враження, що «прикметникова відносність» не перешкоджає таким прикметникам виконувати роль факультативності в структурі речення. Взяти хоча б такі відносні прикметники, як: *іноземний, спеціальний, приватний, універсальний*. Зовсім же іншу природу виявляють зазначені прикметники в сполученні з іменниками. Пор.: *іноземний студент – іноземна позика* (як і: *позика банківська, позика дуальна, позика іпотечна, позика державна*); *спеціальний метод*: – *спеціальна знижка* (як і: *знижка сезонна, знижка торгова, знижка бонусна, знижка тимчасова, знижка цінова*); *приватний будинок – приватна біржа* (як і: *біржа товарна, біржа універсальна, біржа фондова*; *універсальний магазин – універсальний банк* (як і: *банк депозитний, банк інвестиційний, банк іпотечний*).

Цікавими й такими, що заслуговують наукової кваліфікації є думки вчених про обов'язковість/факультативність означень у загальній системі значеннєвих варіантів категорії «член речення» (Н. Кухар, В. Тимкова). Теорія цього питання базується на висновках дослідників про структуру, семантику та функціонування прийменниково-іменникових форм, уживаних у

прикметниково-іменникових словосполученнях. Водночас засадничими принципами слугували результати вивчення природи повнозначного слова у його проєкції на денотат, що полягають у розмежуванні автосемантичних/ синсемантичних слів, зокрема прикметників (Н. Л. Іваницька, І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, М. Плющ, В. Тимкова).

Якоюсь мірою спірним може виявитись питання про синтаксичний статус двослівних одиниць із прикметниками, що є дотичним до проблем обов'язковості/факультативності формально-синтаксичних компонентів, виражених прикметниковими словоназвами. Н. І. Кухар, наприклад, такі компоненти в основній своїй масі кваліфікує як факультативні, з чим, звичайно можна погодитись, зважаючи на їхню кількість, особливо в художньому стилі²⁴⁷. В українській мові найбільш поширеними серед обов'язкових прикметниково-іменникових (займенникових) компонентів прикметникової залежності є компоненти, виражені іменниковими (займенниковими) словоформами в родовому та знахідному відмінках.

Проаналізований матеріал реченневих структур із означенням засвідчує ще таку суттєву рису цього значеннєвого компонента категорії «член речення», як його місце в структурі речення. Означення в його якісно-кількісних вимірах функціонування в реченневих структурах сучасного українського дискурсу виразно виділяє **препозиція**, засвідчена іменниково-прикметниковими словосполученнями з таким же місцем прикметникової словоназви щодо іменникової: *сумний погляд, пустотливий вітер, гарний настрій, хитрі очі, панська нива, зелена рута, висока ціна, однакові умови, помірна плата, незначна вигода* і т.д. (Із творів М. Коцюбинського)²⁴⁸. Ця ж закономірність (типова препозиція) спостерігається в реченневих структурах в усіх мовних стилях сучасної української літературної мови. Об'ємний емпіричний матеріал щодо означення показує, що майже в 90% випадків морфологізоване

²⁴⁷ Кухар Н. І. Комунікативна зумовленість перерозподілу прислівних компонентів у системі «обов'язковості/факультативності». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство). Вінниця, 2017. Вип. 24. С. 56-61.

²⁴⁸ Коцюбинський М. М. Дорогою ціною : Оповідання. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2001. 120 с.

означення вживається в препозиції до компонента, від якого воно залежить.

На завершення короткого опису особливостей означення як значеннєвого компонента категорії «член речення» додамо, що аналіз усього зібраного нами матеріалу засвідчив, з одного боку, найбільшу кількісну перевагу означень у межах другорядних компонентів, уживаних в однорідних рядах, а з іншого – зосередження такої ознаки, як «употужнення» на попарному вживанні означень у текстах художнього стилю (переваживши приблизно в 3 рази)²⁴⁹.

Додаток як значеннєвий компонент категорії «член речення».

Як у визначенні означення, у дефініції додатка як значеннєвого компонента категорії «член речення» орієнтуємось на дефініційні ознаки (критерії), що їх використовують дослідники та автори словників²⁵⁰. Учені обмежують визначення додатка в основному двома ознаками: другорядність та об'єктність, які навряд чи є достатньо спроможними для кваліфікації цього значеннєвого компонента категорії «член речення». Критерій «питання непрямих відмінків» для виокремлення додатків також не завжди відповідає синтаксичній сутності цього компонента категорії «член речення», оскільки не завжди відтворює його синтаксичну природу.

Особливістю додатка в структурі простого поширеного речення української мови є його структурна (формально-граматична) обов'язковість, що виразно виявляється як сема за кількісними показниками функціонування додатків у різних стильових різновидах української мови. Обов'язковість додатка як другорядного компонента категорії «член речення» зумовлює насамперед синсемантизм дієсловоназв процесуальних денотатів,

²⁴⁹ І.Завальнюк, Н.Іваницької «Стильові властивості употужнення ознаки «однорідність» у структурі простого речення сучасної української літературної мови. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство) : збірник наукових праць / год. ред. І.Я.Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Твори», 2023. Вип. 36. С. 40-53.

²⁵⁰ Іваницька Ніна, Завальнюк Інна. Понятійно-термінологічна одиниця «Критерій» у науковому та прикладному аспектах. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: філологія (мовознавство) : збірник наукових праць / год. ред. С.Б. Барань. Вінниця: ТОВ «Фірма «Підпис», 2020. Вип. 11. С. 13-19; Ганч Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. С. 69; Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. С. 53; Українська мова. Енциклопедія. Київ, Видавництво «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000, с. 147.

які, порівняно з синсемантичними словоназвами інших денотатів (предметного, атрибутивного, адвербіального), вживаються набагато частіше, прогножуючи сильні прислівні (прідієслівні) позиції в структурі речень української мови.

Як і другорядний компонент *означення*, додаток у конкретних реченнєвих структурах буває морфологізованим і неморфологізованим. Морфологізований додаток знаходить формальне вираження найчастіше іменниковими словоназвами предметних денотатів у непрямих відмінках: *І широкою долину, і високою могилу, і вечірню годину, і що спилось – говорилося не забуду я.* (Т. Шевченко); *Не тополю високою вітер нагинає, дівчинонька одишока долю проклінає...* (Т. Шевченко); *Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крилаті...* (Л. Костенко). До морфологізованих додатків також належать додатки, виражені формами непрямих відмінків займенників: *Письменник все має чути, збирати, акумулювати в собі...* (О. Гончар); *Мертва тиша була йому відповіддю.* (М. Стельмах). Формально морфологізовані додатки найчастіше виражаються безприйменниковими формами іменникових та займенникових словоназв у різних непрямих відмінках: знахідному: *Десь димарі димлять – хазяйки ввечерю варити заходжуються, і дивно якось збоку дивитись на мирне оце життя поруч з війною.* (Ю. Яновський); родовому: *Невід'ємною рисою сучасної української преси є щирість.* (І. Завальнюк); орудному: *Думами, думами – наче море кораблями, переповнилась блакить...* (П. Тичина). Такими ж морфологічними формами характеризуються й морфологізовані додатки, виражені особовими займенниками з прийменниками: *Ох, якби вона вміла молитися, вона б гаряче молилася за нього.* (Ю. Мушкетик); *Хто ж це так із тебе насміятися смів?* (П. Тичина).

Неморфологізованими додатками виступають додатки, виражені формою інфінітива, залежного від дієслівного присудка: *От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла.* (О. Довженко); *Дід любив спати під дубом.* (О. Довженко). Для виділення цих додатків у реченні застосовують метод трансформації інфінітивних одиниць у

підрядне речення, що слугує надійним засобом виокремлення таких неморфологізованих додатків: *Євгеній замкнув канцелярію і думав **підти** до міста.* (І. Франко) → *Думав **підти** → думав, що **підє**.*

У позиційній структурі простого поширеного речення додатки виступають обов'язковими компонентами прислівної (найчастіше придієслівної) залежності: *Зв'язок мовознавства з етнографією зумовив **виникнення** етнолінгвістики.* (М. Кочерган); *Чи Бог бачить із-за хмари наші **сльози, горе?*** (Т. Шевченко); *Потім я наказав **збиратися.*** (В. Шкляр). Таку їхню роль у формально-граматичній структурі поширеного речення зумовлює ніщо інше, як синсемантизм дієсловоназв процесуальних денотатів у ролі присудків двоскладних речень української мови. Саме висока частотність уживання додатків у предикативно-об'єктних моделях двоскладних речень української мови викликає деякі сумніви щодо «приписування» їм ознаки «другорядності» без будь-яких застережень чи вказівок на обов'язковість, позиційну закріпленість у формально-синтаксичній структурі простого поширеного речення.

Обставина як значеннєвий компонент категорії «член речення».

Терміноназва «**обставина**», безвідносно до синтаксичних ознак, зафіксована в переліку найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови (абс. ч. – 31, відн. ч. – 00095)²⁵¹. Понятійну природу словоназви «обставина» засвідчують словники, які, як правило, включають інформацію, пов'язану з терміноздатністю словоназви. Звертаючись до кількох тлумачних словників української мови з обов'язковою увагою до позначки *лінгв.*, ми простежили деяку особливість у плані акцентів на визначенні. У словниках обставину трактують з різних позицій, виділяють різні семи у тлумаченні. При цьому ми виявили суттєву ознаку, що об'єднує визначення. Такою ознакою виявилось зосередження уваги на переліку варіантів обставинного компонента. Покажемо це на прикладі кількох словників.

²⁵¹ Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови / наук. ред. Ф. С. Бацевич. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 96

Так, у Словнику української мови (2012 р.) подано таке визначення: «Обставина – 3 *лінгв.* Другорядний член речення, який вказує час, місце, причину, мету, спосіб дії або характеризує якість міру чи спосіб вияву ознаки *О. мети, О. способу дії.* У такому, ж ракурсі визначають обставину автори Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів за ред. С.Я.Єрмоленко. Відмінність інтерпретації полягає лише в акцентах на дієслові-присудку та на переліку форм вираження обставин у структурі речення. Можна згадати ще словник Івченка А. О., в якому акценти на семі «*супровідність явища, умови якоїсь дії*» слугують для інтерпретації обставини (*лінгв.*) як другорядного члена речення із його значеннєвими варіантами щодо вказівки на час, місце, причину і т.д.²⁵².

Переважає ж більшість науковців кваліфікують **обставину як другорядний член речення**, який, на відміну від додатка, не є обов'язковим компонентом речення, і його природа не впливає з особливостей пояснювального слова. Водночас висувається на перший план властивість обставин виражати (характеризувати) дію, стан чи ознаку, при яких відбувається дія чи уможлиблюється реалізація стану, а вживання обставин мотивується конкретною потребою охарактеризувати дію, стан щодо місця, часу, способу дії, умови, міри їх протікання чи виявлення. Подаючи короткий опис терміназви «обставина», слід зауважити, що сам термін «обставина» було запроваджено в 30-х рр. 20 ст. у підручниках укр. мови для середн. школи. На противагу додатку й означенню, обставина виділяється за значеннєвими та формальними показниками. У своєму дослідженні, що включає елементи морфологізованих форм вираження обставин, ми орієнтуємося насамперед на прислівник у функції обставинного компонента, який поширює граматичну основу двоскладного речення чи головний член односкладного речення. До речі, І. Вихованець такі обставини називає «обставинно-означальними», побудованими за прикметниковою моделлю, в якій ідеться про прислівний підрядний зв'язок, співвідносність із головним членом односкладних речень, а

²⁵² Українська мова: Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 391. С. 109; Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків: Фоліо, 2001. С. 294.

головне – широке використання відприкметникових морфологізованих прислівників»²⁵³.

Інтерпретаційну частину терміна назви «обставина» в усіх словниках доповнює сема «другорядність», представлена варіантами: а) «другорядність» у формально-синтаксичному вияві; б) «другорядність» у семантико-синтаксичному вияві; в) «другорядність» у текстовому вияві. Кожен із цих варіантів являє собою відповідний аспект синтаксичного вивчення структури простого речення з багатьма мікропроблемними, відносно вирішеними питаннями, які поповнюють практичний арсенал наукових та лінгвометодичних постулатів. Ознайомившись із словниками та зважаючи на кореляцію науковості й лінгвістичного прагматизму в сучасній лінгводидактиці, ми дотримуємось таких основних підходів у понятійно-термінологічній визначеності обставини: словоназва «**обставина**» є науковим терміном у сучасній граматичній (синтаксичній) системі терміна назв; в аспекті основ категорійної граматики обставина – це другорядний варіант синтаксичної категорії «член речення»; обставина не входить до основної структурної схеми речення; за обставиною закріплено вираження адвербіальних (обставинних) семантико-синтаксичних відношень між значеннєвими варіантами категорії «член речення»; для обставини характерними є два види формального вираження: морфологізований (типовий) та неморфологізований (нетиповий); різнотипність обставинної семантики «витримус» об'єднання в традиційно усталені групи; кваліфікація обставин вимагає уточнення її параметральних орієнтирів на «обов'язковість/факультативність».

Другорядний обставинний компонент категорії «член речення», який поширює структуру речення, як правило, залежить від граматичного центру (граматичної основи) простого речення. У двоскладному реченні обставина вступає в синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення з присудковим компонентом: *Допомога пораненим надійшла вчасно* – (граматична основа – допомога надійшла); *Учні зайшли*

²⁵³ Українська мова. Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 392

в клас – граматична основа – учні зайшли). В односкладному реченні обставинні компоненти залежать від єдиного головного компонента речення односкладної будови. Зважаючи на розгалужену систему односкладних речень, обставинне поширення їхніх граматичних основ є неоднаковим у різних варіантах речень односкладної будови. Пор., наприклад: *Тут не можна переходити дорогу – граматичний центр – не можна переходити; Навколо така тиша – граматичний центр – тиша; Батька вже п'ять років немає на світі – граматичний центр – немає на світі*) і т.д.

Обставина як значеннєвий варіант категорії «член речення» в реченнєвих реалізаціях виявляє внутріваріантний поділ за ознакою типового морфологічного вираження. Цей параметр забезпечує виділення морфологізованих і неморфологізованих обставин. Морфологізовані обставини виражаються прислівниковими словоназвами адverbіальних денотатів різних семантичних груп: місця (*вгорі, внизу, справа, попереду, далеко, дома*); напрямку (*вгору, додому, назад, вправо*); часу (*вчора, сьогодні, весною, взимку, тепер, раніше, попервах, колись*); способу дії (*добре, тихо, мелодійно, щиро, спокійно*). Неморфологізовані обставини, як правило, виражаються іменниковими словоформами в непрямих відмінках без прийменників та з прийменниками: *Луна прокотилася **громом*** – іменникова словоформа в орудному відмінку виконує роль обставини способу дії; *Учні зайшли **в клас*** – прийменниково-іменникова словоформа в знахідному відмінку виконує роль обставини із значенням напрямку.

Досить широкий і неоднорідний обсяг морфологізованих і неморфологізованих обставинних компонентів сприяє умовному поділу їх на групи за будовою. Можна виділити такі групи: *прості, наближені до простих та складні*. Зауважимо, що такий поділ, як і назви груп, є досить умовними, оскільки за основу поділу беремо більше зовнішні ознаки, а не внутріграматичні (морфологічні чи синтаксичні критерії).

Найбільш виразними щодо формальних ознак і об'єктивності виділення, групування й класифікації є **прості обставини**. Склад таких обставин обмежують насамперед

морфологізовані обставини, однослівна реалізація яких припадає на прислівникові словоназви адвербіальних денотатів місця, часу, причини, мети, способу дії. Аналіз цієї групи обставин показує, що, незалежно від їхнього частиномовного походження, переважну більшість складають автосемантичні словоназви, фонемний склад яких забезпечує як реалізацію змісту самої прислівникової словоназви, так і однослівну участь у заміщенні відповідної синтаксичної позиції в структурі речення, підтверджуючи тим самим їхню простоту в поданій нами класифікації обставин за визначеною ознакою. У групу **наближених до простих обставин** можна віднести неморфологізовані обставини, формальне вираження яких концентрують прийменниково-іменникові конструкції, які в структурі речення виражають такі ж значення, як і прості. У проаналізованому емпіричному матеріалі в структурі складних одиниць із обставинним значенням вживаються переважно, синсемантичній іменникові словоназви предметних денотатів, які обов'язково вимагають поширення відповідними експлікаторами й прогнозують сильні позиції для обов'язкових приіменникових компонентів (член речення) прислівної залежності. У третю групу, яку ми назвали **«складними»**, можна об'єднати решту обставин, морфологічний склад яких є, справді, непростим, формальну складність якого зумовлюють синсемантичні слова (найчастіше віддієслівні іменники), що уже за своєю природою (віддієслівним утворенням) є завжди синсемантичними і в українській мові здатні утворювати розгорнуті семантичні єдності із послідовними експлікаторами синсемантизму. Наприклад: *Термін «експресивність» вживається на позначення виразності та почуттєвості мовних одиниць – вживається (з якою метою?) – на позначення (чого?) виразності, почуттєвості; виразності, почуттєвості (чого?) – мовних одиниць.*

Як і всі значеннєві компоненти категорії «член речення», обставинні також виявляють здатність до ускладнення своєї будови допоміжними словами. Роль таких елементів виконують частки, а також нерідко прислівникові слова, вживані разом із морфологізованими прислівниковими словоназвами в ролі обставин (*якось давно, майже несподівано, тоді саме, тільки б*

швидше, **якраз** вчасно). Трапляється, що типові морфологічні форми. «приспособлені» для участі в морфологізованих значеннєвих варіантах обставин, набувають функцій уточнювальних форм – пор.: *за селом – зразу за селом – зразу **ж** за селом; в нагороду – **наче** в нагороду; після канікул – **аж** після канікул; на свято – **ще й** на свято.*

Обставинні компоненти можуть займати будь-яке місце в структурі речення, хіба що ознака «обов'язковості» як прислівного компонента дещо обмежує їхню постпозицію після присудка, вираженого синсемантичною дієсловомформою.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження щодо поставленої мети й визначених завдань, можна зробити такі **висновки:**

1. Зважаючи на досить об'ємний науковий доробок учених, присвячений синтаксичній одиниці «член речення», велику кількість опублікованих монографій, статей, посібників, а також увагу авторів до проблемних питань різноаспектного підходу до вивчення цієї непростой синтаксичної категорії, ми уникали багатьох традиційних тлумачень, зупиняючись лише на суперечливих моментах різноаспектного висвітлення мікропроблемних питань члена речення як категорійного постулату української граматики.

2. Методичним орієнтиром для з'ясування мікропроблемних питань у межах основних значеннєвих компонентів категорії «член речення» було вибрано кілька найголовніших ознак а саме: природа терміноназв; суперечливий характер трактувань; морфологізованість/неморфологізованість вираження компонентів категорії «член речення»; використання синтаксичних питань у практиці визначення компонентів категорії «член речення»; синкретизм к сфері поділу речення на члени речення.

3. В усіх розглянутих варіантах категорії «член речення» простежуються визначені для аналізу ознаки, щоправда, неоднаково (в кількісному плані) наявними в кожному з них. У системі другорядних компонентів має місце непослідовність граматичних (синтаксичних) кваліфікацій. Якщо дефініції додатка та означення учені базують переважно на формальних

показниках, то обставину дефінують на базі значеннєвих властивостей. Детальний аналіз і відповідні висновки слугували нам для виокремлення групи другорядних компонентів прислівної залежності. Водночас, як засвідчує наш емпіричний матеріал, є другорядні компоненти т.зв. «приреченьєвої залежності» («детермінанти»), кваліфікація яких вимагає поглибленого вивчення.

4. Кожен із компонентів синтаксичної категорії «член речення», володіючи достатніми ознаками для виокремлення, має суперечності, вміщує низку проблемних і мікропроблемних питань для їхнього подальшого вивчення як в українській мові, так і в порівняльному аспекті.

5. Як і будь-який науковий постулат, член речення як своєрідна абстрактна модель не позбавлена недоліків. Головний недолік полягає в тому, що поки що терміни, які сукупно супроводжують опис члена речення, його значеннєвих компонентів, як і всього «механізму» представлення члена речення в системі категорійних одиниць граматичного ладу мови, не завжди точно й однозначно інтерпретуються. Цей недолік пов'язаний із синтаксичним абстрагуванням, яке продовжує базуватись на морфологічному в побудові абстрактних синтаксичних моделей, здатних відтворювати членування мовного потоку на синтаксичні одиниці (словосполучення, речення, члени речення).

6. Не можна залишити поза увагою й сучасні освітні реалії – першооснову вирішення всіх проблемних та мікропроблемних питань. У сучасній дидактиці відбувається взаємодія двох підходів: традиційно усталеного й оновленого. Усталений традиційний підхід зберігається в основному в шкільній лінгводидактиці, в той час як оновлений – у вишівській, коли здобувач вищої освіти володіє теоретичним матеріалом із лексикології, морфології та синтаксису, отримав необхідні навички термінологічного запасу та може користуватися цим запасом у практиці застосування різних прийомів аналізу.

7. Використаний у дослідження підхід до аналізу й опису основних значеннєвих компонентів категорії «член речення» підтверджує гіпотезу про можливість і реальну необхідність

використання традиційно усталеної й дещо оновленої системи відповідних терміноназв.

8. Синтаксична категорія «член речення» як основна категорія граматичного ладу української мови може й повинна бути в центрі лінгвістики й лінгводидактики. Перспективність дослідження вбачаємо, по-перше, в подальшому осмисленні явищ обов'язковості/факультативності членів речення на базі використання різних методів, у т.ч. й методик дистрибутивного, трансформаційного аналізу, і, по, друге, – в залученні до аналізу багатого мовного матеріалу з різних стилів сучасного українського дискурсу.

Проведений аналіз основних наукових джерел із орієнтацією на виявлення ознак корельованості, як і суперечностей у підходах до кваліфікації члена речення сприяв обґрунтуванню й правомірності перегляду окремих питань традиційного вчення про члени речення та оновлених трактувань цієї категорійної реальності. Виділені нами ознаки (параметри), покладені в основу аналізу й опису категорії «член речення» та його значеннєвих компонентів, дозволили представити цю синтаксичну категорію з урахуванням її традиційних та оновлених вимірів.

9. Дотримуючись методологічних основ аксіології, зокрема принципів істинності та простоти, необхідно продовжити вивчення основних синтаксичних одиниць української мови (словосполучення, речення, член речення), включаючи й зіставний аспект.

10. Сподіваємось, що висловлені нами думки щодо мікропроблемних питань синтаксичної одиниці «член речення», можуть увійти в скарбницю філологічних знань, критерійним виміром яких завжди слугує природа й людина як джерело знань і перевірки їхньої істинності. «Член речення» не перестане розглядатися як змінний постулат, зміст якого складатимуть наукові аксіоми, завжди відкриті для перевірки, уточнення, динаміки.

Структурно-семантичні особливості неповних присудкувальних конструкцій у мові сучасних масмедіа

Валентина Богатько

Стилістичні вподобання сучасного суспільства найповніше, найоб'єктивніше віддзеркалює мова засобів масової інформації (ЗМІ), серед яких особливе місце посідає преса.

Особливо чутливим до позамовних впливів є публіцистичний стиль, спрямований на висвітлення політичних, економічних, культурних проблем суспільного життя. Публіцистика гостро реагує на зміни в соціальному, політичному, економічному житті суспільства, на прогрес у науково-технічній галузі, в інформаційно-комунікативній сфері.

«Одним із найважливіших стилетвірних засобів, який тісно пов'язаний зі змістом висловлення, жанром мовлення, його спрямуванням і адресованістю, є синтаксис»²⁵⁴. У сучасній українській літературній мові є багатий і різноманітний арсенал синтаксичних конструкцій, який постійно розвивається і збагачується, що зумовлено не тільки внутрішніми законами її розвитку, але й впливом екстралінгвальних чинників.

Першою спробою комплексного вивчення мови української публіцистики була праця М. А. Жовтобрюха «Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)», в якій досліджено роль газетної періодики в історії української літературної мови, у становленні її сучасних орфографічних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних норм, у формуванні й розвитку української спеціальної термінології, а також у стилістичному збагаченні сучасної української літературної мови.

У наступні десятиліття на матеріалі публіцистичного мовлення українські лінгвісти простежили динаміку деяких мовних норм та нові явища й тенденції в його розвитку, (В. С. Ващенко, С. Я. Єрмоленко, А. І. Мамалига), розв'язали

²⁵⁴ Богатько В.В. Явища елітесу в мові сучасної української публіцистики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова». Київ, 2005. С. 1

чимало проблем стилістичного та експресивного синтаксису (С. М. Марич, М. М. Пилинський, О. Д. Пономарів).

Спеціальної праці присвяченої синтаксисові публіцистичного мовлення, в україністиці немає. Часткові його питання досліджено в кандидатських дисертаціях (Є. Г. Ганиш, М. С. Ковальчук та ін.).

Віднедавна мова українських газет зазнала істотних змін, спричинених повномасштабним уторгненням росії на Україну. Це потребує лінгвістичного аналізу сучасних тенденцій розвитку виражальних засобів, дослідження специфіки функціонування мовних одиниць у різних жанрах публіцистичного стилю. Окремі аспекти зазначеної проблеми порушено в наукових розвідках таких учених, як А. І. Мамалига, О. Д. Пономарів, О. А. Сербенська, Л. І. Конюхової, Т. А. Коць, О. А. Стишов, І. Я. Завальнюк та ін.

Потреба в цілісному дослідженні приєднувальних структур у мові мас-медіа, репрезентованих в українських засобах масової інформації, стилістичних функцій речень, породжених цими явищами та недостатнє вивчення стилістичного потенціалу приєднувальних речень, передусім як засобів експресивізації публіцистичного мовлення, і зумовили актуальність пропонованої статті.

Мета статті полягає в з'ясуванні структури та стилістичних функцій приєднувальних речень у мові мас-медіа.

Особливий інтонаційний малюнок, який посилює експресивний ефект і вплив газетного матеріалу на читача, створюють неповні приєднувальні конструкції. Це надає газетному мовленню особливої експресії та розмовних рис.

«Приєднувальні конструкції досить поширені в газетному мовленні, особливо їх багато в текстах інформативного характеру. Основне джерело таких речень – повсякденне усно-розмовне мовлення, тому вони зберігають відтінок розмовності. Ці речення ніби породжуються в процесі розповіді, роздуму для того, щоб конкретизувати, увиразнити висловлене. Такі конструкції своєрідні за властивою їм інтонацією, здатні

виражати різноманітні експресивно-стилістичні відтінки, тому становлять вагомий стилістичний засіб газетного тексту»²⁵⁵.

На сьогодні в мовознавстві залишається проблемним неоднакове розуміння обсягу приєднувальних структур: одні вчені відносять до них лише ту частину, яка приєднується²⁵⁶, інші приєднувальною конструкцією вважають безпосереднє висловлення і приєднуваний елемент²⁵⁷.

По-різному лінгвісти трактують і способи вираження приєднуваного компонента: як приєднування слів, словосполучень і речень, як приєднувальні члени речення і приєднувальні речення²⁵⁸ чи як повні і неповні приєднувальні конструкції, приєднувальні слова-речення та власне приєднувальні конструкції²⁵⁹ тощо.

У пропонованій статті ми проаналізуємо приєднувальні структури, які П. С. Дудик кваліфікує як власне приєднувальні конструкції трьох логіко-синтаксичних типів – *означальні, додаткові й обставинні*²⁶⁰. У нашій статті приєднувальні речення, відповідно до їхньої семантики, розмежовуватимемо атрибутивні, об'єктні та обставинні приєднувальні речення (конструкції) або приєднувальні речення (конструкції) атрибутивної, об'єктної та обставинної семантики.

За структурно-функціональними особливостями приєднувальні структури поділяють на чотири різновиди²⁶¹: повні приєднувальні речення, неповні приєднувальні речення, приєднувальні слова-речення та власне-приєднувальні неповні речення.

У повних приєднувальних реченнях, які передають семантику додаткового повідомлення щодо семантики

²⁵⁵ Богатько В.В. Явища елітису в мові сучасної української публіцистики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова». Київ, 2005. С. 16.

²⁵⁶ Дудик П. С. Видільні речення в сучасній українській літературній мові. *Українська мова в школі*. 1955. № 6. С. 10-15.

²⁵⁷ Запаланок І.Я. Функціонально-стилістичне навантаження власне приєднувальних конструкцій у мовленні української преси початку ХХІ ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова, Серія 8: Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*: зб. наук. праць. К.: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2009. С. 83.

²⁵⁸ Кротъ Д. Т. Приєднувальні члени в мові художніх творів. *Мовознавство*. 1971. № 3. С. 70.

²⁵⁹ Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речень). Київ: Наукова думка, 1973. С. 200-202.

²⁶⁰ Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речень). Київ: Наукова думка, 1973. С. 205.

²⁶¹ Богатько В.В. Явища елітису в мові сучасної української публіцистики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова». Київ, 2005. с. 16.

попереднього речення, приєднувальна конструкція може не мати особливих граматичних показників (сполучників, часток) і характеризується тільки відповідною змістовою організацією та інтонаційним і пунктуаційним оформленням.

Неповні приєднувальні речення складаються з однорідних підметів, присудків або головних членів односкладного речення, другорядних членів речення, в яких семантичний зв'язок приєднувальної конструкції з попереднім реченням міцніший, отже, й більш виразно виявляється семантика приєднання цієї думки до попередньої.

На приєднувальний характер синтаксичної одиниці можуть вказувати прислівники *теж*, *також*, які вживаються при одному чи кількох іменниках, займенниках, що виступають у позиції підмета. Прислівник, що має значення «так само», найчастіше вказує на невербалізований у приєднувальному реченні предикат та на тотожність, подібність його дії до дії предиката попереднього речення. Ці структури можуть означати, що мовець приєднується до думки іншого. Часто в такий спосіб передають згоду адресата мовлення з мовцем у діалозі, коли мовець уживає дієслова (*думати*, *вважати*), із якими безпосередньо пов'язаний прислівник *теж* (*також*). Прислівник може вказувати й на те, що суб'єкт наслідує дію іншого, перебуває в тому ж стані. Однак і тоді в попередньому висловленні має бути названий предикат, який стосується суб'єкта, об'єкта як і першого, так і приєднувального речення, наприклад: «У трьох військових констатували ще й уламкові поранення. Одного поранило в плече, іншому розтратило ногу. Третьому теж («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23).

На приєднувальну семантику речення вказує також сурядний сполучник *і*, ужитий на його початку: 23 листопада, під час онлайн наради в Міністерстві охорони здоров'я, оприлюднили результати перевірок усіх медико-соціальних експертних комісій. До деяких у Вінницькій області «виникли питання». І суттєві («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23). Таким способом передають те, що основне й приєднувальне речення мають спільні елементи змісту. Сполучник *і* та прислівник можуть уживатися разом або окремо, виражати семантику приєднання.

Відсутність однієї з цих одиниць компенсується інтонаційно. Такі побудови, на думку П. С. Дудика, здебільшого характеризують чуттєве, драматичне мовлення²⁶².

Рідко приєднувальну функцію виконують і слова-речення. Однак нечленованість їхньої семантики, вираження переважно емоційно-оцінних, стверджувальних, заперечних значень спричиняється до їхнього обмеженого використання в цій функції. П. С. Дудик вважає, що такі одиниці властиві переважно розмовно-побутовому мовленню, для якого й характерна підвищена емоційність та експресія²⁶³.

Власне приєднувальними вважають і ті неповні конструкції, які містять тільки другорядні члени речення, дуже тісно пов'язані з семантикою попереднього речення, однак інтонаційно оформлені як окреме висловлення і виражають семантику присудання. Окремо від базового речення такі синтаксичні одиниці не матимуть цілісного змісту, вони безпосередньо залежать від його семантики й структури.

Ми переконані в тому, що вживання власне приєднувальних речень зумовлене не так на рівні семантичної організації основного речення, як на комунікативному рівні. Мовець відчуває потребу пояснити адресатові висловлювану думку, конкретизувати її з огляду на певні умови спілкування, обізнаність співбесідника тощо. Базове речення матиме структуру повноцінної одиниці комунікації й без присудувального речення, водночас останнє для свого розуміння вимагає зв'язку з попереднім: *Група експертів з Вінниці перевіряла роботу Полтавської МСЕК. А Вінницьку МСЕК перевіряла робоча група з Черкаської області. Задля прозорості процесу ...* («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23).

Приєднувальне речення у писемному мовленні, яке становить результат свідомої праці автора зі словом і може зазнавати багатьох виправлень, поява приєднувальної конструкції не є стихійною, випадковою, а зумовлюється комунікативною метою автора: *Попіл незліченних жертв геноциду мусить*

²⁶² Дудик П. С. Із синтаксису простого речення. Навчальний посібник. Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 1999, с. 208.

²⁶³ Там само с. 209.

стукати в груди живих. Не для помсти, а для очищення, для чесних порохунків з минулим («День», 09.11.22).

«Вибір приєднувального речення з-поміж інших можливих форм вираження тієї самої думки може бути зумовлений багатьма причинами: прагненням створити ефект неспідготовленого, стихійного мовлення, подібного до усно-розмовного; необхідністю увиразнити зміст приєднуваного висловлення, підкреслити те, що воно не входить до попереднього судження; наголосити на важливості приєднуваного для реалізації дії базового речення тощо»²⁶⁴.

Уживання приєднувальних речень пов'язане, на нашу думку, з особливою актуальністю для мовця певних характеристик суб'єкта чи предиката основного речення, їхньою вагомістю для розвитку подальшого сюжету оповіді, характеристики певного персонажа. Приєднувальні речення є органічними насамперед для усно-розмовного мовлення, їхнє вживання в писемному тексті надає розповіді особливого стилістичного ефекту, особливого інтонаційного малюнка, який характеризується уривчастістю, перепадом сили звучання: *Солдати ж не плачуть. Навіть гинучи* («Голос України», 06.05.2023).

За своїми семантичними й граматичними характеристиками приєднувальні речення подібні до відокремлених членів речення, які мають напівпредикативний характер, а конструкції з ними перебувають на межі простого і складного речення. Відокремлені означення, обставини й додатки також виражають семантику додаткового повідомлення, є результатом згорнення поліпредикативної структури.

Речення з відокремленими членами речення мають і подібне інтонаційне оформлення, однак інтонаційна виразність і відокремленість приєднувального речення значно вища, оскільки воно сприймається як інше, хоч і додаткове висловлення. Відокремлені ж члени речення з тими синтаксичними одиницями, від яких залежать, граматично й інтонаційно перебувають у межах єдиної синтаксичної і мовленнєвої одиниці.

²⁶⁴ Богатсько В.В. Явища еліпсису в мові сучасної української публіцистики: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова». Київ, 2005. С. 123.

Приєднувальні речення найчастіше подають *атрибутивні*, *обставинні* й *об'єктні* характеристики дії основного речення. Відповідно вони перебувають з ними в певних семантичних відношеннях. Такі синтаксичні одиниці складаються переважно з означення, обставини чи додатка, які можуть мати залежні означення.

Атрибутивні приєднувальні речення вказують на ознаку суб'єкта основного речення і виражені здебільшого прикметниками або словами інших частин мови, що виконують функцію означення, наприклад: *Загальними людськими зусиллями можна добитися нормального рівня життя. Гідного людини* («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23). Щодо основного речення, то такі структури виконують роль конкретизатора. Названа ознака є особливо важливою для характеристики суб'єкта, її актуальність для мовця увиразнює постпозиція та особливий інтонаційний малюнок. Подібні до відокремлених означень, такі атрибутивні приєднувальні речення зберігають модальні характеристики стрижневого речення, їхнє виділення в окреме висловлення, в якому вербалізовано тільки рему, а тема виражена попереднім висловленням, пов'язане з потребою акцентувати важливість певної ознаки, її незвичність тощо.

Приєднувальні речення обставинної семантики виражені переважно прислівниками чи прийменниково-відмінковими формами у функції обставин. Приєднувальні речення обставинної семантики особливо тісно пов'язані з предикатом основного речення, указують на його особливі характеристики: *першу допомогу надали дівчинці у Вінниці. А після цього транспортували до Львова. В опікове відділення дитячої лікарні святого Миколая* («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23).

Приєднувальні речення, що визначають *об'єкт дії попередньої предикативної одиниці*, також по-особливому пов'язані з її предикатом. Нерідко окреслені в них об'єкти уточнюють уже названі в попередньому реченні, співвідносяться з об'єктом в основному реченні як часткове і ціле. Тому такі речення можуть являти собою ряди однорідних додатків, щодо яких додаток основного речення сприймається як узагальнювальне слово: *А гості, за доброю українською*

традицією, з побажаннями добробуту та миру, подарували школі символічний презент. *Грошове дерево* («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23).

Отже, джерелом приєднувальних структур, як і неповних речень різних типів, виступає розмовне мовлення, їхнє вживання в писемному мовленні властиве насамперед публіцистичному стилю, оскільки вони потребують вираження особливої експресії, емоційності викладу, спрямовані на почуття читача. Такі структури належать до одиниць експресивного синтаксису і є стилістичним прийомом для вираження різноманітних експресивно-стилістичних відтінків, слугують засобом підвищення впливу на читача, що й зумовлює поширення їх у публіцистичному, зокрема в газетному, мовленні.

У публіцистичному мовленні активно використовують неповні приєднувальні речення різної семантики, що дає змогу досягати особливої виразності й експресивності викладу. Такі конструкції вживаються в різних газетних жанрах, надаючи оповіді різноманітних стилістичних відтінків. Широко вживаними є всі типи приєднувальних структур, які можуть виконувати як функцію заголовків (разом з основним реченням), так і бути конструкцією в тексті статті, їх використовують не тільки в репортажах, оглядах, бесідах, але й багатьох передових статтях; зрідка трапляються вони в різноманітних офіційних повідомленнях, коротких інформаційних замітках. «Відтворюючи особливості розмовного мовлення на сторінках газет, приєднувальні конструкції слугують експресивним засобом виділення певної частини висловлення, найважливішої щодо змісту, засобом увиразнення якоїсь деталі, підтвердження чи обґрунтування попереднього змісту»²⁶⁵.

Речення *атрибутивної семантики* вживаються в газетному мовленні для уточнення змісту попереднього речення, зокрема для розкриття змісту названого в ньому атрибута суб'єкта, наприклад: *Мовчить предковічним мовчанням парк на Аскольдовій могилі. Він міг би повідати правду. Гірку й*

²⁶⁵ Богатенько В.В. Явища еліпсису в мові сучасної української публіцистики: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова». Київ, 2005. с. 127.

жорстоку («Молодь України», 31.01.22); *Ну що, здавалося б, папір!* – сказано стосовно творчості Людмили Мазур. Бо ж в основі тієї творчості – традиційна витинанка. З кольорового паперу («Молодь України», 19.01.22); Олексій Химченко підкреслив, що прокуратура одразу опротестувала це рішення. Як незаконне («33-й КАНАЛ», 29.11.23).

Атрибут виділяється здебільшого в окреме приєднувальне речення для акцентування важливого компонента, а також атрибута, який, перебуваючи у складі попереднього речення, не міг відповідно увиразнюватися, бо містить інший рематичний компонент: *Як нормальна людина, як син свого народу, я хочу мати свою державу. Вільну. Багату. Світлу* («Молодь України», 27.01.22); *Бо добре знаю вартість слова. І доброго, і злого* («Молодь України», 23.02.22); *Цвіте терен та й цвіт опадає. А опав – плоди залишилися. Терпкі* («Голос України», 10.08.22).

Зв'язок приєднуваного компонента з попереднім реченням може увиразнювати сурядний сполучник, наприклад: *Маємо своє. І не гірше* («Голос України», 04.07.23); *Голос натхненний, з усього видно – артистичний. І неав'язливий* («Молодь України», 06.01.23); *Можливо, шлях до розуміння буде коротшим. І успішним* («Молодь України», 16.02.23).

За допомогою часток підкреслюють те, що названий у приєднувальному реченні атрибут не єдиний, бо для мовця важливим є не атрибут основного речення, а інший, про який ітиметься далі, наприклад: *Болять рани. І не тільки фронтові* («Голос України», 14.05.22). Рема повідомлення, названа в такому реченні, може перетворюватися в тематичний компонент щодо наступної частини тексту. Інколи стрижневі речення в супроводі приєднувальних структур уживаються в зачині статей, що дає змогу акцентувати їхню тему.

Частки *надто, особливо, навіть*, що мають обмежувально-видільне значення, іноді підкреслюють особливість приєднуваної ознаки, її винятковий характер, наприклад: *Борги – завжди неприємна річ. Надто ж – моральні* («Молодь України», 30.03.23); *Таких, податків жоден світильник не витримас. Навіть ватрівський* («Голос України», 04.04.22). Зміст названої в стрижневому реченні ознаки зрідка уточнюють за допомогою

того ж слова в іншій формі й частки, що вказує на більшу ступінь вираження цієї ознаки, наприклад: *Україна фантастична. Ще фантастичніша* («Голос України», 29.06.22).

Автор може коментувати наголошувану приєднувальною структурою ознаку вставними словами різної семантики, наприклад: *Тут я хочу поставити крапку. Зрозуміло, тимчасову* («Молодь України», 16.02.23). Характерно, що вставне слово стосується тільки приєднувального речення.

Якщо приєднувальне неповне речення починається протиставним сполучником, виокремлена в ньому ознака протиставляється іншій, яка звичайно супроводжує названий в основному реченні суб'єкт чи об'єкт, про який найімовірніше може подумати читач, наприклад: *Кредити необхідні. Але тільки ті, що необхідні* («Голос України», 24.10.23). У такому разі семантику атрибута увиразнює виділення його в окреме висловлення, і акцентування його як рематичного компонента, і протиставлення, яке, отже, увиразнюється за допомогою приєднання.

Протиставлятися можуть ознаки, названі в основному та приєднувальному реченнях, наприклад: *Звичайна робота. Важлива* («Голос України», 16.02.22). У цих реченнях протиставлювані слова не є загальномовними антонімами, їхнє протиставлення має лише частковий характер: протиставляється повсякденність звичайного й незвичайність важливого. Синтаксичне оформлення допомагає наголосити на особливо актуальній характеристиці, що є основною для мовця.

Загалом приєднувальні конструкції дають змогу журналістам дивувати читача неочікуваними поворотами думки. Такі синтаксичні структури, завдяки своїй експресивності, допомагають увиразнити іронію, наприклад: *Це був початок. Історичний* («Голос України», 23.08.22); *П'ють воду. Подекуди чисту* («Голос України», 19.06.23); *Врожай є. Ну дуже маленький* («Голос України», 30.07.23); *У парламенті свої зв'язки. Міжнародні* («Голос України», 18.01.23).

У приєднувальних атрибутивних конструкціях ефект невинного очікування журналісти нерідко використовують для інтригування читача, збудження його інтересу до певного

матеріалу, наприклад: *Невигадані історії: чому люди риються в баках. Сміттєвих* («На пенсії», 28.11.23); *Влучні постріли батарей. Акумуляторних* («Голос України», 10.09.22); *Сусіди, не будуйте шахт. Ядерних* («Голос України», 10.07.22); *Знову наступ фронтів. Атмосферних* («На пенсії», 28.11.23); *Скажіть, де б ми були, якби ось ці конкретні мої ровесниці не виховали таких дітей-воїнів? Сміливих і патріотичних* («33-й КАНАЛ», 29.11.23).

У приєднувальних реченнях виокремлюють не тільки одиничні ознаки: вони бувають розгорнутими, повторюваними, можуть створювати особливий настрій. Поширені приєднувальні утворення із сурядним зв'язком між атрибутивними членами, кожен із яких самостійно здатний утворювати приєднувальну конструкцію, сприймаються як комплексне змістове та інтонаційне ціле, що поповнює, розкриває, уточнює суб'єкт або об'єкт попереднього речення. Такий ланцюжок приєднувальних конструкцій увиразнює зовнішні характеристики персонажа, робить рельєфнішим його портрет, наприклад: *Ще й сьогодні, через багато-багато літ, Улас Самчук бачиться мені таким. Зросту середнього. Гарної статури. Кремезний. Темно-русе волосся. Гладко причесаний* («Молодь України», 16.02.22).

За допомогою приєднувальних конструкцій подекуди концентрують увагу читача й на важливих внутрішніх характеристиках персонажа, що створює особливий інтимний тон оповіді, наприклад: *Якраз у цей день і з 'являється Ярослав. Живий, здоровий, але ніби якийсь обскубаний, як нетутешній. Тихий, сумирний і зажурений-зажурений* («Молодь України», 27.01.22).

Приєднувальні структури, які складаються з одиничних означень, можуть створювати своєрідний градаційний ряд, наприклад: *Пригадайте. Світ дає Україні велику позичку. Велику. Вигідну. Пільгову. На оплату за газ. Якого в нас так бракує* («Молодь України», 17.01.21). Такі синтаксичні конструкції допомагають упродовж розповіді звертати увагу читача на концептуальні для оповіді моменти, інтимізувати мовлення, наблизити його до розмовного. Наприклад: *Марія йшла на побачення. Перше. Вона глянула і не впізнала Сашка. Свого*

меншенького. Блідий, з чорнотою під очима. Особливо вразили руки. Тонкі, наче прозорі, помережені синіми прожилками («Молодь України», 12.02.22); До неї горнутья, як до другої мамі. Справедливої. А ще – терплячої й доброї («Молодь України», 14.03.21); Є у мого друга, він у сусідній палаті за виживання бореться. Надія. Велика така, чиста. Я би сказав – світла («Голос України», 08.06.23).

Як додаткове повідомлення, що містить тільки рематичний компонент, можуть оформлятися і назви об'єктів дії основного речення. На відміну від атрибутивних і обставинних приєднувальних конструкцій, такі одиниці вимовляють швидше, інтонаційно відмежовують від попереднього речення короткою, хоч і досить виразною паузою.

Приєднувальні речення *об'єктної семантики* граматично складаються переважно з додатків, інколи – додатків з означеннями, виражають слова, словосполучення, оформлені як окремі речення. Названу синтаксичну функцію найчастіше виконують іменники, іменники з прийменниками, рідше – інші частини мови в синтаксичній позиції іменника: Суд визначився з покаранням. За лайку до дружини («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23).

Такі синтаксичні структури уточнюють здебільшого вже названий в основному реченні об'єкт дії, водночас нерідко вказують на тему подальшої розповіді, наприклад: Видно, те серце з дуже патологічною любов'ю до України. До її історії («Молодь України», 17.05.23); Вийшли на резерв. З палива («Голос України», 19.06.23).

Приєднувальна конструкція з попереднім реченням може пов'язуватися за допомогою сурядного сполучника *і*, який виражає також приєднувальну семантику, наприклад: До українців. І всього світу («Голос України», 06.01.23); Уживання еднального сполучника в приєднувальній конструкції після паузи, яку графічно позначають трьома крапками, увиразнює контраст між об'єктами стрижневого й приєднувального речення, посилює ефект зреалізованого очікування, наприклад: Замовили слово про бідну дитину ... І про австрійського солдата («Голос України», 05.06.22).

Значення контрасту нерідко увиразнює не тільки особливу синтаксичну організацію висловлення, але й безпосередньо виражає певну думку за допомогою протиставного сполучника (найчастіше *але*), наприклад: *Знову підвищення. Але не зарплати, а квартплати* («Голос України», 11.01.23). Протиставне значення в приєднувальних конструкціях посилює також інтонація, частка *не*, наприклад: *А солдатам Перемоги – вічна слава. Не за їх неволю. За велич* («Голос України», 22.06.22). Водночас протиставний сполучник може підкреслювати особливу актуальність, важливість названого в приєднувальній конструкції об'єкта, наприклад: *Дуже любила свою маму й тата. Але найбільше тата* («Молодь України», 31.03.23).

Уживані у складі приєднувальної структури слова *також*, *теж* указують на поширення дії стрижневого речення й на названий у приєднувальній конструкції об'єкт, на належність цього об'єкта до низки однотипних фактів, наприклад: *Я теж одержав від Тетяни Родіоновної бальзам (внутрішньо) та крем (зовні) від простатиту та аденоми. А також еліксир молодості для чоловіків* («На пенсії», 28.11.23).

Частка *навіть*, ужита в приєднувальній конструкції, здебільшого виділяє особливий, названий у ній об'єкт, що попри свою специфічність, усеодно належить до об'єктів, на які поширюється дія основного речення, наприклад: *Зима – не час для купання. Навіть автомобіля* («Голос України», 21.02.22); *Торгують тут усім. Навіть лохисною* («Голос України», 28.08.22). Підкреслене за допомогою приєднання та обмежувально-видільної частки комунікативне значення об'єкта може увиразнювати іронічність викладу, наприклад: *Закон є закон. І його поважати треба. Навіть чиновникам* («Молодь України», 14.09.21).

Особливий статус об'єкта, стосунок до нього дії основного речення насамперед виражає слово *передусім*, наприклад: *їх [дерев'яні двері] легко вибити ногою або відімкнути відмичкою. Тож і зростає потім на щось надійніше. Передусім, на бронедвері* («Вечірній Київ», 12.03.21).

У приєднувальній конструкції, де виокремлено об'єкт дії основної структури, іноді посилюють значення заперечення,

відсутності чогось, висловлене в попередньому реченні, наприклад: *Чекає чоловіка, у вікно виглядає. Та немає. Ні чоловіка, ні чутки, ні звістки* («Молодь України», 27.01.22); *Є в мене небіж, у якого весілля ось-ось має відбутися і в якого ніяких стосунків з матір'ю, тобто мою сестрою. Ні в нього, ні в мене* («Молодь України», 14.04.22).

Як і присднувальні конструкції з атрибутивним значенням, об'єктні речення цього типу можуть називати не один предмет чи особу, які виступають об'єктами дії попереднього речення, а ціла низка, наприклад: *Президент узявся за економіку. За реформи. За порядок у державі* («Молодь України», 17.05.21). Це надає мовленню розмовних рис, текст набуває особливого інтонаційного малюнку, що посилює експресивний ефект і вплив на читача газетного матеріалу.

Унаслідок значного поширення в розмовному мовленні присднувальні речення обставинної семантики представлені значною кількістю структур і в публіцистичних текстах, чисельно не поступаються присднувальним структурам атрибутивної семантики. Тут однаково вживають усі типи присднувальних речень з обставинною функцією: *обставинні присднувальні речення способу дії, порівняльні, міри і ступеня, місця, часу, причини, умови, мети, допусту*. Такі конструкції виражені здебільшого прислівниками або непрямими відмінками іменників із прийменниками чи без них, наприклад: *У разі доведення провини в скоєнні інкримінованого злочину, чоловікові загрожує покарання у вигляді позбавлення волі. До п'яти років* («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23); *Видобувають газ і нафту. І на узбережжі, і на морі* («Голос України», 12.10.21); *Уран вивозять через Україну. Нелегально* («Молодь України», 30.03.21).

Присднувальні речення обставинної семантики мають особливий зв'язок із предикатом попереднього речення. Дуже часто вони виступають уточненням до синтаксично однорідної обставини, наявної в основному реченні, наприклад: *Навіть коли б вік лютував [мороз] (пригадалася минулорічна морозяна веремія), нелогічним було б заперечувати: весна в дорозі. На відстані наших чекань і надій* («Молодь України», 16.02.23);

Щасливими тут не народжуються. У нас («Молодь України», 23.03.22).

Обставинні приєднувальні речення способу дії вказують на якість дії, стану, ознаки або на різні способи реалізації дії чи вияву ознаки і можуть виражатися якісно-означальними прислівниками, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, іменниками в орудному відмінку без прийменника і в непрямих відмінках із прийменниками, фразеологізмами. У газетному тексті такі приєднувальні речення виконують певні стилістичні функції.

Такі структури акцентують особливий емоційний тон оповіді, налаштовуючи читача на відповідне сприйняття події, персонажа тощо. Наприклад: *Сміються щиро попутники. Василь Микитович сміється лише очима. Лагідно* («Молодь України», 26.01.21).

За допомогою приєднувальної конструкції, що визначає спосіб реалізації дії, журналіст може натякати на інші, відомі читачам, попередні дії, встановлювати асоціативні зв'язки. Спосіб виконання описуваної в попередньому реченні дії іноді протиставляють способу виконання іншої однотипної дії, яку не завжди безпосередньо називають, але асоціацію з нею прогнозує тільки автор матеріалу, наприклад: *Голосуватимуть. Але спокійніше* («Голос України», 22.07.22). Названий у приєднувальній конструкції спосіб виконання дії може протиставлятися іншому можливому способу її реалізації. У такому разі підкреслюють актуальність саме реальних обставин, їхню невідповідність (яку оцінюють позитивно чи негативно) можливому розвитку подій, наприклад: *Здають. Але неохоче* («Голос України», 26.10.22); *Поки що з матеріалів замовника. Але безкоштовно* («Вінниччина», 17.03.22).

Акцентування приєднувальних речень з обставинним значенням способу дії сприяє встановленню зв'язку попереднього повідомлення з наступним текстом, наприклад: *Гадасмо «Мистецький майданчик», який після невеликої «творчої відпустки» знову повертається до нас, допоможе скоротити цю відстань. І не лише умовно* («Молодь України», 16.02.22);

Гартується сталь. Нїбито по-новому («Голос України», 11.02.22).

Оформлення повідомлення, на нашу думку, допомагає звернути увагу читача на зміст самого предиката та обставинного компонента в складі першого речення, на семантику обставини в приєднувальній структурі, оскільки обидва компоненти висловлення перебувають у виразно наголошеній рематичній позиції, наприклад: *Домовляємось. Поки що по телефону* («Голос України», 14.03.23); *А за опір захисникові прав споживача плати вже рекетирові. «За домовленістю»* («Молодь України», 23.03.21). Повторення в приєднувальній структурі якісних характеристик дії дає змогу увиразнити її динамічність, інтенсивність, водночас передати розмовні інтонації, наприклад: *Я пішла в наступ. І по стиску, по стиску...* («Молодь України», 26.10.22).

Особливий розмовний, довірливий тон оповіді створюють за допомогою нанизування приєднувальних структур, що пояснюють здебільшого обставину з попереднього речення, наприклад: *Єдине, в чому впевнена: за все життя не було в мене жодної відмови, як той солдат – завжди напоготові. І планово. І на непередбачувані випадки* («Молодь України», 26.01.22); *Любила вона і співати, і одягнутися зі смаком. Просто, скромно. Але обов'язково до ладу* («Молодь України», 22.06.22). Таке уточнення обставинних характеристик дії буває важливим для тексту в цілому, безпосередньо виражає ідею статті чи натякає на неї, наприклад: – *Ліна Костенко зайшла трагічно далі від нас. Трагічно не для себе. А знов же таки для нас* («Молодь України», 17.02.22).

Нагромадження приєднувальних структур, які характеризують в одному емоційному тоні певну дію, сприяє створенню відповідного емоційного напруження, яке сприймає читач, наприклад: *Тримаю у пам'яті велелюдне волевиявлення 90-го і свіже «міроприсмство» для галочки» – нестерпно стає од такого порівняння. І тривожно. За державу прикро й образливо* («Молодь України», 21.03.22).

Використовують обставинні приєднувальні конструкції способу дії і в діалогах, і в монологічному мовленні. У прямому

мовленні й діалозі такі структури виступають як засіб вираження експресивності усно-розмовного мовлення, передавання його інтонацій на письмі, мовної характеристики певних осіб, наприклад: *Очевидно, в моїх очах вона прочитала здивування, бо підтвердила: – Не віриться. Так, так! Я його бачила. На власні очі* («Молодь України», 16.02.22).

Якісні характеристики перебігу дії можуть виражатися за допомогою порівняльних структур. У такому разі акцентують образність порівняння, його важливість для сприйняття тексту, наприклад: *Маленькі збірки прославленого українського сатирика залишаються в руках пасажирів. Ніби за магічним законом* («Молодь України», 06.01.22).

Порівняльні приєднувальні речення використовують для характеристики стану суб'єкта речення, наприклад: *Мене розглядають тисячі очей. Як на мітингу* («Молодь України», 27.01.21).

Дію основного речення обставинні приєднувальні конструкції характеризують також за ступенем чи мірою вияву. Вони стосуються здебільшого присудка та обставини способу дії. У таких приєднувальних реченнях оцінюють достатність, недостатність дії, простежують надмірний вияв певної ознаки дії. Саме цей обставинний компонент приєднувального речення є важливим для мовця. Часто він слугує відправним пунктом для подальших роздумів, наприклад: *Двадцять є. Але цього недостатньо. Завтра нас чекають серйозні випробування* («Голос України», 26.09.22). Типовими виразниками такої обставинної семантики є означально-кількісні прислівники *мало, багато, забагато* тощо та стійкі словосполучення, наприклад: *Цей знайомий-знайомий шоу-бізнес. До болю* («Голос України», 29.03.22). Розчленування стійкої структури актуалізує висловлення для читача й надає йому особливої експресії внаслідок незвичності такого розчленування.

Обставинні присднувальні конструкції зі значенням міри, ступеня вияву дії, ознаки використовують у монологічному і в діалогічному мовленні, надаючи публіцистичному тексту емоційності, виразної оцінності, розмовного характеру, наприклад: *– Як він був обгорілий? – Дуже. Навіть до кістки*

(«Молодь України», 13.05.23); *Низький уклін вам, героїчні земляки, сину і доньки моїх ровесників! Повертайтеся живими й здоровими! З перемогою!* («33-й КАНАЛ», 29.11.23).

Як і обставини місця, у складі простої предикативної одиниці, *присуднувальні речення з локативним значенням* позначають місце, де відбувається дія, локалізується предмет у просторі, указують на напрямок його руху, віддалення. Проте найчастіше такі структури уточнюють уже названий у стрижневому реченні локатив і мають *присуднувальне значення*: *У сусідки Люди Крисько, з якою я майже в один день народжували діток, обох і назвали Михайликами, син водій. Поки що в тилу* («33-й КАНАЛ», 29.11.23).

Роль локатива в цих присуднувальних конструкціях виконують власні назви – назви населеного пункту, місцевості, країни, де відбувається дія основного речення, наприклад: *Виграв – відпочивай на Сході. В Еміратах* («Голос України», 27.06.21); *Караул втомився. На Банковій* («Голос України», 28.06.21).

Активне вживання власних назв пов'язане з інформативною функцією преси, суть якої полягає в тому, щоб повідомляти про події в межах країни й усього світу. Проте в присуднувальних реченнях зі значенням місця можуть уживатися й іменники – загальні назви, займенникові слова, які лише в загальних рисах указують на місце локалізації дії, наприклад: *Щасливими не народжуються. У нас* («Молодь України», 23.03.21); *США наводять порядок скрізь. Не в себе вдома* («Голос України», 16.09.22); *Візит на Захід. До нас* («Голос України», 12.07.22). Характерним є те, що присуднувальні локативні речення виражають переважно не слова спеціалізованої на цьому значенні частини мови, тобто прислівники, а прийменниково-відмінкові сполучення з обставинним значенням. Це дає змогу конкретно й точно визначити місце подій.

Оформлення локатива як окремого присуднувального речення зі значенням уточнення нерідко сприяє створенню ефекту неочікуваності, наприклад: *Американські школярі не червоніють. Біля дошки* («Голос України», 29.06.21); *Глибоке співробітництво. На морському дні* («Голос України», 21.08.21). Такий ефект може базуватися на невідповідності очікувань,

прогнозів читача, які зумовлені його знанням про об'єкт повідомлення, та фактів реальної дійсності. Автор статті використовує багатозначність та омонімію слів.

Приєднувальні речення локативного типу нерідко вказують і на напрямок, початковий чи кінцевий пункт руху, уточнюючи значення обставини, наявної в основному реченні, або пояснюючи його в цілому, наприклад: *Але вона влучним, злим, гострим язиком плаката вже визначила йому дорогу додому. Назад. На болота!* («На пенсії», 28.11.23); *Однією дорогою йдемо вперед, панове. В Європу* («Голос України», 25.06.23); *Центр Європи змістився. У бік Києва* («Голос України», 31.05.22).

За наявності при одному стрижневому реченні багатьох приєднувальних конструкцій зі значенням місця можна виразити значне поширення дії, її всеосяжність, що мовець сприймає як особливо актуальне. У такому разі приєднувальні структури починаються здебільшого сполучником *і*, який, повторюючись перед кожним локативом, увиразнює значення поширеності дії, підкреслює різнотипність місць її здійснення, віддаленість, наприклад: *Зла сатира: сьогодні. І 35 років тому* («На пенсії», 28.11.23); *Адже бої немісцевого значення тривають. І в Яреськах. І в Полтаві. І в Києві* («Молодь України», 16.02.22).

Отже, саме ці ряди приєднувальних структур актуалізують найважливішу для мовця характеристику дії її поширення, локалізацію в названих точках простору. Мовленнєве оформлення кожного локатива сприяє концентрації уваги читача на кожному з них, створює особливий експресивний, ритмічний тон викладу: *Здоров'я. На пенсії* («На пенсії», 28.11.23).

Уживання приєднувальних конструкцій зі значенням місця надає газетному тексту таких рис розмовного стилю, як стихійність породження, непередбачуваність мовлення. Однак використані в писемному публіцистичному мовленні приєднувальні речення не є мовленнєвим недоглядом чи результатом швидкого, непродуманого написання статті. Такі конструкції вживаються в публіцистиці як комунікативне зумовлені елементи, що мають певне стилістичне значення. Вони допомагають звернути увагу читача на місце локалізації певної дії, створити експресивний ефект неочікуваної зміни значень,

наголосити на особливій поширеності чи, навпаки, вузькій локалізації певної дії.

Темпоральні характеристики дії стрижневого речення також можуть увиразнюватися в газетному тексті за допомогою приєднувальних структур, які нерідко характеризують дію без вказівки на вихідний або кінцевий момент часу або ж вказують на часові межі: *До речі, до адмінвідповідальності за аналогічні правопорушення, Леоніда притягували вже двічі. У травні й червні цього року* («Події, факти, новини Вінниччини», 29.11.23); *Мій лікар порадив їсти чорнослив. Цей продукт допомагає уповільнити процес деградації кісток, бо чорнослив багатий на вітамін А, що відкладає процеси старіння. На подальший термін* («На пенсії», 28.11.23); *Вона ділиться, що син розповідає, як валом сунуть підрозділи рашистів. Одних скосили, а вони знову пруть. І так щоденні хвили. І вдень, і вночі* («33-й КАНАЛ», 29.11.23).

За допомогою приєднувальної конструкції можна наголосити на певній особливості темпоральної віднесеності дії. Зокрема, такі структури подекуди увиразнюють постійність, повторюваність дії, наприклад: *А наприкінці щиро вибачалася, бо Майя була права... І так щодня* («Молодь України», 23.03.22); *«Комуналку» треба мацати руками. Щодня* («Голос України», 12.03.22). У наведених реченнях лексичне значення прислівника *щодня* вказує на щоденну повторюваність названої в стрижневому реченні.

Як темпоральна приєднувальна конструкція може вживатися прислівник *поки що*, наприклад: *Зараз пояснення цього феномену лежить десь в сфері ірраціонального. Поки що* («Молодь України», 16.05.22); *Сьогодні без бюджету. Поки що* («Молодь України», 23.03.22). У такому разі наголошують на віднесеності дії основного речення до теперішнього часу та її незначному продовженні, прогнозують її завершення в майбутньому.

Темпоральна приєднувальна структура іноді вказує на належність названої в основному реченні дії до майбутнього, що негативно оцінює мовець, наприклад: *Заживемо, як на Заході. Через 25 років* («Голос України», 19.06.21). Оформлення темпоральної обставини як окремого додаткового висловлення

сприяє актуалізації часової віддаленості реалізації дії створює ефект неочікуваної зміни значень.

Конструкція зі значенням додаткового повідомлення може акцентувати особливу тяглість дії, наприклад: *Господи, скільки я капарів над тим рукописом. Місяцями* («Голос України», 18.07.21). Автор негативно оцінює зазначений часовий період за допомогою обмежувально-видільної частки *вже*, наприклад: *Грошова реформа стукає в двері. Уже п'ять років* («Голос України», 11.07.21). Продовження дії чи стану стрижневого речення мовець іноді ставить під сумнів за допомогою питального речення, ужитого в постпозиції, наприклад: *Прощай, зброє... Чи надовго?* («Голос України», 18.02.21).

За допомогою приєднувального зв'язку увиразнюють також значення протиставлення, виражене відповідними сполучниками. У такому разі протиставляють часові періоди за виявом якісної характеристики дії основного речення, наприклад: *Вродило добре... Але торік* («Голос України», 27.09.22). Протиставний сполучник, виражаючи відповідне значення, указує на те, що теперішньому часовому періоду дія з названою характеристикою не властива. Отже, хоч у цих реченнях повідомлено про добрий урожай минулого року, насправді вони спрямовані на те, щоб наголосити на відсутності такого урожаю в період мовлення. Вираження темпоральної й протиставної семантики в приєднувальній структурі акцентує саме те значення, що є актуальним для мовця, а також створює ефект неочікуваної зміни змісту основного речення після прочитання приєднувального речення.

У приєднувальній конструкції можливе заперечення належності дії основного речення до певного часового періоду. Цього досягають поєднанням частки *не* з темпоральною обставиною, наприклад: *Реактор засне. Але не взимку* («Голос України», 19.10.22); *Пенсії виплатять. Але не цього року* («Молодь України», 26.01.22). Протиставний сполучник вказує на невідповідність темпоральної характеристики названої дії тій, яку очікував мовець, адресат мовлення.

За допомогою обставинних приєднувальних речень визначають причину, підставу реалізації дії основного речення.

Серед них структури, виражені прислівником, дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, іменником у непрямому відмінку з прийменником, що має причинове значення. За такого оформлення думки не просто акцентують на причиново-наслідкових відношеннях між приєднувальним і основним реченнями. Набуває особливого наголошення різновид причини з її відтінками, що є важливими для мовця.

На семантичні відтінки причинового значення в приєднувальних конструкціях указують здебільшого прийменники, а всю конструкцію найчастіше репрезентує прийменниково-відмінкова форма. Потрапляючи в препозицію в приєднувальному реченні, прийменник стає особливо «помітним» для носія мови, що сприяє акцентуванню значення, яке він виражає, наприклад: *І від цього земля збагатиться. Дніпро почистішає, небо зяєсніє первісною блакиттю, люди усміхнуться один одному. Від доброзичливості, доброти* («Молодь України», 26.01.22); *От і постраждала хороша людина. Через неухважність, байдужість нашу* («Молодь України», 3.01.23). Синтаксичне оформлення наведених речень сприяє створенню особливого емоційного тону оповіді, інтимізує авторське мовлення.

Отже, вказуючи на причину за допомогою приєднувальної структури автор статті допомагає вирізнити, активізувати й дію основного речення, і причину її появи. Якщо йдеться про сприятливу причину, то зумовлена нею дія сприймається як позитивна, наприклад: *Якщо сплатити борг протягом двох місяців після початку опалювального сезону, допомогу призначать «заднім числом». З початку опалювального сезону* («На пенсії», 28.11.23); *У Молдові тепліє. Завдяки Україні* («Голос України», 26.07.2022).

Виразно експресивний характер мають приєднувальні речення причини, виражені фразеологізмом, крилатим висловом, яким властива образність і власна експресивність, увиразнені до того ж приєднувальним характером структури, наприклад: *Вантажівка на приколі. Від нічого робити* («Голос України», 12.03.22).

За допомогою прийменниково-відмінкових форм виражені переважно і присднувальні речення мети. До складу цих форм входять прийменники *для, задля, заради, на випадок*, наприклад: *Європа об'єдналася. Заради нас* («Голос України», 24.05.23); *Своїм шляхом і на двох ногах. Заради майбутніх поколінь* («Молодь України», 15.08.22); *Юнак оглянувся. На випадок перестороги* («Голос України», 27.03.22). Рідше у присднувальних реченнях цільового значення вживаються багатозначні прийменники *по, до*, наприклад: *Уперед, на Захід! По хлібчик* («Голос України», 24.07.22); *Уміс язиком молоти, У млин послати. До роботи* («Молодь України», 16.02.23).

Функцію присднувальних речень, що вказують на мету дії основного речення, можуть виконувати стійкі сполучення слів, зокрема й ті, що набули ознак самостійності, наприклад: *І ще про рух. Про всякий випадок* («Молодь України», 16.06.21).

Акцентована, логічно наголошена мета дії сприяє посиленню експресивності всього тексту, вираженню різноманітних емоцій, наприклад: *Забрали лише фотографії мами, її нехитрий дівочий скарб – посаг. Не для багатств. Для пам'яті* («Молодь України», 26.12.21).

Отже, присднувальні речення, які тісно пов'язані з основним реченням, становлять окрему від нього одиницю, що допомагає мовцеві сконцентрувати увагу читача на особливо важливому компоненті повідомлення, формувати висловлення, в якому експліковано тільки рематичний компонент. Такі конструкції роблять мовлення чіткішим, яскравішим, становлять особливу синтаксичну категорію.

Метамовна інтерпретація природи синтаксичних конструкцій порівняльної модальності

Людмила Прокотчук

Порівняння є однією з універсальних категорій, що лежать в основі пізнання об'єктивної дійсності. Категорія порівняння є важливим складником семасіологічної системи кожної мови,

результатом лінгвалізації мисленнєвих операцій, пов'язаних із предметами, явищами, діями чи ознаками, зіставляваними на основі їхніх асоціативних зв'язків. З одного боку, це засіб пізнання людиною матеріальної природи речей, продукт її інтелектуальної діяльності, а з іншого – «результат багатогранного процесу лінгвалізації пізнаних властивостей об'єктивної дійсності, закладених мовною практикою у сферу мовної структури»²⁶⁶.

Порівняння досліджують у гносеологічному, логічному, літературознавчому та лінгвістичному аспектах. З погляду лінгвістики порівняння становить певний комплекс мовних одиниць, які слугують матеріальним утіленням відповідних асоціативних відношень. Для їх позначення здебільшого використовують термін «порівняльна конструкція», модель якої містить такі компоненти: предмет порівняння (це те, що порівнюють); образ порівняння (це те, із чим порівнюють); основа порівняння (те, що слугує підставою для порівняння; показник порівняння)²⁶⁷.

Хоча проблема порівняльних конструкцій неодноразово поставала предметом наукових розвідок лінгвістів й опрацьована досить різнопланово, та все ж багато питань їх теоретичної інтерпретації однозначно не з'ясовано. До того ж нові методологічні підходи до аналізу синтаксичних одиниць актуалізували низку проблем.

Предметом синтаксису на сучасному етапі, як зауважує А. Загнітко, постають «фундаментальні мовні та позамовні закони, правила зв'язного мовлення в їхній функціональній (комунікативній) єдності, що забезпечує якість і призначення мови – її здатність формувати, виражати, передавати [...] повідомлення (інформацію, чи то думку, почуття, стан, волю людини чи то їхнє сполучення, синтез)»²⁶⁸.

²⁶⁶ Прокопчук Л. В. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект). Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2005. С. 10.

²⁶⁷ Гриняєв О. Ю. До питання про термінологічний апарат для позначення компонентів структури компаративізм. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, 2011. Серія № 10 (8). С. 296.

²⁶⁸ Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Вид. 2-ге, виправ. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. С. 19.

З позицій функційно-категорійної граматики, теоретичні засади якої викладено в працях І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка та ін., зроблено спробу синтезувати різні підходи до аналізу синтаксичних конструкцій порівняльної модальності, які характеризуються «різноманітністю своєї структури, специфікою лексичного наповнення та граматичного вираження»²⁶⁹.

Порівняльні конструкції належать до синтаксично універсальних засобів вираження категорії модальності, яку, услід за О. Доценко потрактуємо як «універсальну логіко-граматичну категорію, що виражає об'єктивні відношення між суб'єктом і предикатом висловлення як дійсні, можливі, необхідні чи бажані, та суб'єктивне ставлення мовця до змісту повідомлення, реалізованого у висловленні»²⁷⁰. Отож модальність констатує ставлення мовця до висловленої ним думки здебільшого з погляду реальності – ірреальності явищ у певній мовленнєвій ситуації. У порівнянні також виражається суб'єктивне ставлення мовця до висловленої ним думки. Зокрема, у реченні *Хмаринки такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря* (М. Коцюбинський) хмаринки характеризуються через суб'єктивне сприйняття їхніх ознак, що асоціюються у свідомості автора з ознакою, яка притаманна іншому предметові – *повітря*. Суть порівняльної модальності і полягає в тому, що відношення вираженого до дійсності оприявлено опосередковано, «через його подібність до чогось іншого – загальновідомішого, типовішого, яснішого»²⁷¹.

Специфіку категорії порівняльної модальності становлять такі її характеристичні параметри: денотативна якісна та кількісна зумовленість порівнюваних предметів, на властивостях яких базується порівняння, об'єктивною дійсністю; наявність субкатегорійних значень реальної та ірреальної модальності; специфіка відношень між компонентами порівняльної конструкції.

²⁶⁹ Межов О. Синтаксичні конструкції порівняльної модальності в поетичних творах Тараса Шевченка. *Волинська філологія: текст і контекст*. 2014. Вип. 18. С. 297. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/V01k_2014_18_32 (дата звернення: 28.11.2023).

²⁷⁰ Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: монографія. Київ: Миленіум, 2006. С. 38.

²⁷¹ Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. Київ : Либів, 1995. С. 160.

Хоча предмети і явища об'єктивного світу теоретично мають необмежені потенції бути порівнюваними, а отже й утворювати синтаксичні конструкції порівняльної модальності, та все ж образ порівняння має обмежувальний характер (А як Б, як В, але не може бути як Г), що спричинено відсутністю тих спільних сем, ознак, що певним чином на глибинному рівні пізнання ототожнюють зіставлявані предмети.

Категорія порівняння належить до основних категорій зовнішньо-синтаксичної структури речення і разом з категоріями модальності та предикативності виражає віднесеність висловленого до дійсності з погляду його реальності чи ірреальності.

Реалізацію категорійного значення порівняльної конструкції забезпечує взаємодія її складників: предмета порівняння, образу порівняння, основи порівняння, показника порівняння. Ядро порівняльної конструкції становить семантична кореляція предмета й образу порівняння, що передбачає наявність у зіставляваних об'єктах позамовної дійсності обов'язкової відмінності, що вміщує ознаку, яка сприяє їхньому ототожненню.

Співвіднесеність позамовної і мовної дійсності в синтаксичних побудовах порівняльної модальності здійснюється завдяки нерозривному зв'язку мови й мислення. Висловлювання, що містять порівняльні структури, становлять специфічну модель думки, сформовану внаслідок мисленнєвих операцій, пов'язаних із предметами, явищами, ознаками, діями на основі їхніх асоціативних зв'язків.

Для адекватної характеристики лінгвістичної категорії порівняння посутнім постає розмежування ознак щодо різних синтаксичних побудов у межах яких функціонують порівняльні конструкції. Серед них виокремлюємо просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле.

Синтаксичні конструкції порівняльної модальності в структурі простого речення.

Структура порівняльної конструкції в простому реченні передбачає наявність чотирьох складників: предмета порівняння, образу порівняння, основи порівняння й показника порівняння, кожен з яких бере участь у вираженні порівняльної семантики.

Проте маркером порівняльної модальності слугує показник порівняння, який може мати експліцитну та імпліцитну форми вираження. Експліцитний показник (маркер) порівняння може бути репрезентований словом чи словосполучкою, імпліцитний – морфемами-афіксами (словотворчими й формотворчими).

За частиномовною належністю слова-маркери (словосполучки-маркери) поділяють на такі групи:

1) іменники (з вигляду (-ом); у вигляді; в манері; подоба; протилежність; відмінність; на відміну)²⁷²: Дядько Никін глушить мотор, вилазить із кабіни й з **виглядом** механіка-аса прорікає (Г. Тютюнник); Перед входом у Філадельфій височіли встановлені на тетра-пілоні у **вигляді** арки дві великі бронві (П. Загребельний); Вона була товста і **своїм виглядом** дуже нагадувала мідний казан (М. Стельмах);

2) прикметники (схожий, подібний, однаковий та ін.): Був ще якийсь вугруватий здоровило, **схожий** на відставного боксера (П. Загребельний); Перипим у віконці з'являється старанно припудрене личко з маленькими, кругло нафарбованими губами, **схожими** на сургучеву печатку (Г. Тютюнник); Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже **схожий** на ластівку (М. Стельмах);

3) дієслова (здаватися, видаватися, нагадувати, скидатися, уявлятися): Настя **здавалася** запашиною трояндою (М. Коцюбинський); Тепер той шлик **нагадував** розшити лиштву (В. Шкляр); Припечений сонцем кирпатенький ніс **скидався** на жовту лісову грушку (О. Донченко);

4) займенники (такий самий, той самий): Син його Мишко **такий самий** бунтівник (П. Загребельний);

5) порівняльні сполучники. Ця група сполучників є семантично неоднорідною, що зумовило виокремлення трьох значеннєвих підгруп²⁷³: а) першу komponують сполучники, що виражають подібність, схожість, близькість зіставляваних предметів, явищ, ознак, дій, ситуацій (мов, мовби, мовбіто,

²⁷² Гриняс О. Засоби маркування компаративних відношень у формально-синтаксичній структурі речення в українській мові. URL: <https://ecore.ac.uk/download/pdf/78046894.pdf> (дата звернення: 16.11.2023)

²⁷³ Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 84–86.

немов, немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито): Ягідка гоїдалася на тоненькій ниточці, **мов** справжня сережка (О. Донченко); Вербa сріблиться, **наче** борода (М. Рильський); І вони тоді довго і повільно, **ніби** линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан (М. Стельмах); б) сполучники другої підгрупи виражають цілковиту однаковість порівнюваних компонентів, їхнє повне уподібнення (як, що): Ліс порипував, **як** снасть (Ю. Яновський); Деревa, **як** закидані шапками, стоять у гронах ще порожніх гнізд (Л. Костенко); Поле, **що** безкрас море, розіслало зелений килим (Панас Мирний); в) призначення третьої підгрупи порівняльних сполучників полягає лише «в констатації якісної чи кількісної переваги того, що чи кого порівнюють, над тим, із чим або ким порівнюють»²⁷⁴. Тут виокремлюють порівняльно-зіставні сполучники *ніж*, *аніж*, *чим*, *як* (у значенні *ніж*): З делеками він гомонів краще, **ніж** з людьми, і не вихвалявся (Г. Тютюнник); Зошит з милими кривульками дорожчий, **ніж** хатні речі (В. Барка); На світі куль більше, **аніж** сердець (Д. Павличко);

6) порівняльно-гіпотетичні частки (порівняльні, гіпотетичні, вірогідні, власне модальні, персуазивні, зіставні)²⁷⁵: Ти – **як** птиця на рідному вітні (А. Малишко); Вітри війнули з півдня. І тоді вона **немов** у Ворсклу з 'їхала з гори (Л. Костенко); Верболози принишкли, немов зів'яли (Г. Тютюнник);

7) прийменники (*під*, *на*): Старий уже **на** стручок зісох... (О. Гончар).

З-поміж маркерів-морфем виокремлюють такі групи:

1) конфікси *по-...-ому*; *по-...-чи*; *по-...-ськи*: Водяна дрібнолиста кропивка **по-морозячому** покусує шию (М. Вінграновський); Кузьма, **по-котячи** вигнувши спину, зіскакує на лежанку (М. Стельмах); Галина стріляла **по-снайперськи** (Ю. Збанацький). Особливістю таких порівняльних конструкцій є контамінація образу порівняння й показника порівняння в одній прислівниковій лексемі. Як компоненти

²⁷⁴ Там само. С. 85.

²⁷⁵ Джочко І. Терміни на позначення різних груп часток в українській мові: проблема неоднозначного трактування.

URL: <http://lib.pnu.edu.ua/8080/bitstream/123456789/3683/1/%D0%94%D0%96%D0%9E%D0%A7%D0%9A%D0%90%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B8%20%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BB%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E.pdf> (дата звернення: 10.11.2023).

формально-граматичної структури речення вони виступають у реченні в ролі обставини способу дії. Поєднуючись здебільшого з дієсловом-присудком, такі прислівники передають порівняльно-уподібнювальне значення. Із семантико-синтаксичного погляду такі порівняльні синтаксеми є «похідними морфологічними варіантами порівняльних субстанціональних суб'єктних синтаксем, що утворилися внаслідок редукції колишніх складнопідрядних речень»²⁷⁶. Наприклад, *Парубки, розчулені, по-братньому* обнімалися, ставали посеред дороги (К. Гордієць) *Парубки, розчулені, по-братньому* обнімалися, ставали посеред дороги (К. Гордієць) ← *Парубки, розчулені, обнімалися так, як обнімаються брати, ставали посеред дороги* (К. Гордієць); *Вони зробили по-нашому* ← *Вони зробили так, як зробили ми*;

2) словотвірні суфікси -уват- (-юват-); -аст- (-яст-), -ист-: *Хатинка дідова схожа на грибок-боровичок, сам він подібний до кульбаби – таке веселе сиве сонечко, їжакуватий* лісовичок (О. Бердник); ...іржа сточила залізні гребені та *їжакуватий* панцир (Емма Андіївська); *Килигей, вислухавши страшну їхню розповідь, довго, непорушно дивився в море в бік Криму з-під своїх куцуватих* насуплених брів (О. Гончар);

3) словотворчі форманти (префікс най- та суфікси -иш (-ий, -е), -иш (-ий, -е) у поєднанні з прийменниками-постфіксами від і за): *Дядько Самійло найпроворніший* з косарів (О. Довженко); *І та мовчанка була красномовнішою від* найсхвилюваніших слів (Ю. Збанацький); *Вона разів утричі старіша за* цю яблуню (О. Гончар). У порівняльних конструкціях зі ступеньованими прикметниками та прислівниками якісна ознака одного предмета порівнюється з такою самою ознакою іншого предмета для встановлення більшої чи меншої міри її вияву.

Маркером-показником порівняльних відношень виступають і відмінкові форми іменників (форми орудного та родового відмінків):

1) конструкції з орудним порівняння поєднують у собі семи уподібнення й перетворення. На відміну від орудного перетворення, засобом орудного порівняння «образно

²⁷⁶ Рошко С. Трансформаційні процеси у системі порівняльних конструкцій сучасної української мови. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2014. Вип. 2 (32). С. 24.

виражається якісна характеристика дії: дія або процес характеризуються через порівняння однієї істоти або предмета з іншим предметом чи істотою завдяки вияву їх типових властивостей»²⁷⁷. Здебільшого орудний порівняння утворюють іменники-фауноніми, рідше іменники іншої семантики: *Зигзицею кричав гудок, губився угорі* (М. Бажан); *Веселе полум'я плигало по стіні золотим зайчиком* (М. Коцюбинський); *Оксана сновидою все снувала то городом, то подвір'ям* (М. Стельмах); *Недалеко від напівпересохлого лісового болітця капнула за шию пекучою дрібною кулькою* (С. Гуцало). Особливістю порівняльних конструкцій з орудним порівняння є те, що показник порівняння виступає не окремою словоформою, а морфемою, яка приєднується до образу порівняння:

2) форма родового відмінка також може виступати в ролі порівняльної синтаксеми. Як супровідна порівняльна модальність експлікується в окремих атрибутивних і субстанційних синтаксемах: *...це той балакун з волохатими руками штангіста...* (О. Гончар); *Тоді на велику плоску тарілку викладаю форшировану картоплю, надавши їй форми яйця, перевернутого догори вершком* (М. Матіос)²⁷⁸.

Типологія показників порівняння – маркерів порівняльних семантико-синтаксичних відношень у формально-граматичній структурі простого речення засвідчує їхню розгалужену систему, яку komponують мовні одиниці різних рівнів: лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного.

Когнітивне розуміння модальності як «ментально-чуттєвого ракурсу відбиття дійсності» дозволяє розглядати метафору як «як один з різновидів модальності – модальності уяви, яка існує поряд з іншими модальностями чуттєвого сприйняття, знання, віри, переконання, припущення тощо»²⁷⁹. З огляду на це М. Каранська виокремлює чотири види порівняння в простому реченні: метафоричне порівняння (специфіка його полягає в тому, що кожен компонент формально-граматичної структури

²⁷⁷ Плюш М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. Київ: КДП, 1978. С. 45.

²⁷⁸ Гринас О. Засоби маркування компаративних відношень у формально-синтаксичній структурі речення в українській мові. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/28040894.pdf> (дата звернення: 17.11.2023)

²⁷⁹ Брішні В. М., Мозгунов В. В. Когнітивний аспект теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу). *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 134–135.

речення виражено опосередкованою назвою замість прямої: *Птицею затрепетав, розкрилися вогонь навколо жерла* (М. Стельмах); *Генерал підійшов до Орлюка й по-батьківському обняв за плечі* (О. Донченко)), заперечно-протиставне метафоричне порівняння (трапляється у двох різновидах двоскладних речень: 1) у реченнях, де підмет і присудок (заперечний метафоричний) виражені здебільшого іменниками або ж інфінітивами: *Слава – не ртуть: мало великим себе уявляти, треба великим бути* (В. Симоненко); *Життя прожити – не поле перейти* (Народ. тв.); 2) у реченнях з однорідними присудками: «перший з них є заперечним і виступає прямою назвою предмета, а другий – стверджувальний і є порівняльною метафоричною назвою предмета, поєднані вони зіставним сполучником *а*: *Педагогіка – не наука, а мистецтво* (К. Ушинський)); сполучниковий порівняльний зворот (*А ніч стоїть, немов іконостас* (Л. Костенко); *І як молоде зітхання землі, як розжевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки* (Є. Гуцало) і сполучникове порівняння серед однорідних членів речення (порівняння тотожності, яке виражається за допомогою сполучників *як..., так і; так само..., як і; такий самий..., як і*: *Як у системі частин мови, так і в середині кожної з них наявні слова, які не охоплені одним або кількома критеріями* (І. Вихованець); порівняльне заперечення тотожності, що увиразнює відмінність між порівнюваними об'єктами за якісними й кількісними параметрами за допомогою сполучників *не так ..., як; не стільки..., як*: *Не так старається біля плуга, як біля миски* (Народ. тв.); порівняння під час зіставлення кількості, міри, якості, що увиразнює сполучник *ніж* (як у значенні *ніж*): *Руйнувати легше, ніж будувати* (В. Скуратівський); *Ще не було ріднішого, як ти* (Л. Костенко); порівняння як тло протиставлення, що виражається сполучниками *не те що..., а навіть; не те що..., а й (але й)*: *Він не міг дивитися не те що в мої очі, а навіть у мій бік* (В. Симоненко)²⁸⁰.

²⁸⁰ Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. Київ: Либідь, 1995. С. 161.

Порівняльна модальність виявляється як у структурі порівняльної конструкції загалом, так і в окремих її компонентах, що оприявнюється в змісті і формі їхнього вираження. Порівняльна модальність може характеризувати кожен компонент формально-граматичної структури речення. Така змістова специфіка зумовлює синтаксичну спеціалізацію компонентів формально-граматичної структури простого речення із порівняльним значенням.

Типовим членом формально-граматичної структури речення, у якому компоненти порівняльної конструкції виявляють компаративну модальність, є присудок двоскладного речення, периферію становлять другорядні члени речення причленної залежності.

Порівняльну модальність у структурі присудка забезпечують порівняльно-гіпотетичні частки *наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, немов, немовби, ніби, нібито*, які мають лише модальне значення і виражають невпевненість, припущення, недостовірність, здогад тощо. Найуживанішими в українській мові є такі типи присудків із порівняльним значенням:

1) простий дієслівний присудок: *Ті очі немов благали його зупинитись, немов казали йому: подивись, які ми гожі...* (Г. Тютюнник); *Ліс ніби охоплював, обіймав обох жінок* (В. Собко); *Чисте морозне повітря немов наливає наснагою все тіло* (О. Донченко);

2) складений іменний присудок: *Ти вся була як щастя птиця з країн казкових, з царства мрій* (В. Сосюра); *... а сльози в очах – наче дві свічечки голубі* (Г. Тютюнник); *Чорні жилаві руки були наче з заліза* (М. Коцюбинський); *Табір – мов на долоні* (Ю. Збанацький) *Увесь він був – як весняний неспокій* (М. Рильський); *А невісточка як веселка* (Ю. Збанацький).

Порівняльна модальність охоплює й другорядні члени речення: означення, обставину. Засобом вираження порівняльних семантико-синтаксичних відношень слугують порівняльні сполучники *як, мов, мовби, мовбито, немов, немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито*. Частину речення, яка складається з порівняльного сполучника та

повнозначного слова і виражає значення порівняння, традиційно поіменовують порівняльним зворотом²⁸¹.

У формально-граматичній структурі речення порівняльний зворот виступає в ролі як головних, так і другорядних членів речення. У семантико-синтаксичній структурі речення як порівняльна синтаксема в ролі предикатних, атрибутивних, апозитивних й адвербіальних синтаксем²⁸².

Порівняльна модальність в атрибутивних синтаксемах здебільшого виражена прикметниками, дієприкметниками та дієприкметниковими зворотами, рідше – іменниками в присубстантивній чи приад'єктивній позиції: *З краю неба насувались білі, **наче молочні**, хмари* (М. Коцюбинський); *Думка, **немов снугана**, товклась і товклась на одному місці* (М. Стельмах); *Насуплене й застигле, **наче вилите з воску**, обличчя Сашка потроху змінилося* (О. Донченко); *Дерева, **як закидані шапками**, стоять у гронах ще порожніх гнізд* (Л. Костенко); *Світиться залів з далекими, **як мрія**, кораблями* (М. Рильський).

У присубстантивній позиції трапляються апозитивні синтаксеми, виражені іменником у формі називного відмінка: *До луку, **як квітник**, мчала машина²⁸³ з дівчатами* (М. Стельмах); *Котилася молекули²⁸⁴, **як гноми*** (Б. Олійник).

Як супровідна порівняльна модальність характеризує й адвербіальні синтаксеми, типовим засобом вираження яких слугує іменник (субстантивоване слово) у формі називного чи непрямих відмінків з прийменником чи без нього відмінка: *Летять на землю груші, **як з рогаток*** (Л. Костенко); *Я на стаїні коневі, **як другу**, оберемок у жолоб підкину* (А. Малишко); *Я наступлю на спогад, **як на міну*** (Л. Костенко); *Ніна йшла, **як сліпа**, не розбираючи дороги, натикаючись на пішоходів* (О. Донченко); *Кінь, ставши дибки, зупинився, **як вкопаний*** (М. Зарудний).

²⁸¹ Вихованець І.Р. Порівняльний зворот. *Українська мова*. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зиблюк М.П. та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2000. С. 467.

²⁸² Рощко С. Порівняльна синтаксема у семантико-синтаксичній структурі простого речення. *Топологія та функції мовних одиниць*: науковий журнал. Луцьк: Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, 2015. № 1 (3). С. 200–210.

Позицію адвербіальної синтаксеми з порівняльним значенням можуть також заповнювати прикметники та дієприкметники (*Тонкі волосинки світилися, як золоті* (М. Коцюбинський); *Вже на багатьох деревах бруньки блищать, як вицищені* (О. Копиленко); *Натомивши себе розмовою, він закрив очі, лежав кілька хвилин нерухомо, мов неживий* (Ю. Збанацький)); дієприслівники, дієприслівникові звороти (*Вона зіскакує з кладки, стає на берег і рівно, мов закам'янівши, тримає голову перед ним* (М. Стельмах); *Кінь, наче дорогу пробуваючи, прудко перебирав кованими ногами по довгій засніженій вулиці* (Н. Рибак); порівняльно-уподібнювальні прислівники (*Кузько зробив судорожний рух кадиком, якимось по-гусячому повернув шию* (Г. Тютюнник); *Тато по-кравецьки зміряв мене з ніг до голови* (М. Стельмах).

Обстежений фактичний матеріал дозволяє констатувати наявність синкретичних синтаксичних конструкцій порівняльної модальності. Синкретизм визначаємо як «формальне нерозрізнення, злиття в одній формі різних мовних елементів»²⁸³ Синтаксичний синкретизм передбачає поєднання двох або більше ознак в одній синтаксичній одиниці²⁸⁴. Синкретичні порівняльні конструкції характеризуються синтезом диференційних ознак формально-граматичного компонента простого речення (т.зв. *порівняльного звороту*) й компонента складнопідрядного порівняльного речення. Маркером порівняльних семантико-синтаксичних відношень у таких синтаксичних побудовах виступають порівняльні сполучники.

Синкретизм порівняльних конструкцій як компонентів формально-граматичної структури речення спричинений, з одного боку, подвійними синтаксичними зв'язками, а з іншого – їхніми морфолого-синтаксичними властивостями. Наприклад, у реченні *Дівчина^жка[?], як пташка, рвонула^ж до хороводу, вскочила всередину, схотила хлопця за руку й заспівала* (А. Хижняк) порівняльний компонент перебуває в апозитивних семантико-синтаксичних відношеннях з іменником-підметом і в

²⁸³ Кочерган М. П. Синкретизм. *Українська мова*. Енциклопедія. Редакл.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Заблок М. П. та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2000. С. 467.

²⁸⁴ Загітко А. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Вид. 2-е, виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. С. 244.

адвербіальних семантико-синтаксичних відношеннях з дієсловом-присудком. Так само і в реченні *І сідали як? рядочком сніжжинки^{які?}, як білі голуби, на сталеву сизу цівку вінчестера* (І. Багрянний) порівняльний зворот можна кваліфікувати як прикладку і як обставину способу дії. Поліфункційність таких компонентів у формально-граматичній структурі речення спричиняють різні чинники, серед них – позиція щодо опорного слова, що зумовлює подвійний синтаксичний зв'язок; морфолого-синтаксична характеристика означуваних слів.

Проте синкретизм спостерігаємо не лише в межах одного синтаксичного рівня, а й у різнорангових синтаксичних побудовах. Ідеться про синтаксичні конструкції, що поєднують ознаки порівняльного звороту як компонента формально-граматичної структури простого речення і підрядного порівняльного речення в структурі складного речення. Здебільшого до них належать порівняльні конструкції, граматичне ядро основи яких становить дієслово, а образ порівняння репрезентовано поєднанням порівняльного сполучника з іменником у формі називного відмінка: *Усе це вирувало, ворухилось, як мурашник* (І. Багрянний); *Летить той дивний Гедзь, летить, як астероїд, крізь київські дощі, крізь лондонський туман* (Л. Костенко); *Вовк підняв догори морду й заскавучав, як собака* (О. Доценко).

Науковці пропонують різні критерії розмежування таких синтаксичних конструкцій порівняльної модальності. Ефективним прийомом для визначення функційного статусу таких побудов, на переконання Л. Шитик, є «трансформації, суть яких полягає в перетворенні вихідної структури в іншу, формально і семантично подібну»²⁸⁵. Наприклад, у реченні *Заріг дзвенить, як цимбали* (М. Стельмах) конструкцію як цимбали можемо перетворити в підрядне порівняльне речення як дзвенять цимбали, що засвідчує співвіднесеність її з підрядною частиною складнопідрядного порівняльного речення. Проте в реченні *І стоїть Україна перед нашим духовним зором у вогні, як*

²⁸⁵ Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : монографія. Черкаси: видавці Чабаненко Ю. А. С. 342.

неопалима купина (О. Довженко) така заміна неможлива, оскільки призводить до спотворення змісту.

Основним критерієм розмежування порівняльного звороту і неповного підрядного речення, на думку К. Городенської, слугує наявність лексично тотожного присудка в головній і підрядній порівняльній частині²⁸⁶. Проте не завжди можлива трансформація порівняльного звороту у підрядне речення. Інколи відновлення присудка призводить до втрати образності, як-от у реченні *Минули роки, як весняна повинь* (М. Стельмах). Пор. *Минули роки, як минула весняна повинь*. Тут семантика сполучення *весняна повинь* слугує уособленням інтенсивності протікання процесу. Недоцільність подібних трансформаційних перетворень Н. Шаповалова обумовлює неможливістю відновлення граматичного значення лексично невираженого присудка, штучне відновлення якого призводить лише до порушення цілісного значення порівняльного звороту, а отже й до збіднення загального змісту²⁸⁷.

На думку Г. Довженко, основними критеріями такого розмежування є: частиномовна належність стрижневого слова; наявність співвідносних слів в основній частині; наявність підсилювальних часток: *ж* – у головному реченні, *і* – у підрядному; наявність дієприкметникового, дієприслівникового звороту, зміст якого розгортається підрядним порівняльним реченням²⁸⁸. Варто також зважати на семантику лексеми-образу порівняння, оскільки в українській мові назви деяких предметів виступають уособленням певної властивості, ознаки: стріла, вихор, метеор – швидкість; скеля, дуб – міцність, лід – холод та ін. У поєднанні зі сполучниками реальної модальності, виразниками порівняльних семантико-синтаксичних відношень, такі лексеми вказують на образну характеристику дії: *Тихін прилетів, як вихор* (К. Гордійчук); *Але він тримався, як скеля* (О. Копиленко). Відновлення присудка в таких конструкціях

²⁸⁶ Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : монографія. Київ, Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 46.

²⁸⁷ Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови : автореф. дис. ...к. філол. я.: 10.02.01 / Донецький державний університет. Донецьк, 1998. С. 13.

²⁸⁸ Довженко Г. Неовні підрядні речення і аругорядні члени речення, виражені порівняльними конструкціями. *Українська мова і література в школі*. 1973. № 6. С. 34.

утворює смислову недоречність, порушуючи композицію всього висловлювання, спотворюючи його зміст.

З огляду на це неповним підрядним порівняльним реченням варто кваліфікувати порівняльні конструкції, у складі яких наявний:

1) іменник зі значенням носія певної дії: *Гуляйдень, як і всі подорожні, почував, де тратиться* (Н. Рибак); *Він, як усі короткозорі, задумливо мружив проти сонця свої красиві сірі... очі* (Ю. Збанацький);

2) займенник із сполучником *як*: займенник указує на конкретний предмет, з яким за певною однаковою дією порівнюється інший: *Але сотник, як і вони, дивився у бік лісу* (Н. Рибак); *Звичай, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу* (О. Воропай);

3) повнозначне слово в ролі обставини чи додатка, яким конкретизується, уточнюється, доповнюється значення дієслова-присудка: *Тане, люта і шалена, як туман над склом ріки* (В. Сосюра). Пор.: *Тане, люта і шалена, як туман тане^{де?} над склом ріки*.

Отож з'ясування функційного статусу синтаксичних конструкцій порівняльної модальності передбачає урахування їхніх формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних особливостей.

Синтаксичні конструкції порівняльної модальності в структурі складного речення.

Порівняльна модальність охоплює різноструктурні побудови, серед них і складнопідрядні речення. Складнопідрядні порівняльні речення з погляду формально-синтаксичної організації становлять поліпредикативні конструкції з детермінантним зв'язком між предикативними частинами та нефіксованим порядком розташування складників: *Селяни гуртами розходилися по домівках, ніби вертали з польових робіт* (В. Шкляр); *Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибирається квітка навесні* (І. Нечуй-Левицький); *З пам'яти не йшов той Янгол, що раптом піднісся серед людського занепаду, як фенікс із попелу* (І. Багрянний); *Долиною повилась річка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву*

(М. Коцюбинський). Маркерами порівняльних семантико-синтаксичних відношень у складному реченні, як і в простому, слугують порівняльні сполучники подібності, порівняльно-уподібнювальні та порівняльно-зіставні сполучники. З огляду на їхній структуральний вияв виокремлюють²⁸⁹: а) прості сполучники (як, мов, мовби, мовбито, немов, немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто): *А Соломон помаху, як пароплав до пристані, доходив до фінішу своєї рятукової тиради* (І. Багряний); *Йому ввижається, що село тісніше обступас його, розстеляючи свої то тяжкі, то дивовижно прості і чисті, мов росинки на житі, сутінки і світанки кохання* (М. Стельмах); б) складені сполучники (як ніби, як наче, наче як, ніби як): *Щось таке, як душевна нудота, – легке й неприсмне чуття розлагодженості всередині, як ніби в трибки душі потрапило стороннє твориво, чіплялось зубців і гальмувало їх поправний ритм* (В. Підмогильний); в) сполучникові єдності (так як, так само як, так ніби, так наче, подібно до того як, подібно як, як коли би, наче щоб, ніби щоб та ін.): *...у його усмішці було щось дуже знайоме, рідне мені, але забуте, так ніби снилося колись давно, давно...* (Г. Тютюнник); *Деся недалеко подзенькували молоти, так наче під одним з пагорбів ховалося з сотню кузень* (П. Загребельний); *Духовне життя може бути нормальним лише за умови задоволення усіх сторін духу, подібно до того як життя фізичного організму вимагає гармонізації його окремих функцій* (М. Лук).

За своєрідністю значення й сполучних засобів складнопідрядні порівняльні речення поділяють на два семантико-синтаксичні різновиди: складнопідрядні речення зі значенням вірогідного (імовірного) порівняння і складнопідрядні речення зі значенням невірогідного (неімовірного) порівняння²⁹⁰.

У складнопідрядних реченнях зі значенням вірогідного порівняння зміст головної частини розкривається через його порівняння зі змістом підрядної, що увиразнює типову, добре відому, подібну до описаної в головній частині ситуацію

²⁸⁹ Заборона М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови : навчально-методичний посібник. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. С. 6.

²⁹⁰ Заборона М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови : навчально-методичний посібник. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. С. 8.

дійсності. Аналіз семантичного наповнення уможливив виокремлення ситуацій, які позначають: стан природи; типові картини навколишнього середовища; стани, фізіологічні процеси в рослинному й тваринному середовищі; фізіологічний чи психічний стан людини; типові людські взаємини; поведінку людини за певних життєвих обставин; типові події в повсякденному житті суспільства та окремої людини; різного типу умовиводи, узагальнення, загальновідомі істини²⁹¹: *Отак дійшла до високої громобитної дзвіниці, що мовчала тільки в дні страсного тижня, як нібито мовчали колись у ту пору апостоли* (М. Стельмах); *А обличчя мав мальоване – дівчата до таких облич летять, як метелики летять до каганця* (П. Загребельний); *Вона не відчувала й болю, як не відчуває його згарячу поранений* (О. Гончар); *Стрічає вона його віястим усміхом, проводить печалю, і тоді в її прижурених очах стоять такі сині сльози, як роса на розквітлому льоні* (М. Стельмах).

Засобом поєднання предикативних частин складнопідрядного речення реальної модальності слугують сполучники *подібно до того як, так само як (і), що, як і*. Конструкції, утворювані за допомогою сполучника *подібно до того як*, Р. Христіанінова визначає як порівняльно-уподібнювальні (крім порівняльного значення, виражається подібність зіставляваних ситуацій), а складнопідрядні речення зі сполучниками *так само як (і), так як, як і* кваліфікує як порівняльно-ідентифікувальні (у таких реченнях ситуації в головній і підрядній частинах є однаковими, ідентичними)²⁹².

У складнопідрядних реченнях із значенням *невірогідного порівняння* простежується уподібнення не зі справжньою, а з уявною подією: у таких реченнях «зміст головної частини розкривається через порівняння зі змістом підрядної, що репрезентує ірреальну ситуацію, яка усвідомлюється як створений мовцем суб'єктивний образ головної ситуації»²⁹³: *Спочатку, з рік, мабуть, гарно жили, весело, наче щодня свято*

²⁹¹ Там само. С. 8–9.

²⁹² Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 220–221.

²⁹³ Заборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. С. 9.

в хаті (Г. Тютюнник); *Усе щемить і щемить усередині, наче хто мою душу руками стискає* (М. Стельмах); *...вони побігли по горах так нагально, неначе саме їм належало вирішити наслідок найбільшої сутички поміж військами ромеїв і болгар* (П. Загребельний); *І так подивився на тиеничні з цвітом колоски, ніби шукав захисту в них* (М. Стельмах).

Порівняльна семантика подібності двох ситуацій дійсності в складнопідрядних порівняльних реченнях зумовлює певні закономірності лексико-семантичного наповнення їхніх предикативних частин: предикатні лексеми позначають подібність порівнювальних ситуацій. У цій позиції можуть бути: лексеми-дублети (*Утомлений, спітнілий, він ледве дочапав до свого двору, а з двору до садочка, де, розкидавшись, спали білочубі внучата, як колись спали його сини* (М. Стельмах)); тотожні лексеми, що відрізняються видовими та аспектуальними значеннями (*Знову бухикнуло весло, а лелечиха на хаті схлипнула крізь сон, як схлипує немовля* (М. Стельмах); *Ця маса, цей людський потік підхопив і Максима, як каламутна вода підхоплює лист* (І. Багряний)); синонімічні лексеми (*З похорон, пане, з похорон, – похмуро говорить крайсагроном і так вступлює погляд під ноги, ніби вдивляється в могильну яму* (М. Стельмах)); семантично близькі лексеми (*По крутій бані собору йшов чоловік в сірій заячій шапці, немов повз навук чи кліщ по стелі* (В. Дрозд)); семантично координовані лексеми (*Він хтів принаймні словом полегшити свою душу, як хмара чує потребу вилити свою вагу, і говорив* (М. Коцюбинський)²⁹⁴.

У складнопідрядних реченнях з підрядним порівняльним, щоб уникнути тавтологічних повторів лексично тотожних або синонімічних лексем, у підрядному реченні присудок часто випускають, але зберігаються залежні від нього об'єктні або обставинні компоненти приприсудкової залежності: *Натягнута до краю струна радості бриніла, ніби бджола на сонці* (І. Багряний) – пор.: *Натягнута до краю струна радості бриніла, ніби бджола бринить на сонці*; *На лиці Панаса Павловича пробігає радість, неначе в лісі промінь на світланні*

²⁹⁴ Заборона М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. С. 10–11.

(В. Винниченко); *Йому ввижається, що село тісніше обступає його, розстеляючи свої то тяжкі, то дивовижно прості й чисті, мов росинки на житі, сутінки й світанки кохання* (М. Стельмах); *Думки його, наче делеки восени, кружляють і кружляють навколо Уляни й тітчиної півдесятини* (М. Стельмах); *Заробітчани відразу, наче бджоли біля матки, з'юрилися навколо Білоуса...* (М. Стельмах).

Отож складнопідрядні речення з підрядними порівняльними становлять поліпредикативні конструкції, у яких зміст головної частини розкривається через порівняння зі змістом підрядної частини. Виразниками семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами слугують семантично неоднорідні сполучники: сполучники подібності, порівняльно-уподібнювальні та порівняльно-зіставні сполучники.

Синтаксичні конструкції порівняльної модальності в структурі багатокомпонентних речень.

Порівняльні конструкції можуть реалізувати семантику в складних реченнях неелементарної будови. Здебільшого це зумовлено імпліцитністю вираження одного з компонентів порівняльної конструкції – основи порівняння. Розуміння імпліцитної інформації насамперед «спирається на номінативне значення компонентів, усвідомлення правил їхнього семантичного поєднання без порушення значеннєвої узгоджуваності»²⁹⁵. Наприклад, у реченні *Промінь місячний – як сніг* немає потреби називати основу порівняння, оскільки в семному наборі зіставлених об'єктів *промінь місячний* і *сніг* спільною є сема 'холодний'.

Проте нерідко основа порівняння визначається завдяки подальшому контексту. Наприклад, у реченні *А війна – як той дощ: світить сонце, надворі година, а потім хмара налетіла – і вода летіть* (А. Хижняк) декодувати смислове зближення лексем *війна* і *дощ* допомагає мікротекст, що з формально-граматичного погляду становить чотирикомпонентне складне речення з різними видами синтаксичного зв'язку – безсполучниковим і сурядним.

²⁹⁵ Прокопчук Л. В. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект). Вінниця: ТОВ фірма «Гланер», 2005. С. 41.

У реченні *Тут біля входу до овальної аудієнц-зали їх зустрів схвилюваний лисий чоловік, схожий на хорового диригента*, – він весь час тримав зігнуті в ліктях руки перед собою (В. Шкляр) значення імпліцитно вираженої основи подано в другій предикативній частині складного безсполучникового речення. Завдяки розгорнутому образу порівняння зміст порівняльної конструкції стає зрозумілим: чоловік поставою нагадував диригента, оскільки він, як і диригент, увесь час тримав перед собою зігнуті в ліктях руки. Подальша конкретизація основи забезпечує розуміння змісту порівняльної конструкції в реченні *Він (дід) був неначе та кульбабка – білий чуб, біла борода, білі вуса – і все куце й настовбурчене* (Ю. Мушкетик).

Нерідко «приховану» інформацію допомагає досягнути наступне речення, як-от у реченні *Він лежав на простеленій кавказькій бурці, і сам був схожий на кавказця. Смагливий, очі смолянисті, великі, і брови над ними сходилися розгонистими крильми* (В. Шкляр).

Трапляються випадки, коли зміст основи розкривають кілька наступних речень: *Та серце дівоче – як той бутон троянди. Немає сонця – спить собі, загорнувшись цупко, дрімає в зеленому сні. А хай тільки пригріє – розпускається, розквітає...* (Ю. Збанацький).

Трапляється, що подальший контекст зумовлює варіантність декодування «прихованої» інформації. Зміст порівняльної конструкції *Життя – як вокзал* (Л. Костенко) конкретизують наступні речення *Хтось приїжджає. Хтось від'їжджає*. Хоча інтерпретація закодованого смислу може розгортатися різними шляхами. Можна припустити, що вокзал тут постає моделлю життя – такого динамічного і такого мінливого: хтось народжується, а хтось іде в засвіти. Хоча подальший контекст засвідчує, що йдеться про соціальну стратифікацію суспільства. Не вдаючись до детального аналізу цієї поезії, зауважимо, що тут порівняння постало як своєрідний зачин, а подальший текст – як коментар до виявленої суміжності. Не можна не погодитися з тим, що «семантичне навантаження порівняння як категорії мовомислення [...] перебирає на себе функцію провідної смислотвірної одиниці з широкими повноваженнями оцінності,

експресивності. За таких мовностилістичних умов порівняння стає ключовим компонентом у творенні загального смислу фрагмента тексту, а звідси й засобом організації текстової структури в цілому»²⁹⁶

Порівняння є однією з універсальних категорій, інтегральним параметром якої є зіставлення двох чи кількох назв предметів, явищ, дій, властивостей на основі їхніх асоціативних зв'язків. Специфіку категорії порівняння становлять мовні одиниці різних рівнів мовної системи, які становлять її матеріальне утілення, утворюючи порівняльний комплекс – порівняльну конструкцію.

Категорія порівняння належить до основних категорій зовнішньо-синтаксичної структури речення і разом з категоріями модальності та предикативності виражає віднесеність висловленого до дійсності з погляду його реальності чи ірреальності.

Порівняльна модальність охоплює різні синтаксичні побудови, у межах яких функціонують порівняльні конструкції, серед них – просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле. Порівняльна конструкція в структурі простого речення є результатом предметно-образного комплексу компонентів: предмета порівняння, образу порівняння, основи порівняння, показника порівняння – маркера порівняльних семантико-синтаксичних відношень, який може мати експліцитну та імпліцитну форму вираження.

Порівняння як компонент формально-граматичної структури простого речення виступає в ролі головного (простого дієслівного чи складеного іменного присудків, ускладнених порівняльно-гіпотетичною часткою) чи другорядного члена речення (здебільшого в ролі означення, обставини – як відокремлених, так і невідокремлених); на семантико-синтаксичному рівні постає як різнотипні синтаксеми (предикатна, атрибутивна, апозитивна, адвербіальна).

Порівняльні сполучники слугують виразниками порівняльних семантико-синтаксичних відношень і в простому, і

²⁹⁶ Кошовенко В. І. Категорія порівняння в лінгвокогнітивному вимірі: постмодерністський художній дискурс. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 19.

в складному реченнях, тому досить часто виникають труднощі під час визначення функціонального статусу порівняльних конструкцій, зокрема тих, що становлять поєднання іменника у формі називного відмінка з порівняльним сполучником. Визначення функційного статусу таких синтаксичних конструкцій передбачає урахування їхніх формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних особливостей.

Синкретизм порівняльних конструкцій як компонентів формально-граматичної структури речення спричинюють такі чинники: позиція щодо опорного слова, що зумовлює подвійний синтаксичний зв'язок; морфологічна характеристика означуваних слів.

Складнопідрядні порівняльні речення з погляду формально-синтаксичної організації належать до поліпредикативних структур, диференційними ознаками яких є підрядний детермінантний зв'язок між предикативними частинами; порівняльні сполучники як засоби вираження підрядного зв'язку; гнучкість структури. Семантика порівняльного засобу зв'язку та лексичне наповнення предикативних частин визначають семантико-синтаксичні параметри складнопідрядних речень реального порівняння і складнопідрядних речень ірреального порівняння.

Порівняння в структурі багатокomпонентних конструкцій досить часто ґрунтується на зближенні незвичних об'єктів, смисловий зв'язок між якими може бути більш або менш прихований, що, зі свого боку, зумовлює варіантність, багатоплановість їх тлумачення.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні функційного навантаження порівняльних конструкцій у структурі складного синтаксичного цілого.

Розділ 3. МОВА СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Фразеологізми з гендерним компонентом (на матеріалі україномовних ЗМІ)

Віта Сахацька

Фразеологія є одним із найпотужніших акумуляторів культурних та мовних надбань народу. У фразеології міститься значний потенціал для аналізу гендерних стереотипів, сформованих у свідомості етносу. Цілісність гендерного підходу є провідною ознакою, що відрізняє цей підхід від так званого феміністського, тобто жіночого. Досліджуючи фразеологічну систему, можна простежити, що маскулінність та фемінінність головним чином формують уявлення про соматичні, психічні, поведінкові та інші риси, які притаманні чоловікам та жінкам. До суто жіночих рис належить зосередженість на почуттях, виявах емоцій (експресивності), бажання ділити їх з іншими. Відповідно, до чоловічих рис належить домінантність, прагнення до влади, бажання бути неемоційним, не показуючи при цьому ознак слабкості, а також опосередковано ставитись до негативних переживань.

Слід окремо відзначити, що в ареальній фразеології простежується вплив гендерних стереотипів на специфіку вираження фемінних або маскулінних рис відповідно до жінок та чоловіків. Аналіз фразеологічної системи демонструє те, що найуживаніші гендерні фразеологізми, в основу внутрішньої форми яких покладено концептуальну опозицію «чоловік» – «жінка», мають не лише маскулінні або фемінні ознаки, а й передають статусно-рольову диференціацію чоловіка та жінки. Ці концептуальні поля «чоловік» та «жінка» представляють не тільки чоловічу і жіночу статі, а й постають в якості соціокультурного уявлення про обидві статі, їхні психоемоційні стани, вольові характеристики, поведінку в різноманітних

ситуаціях, соціальні ролі, що залучає цілий спектр стереотипних асоціацій, що окреслюють соціокультурний зміст маскулінності і фемінності у лінгвокультурі. Для фразеологічних одиниць, що містять гендерні компоненти, є властивим те, що їх семантичну основу складають стереотипно-асоціативні одиниці, які представлені в свідомості як суспільна діяльність і характеристика образів обох статей. Базову основу складають власне чоловічі або власне жіночі фразеологізми, однак також є стійкі сполуки, що мають спільні риси. Протиставлення жінки з чоловіком або навпаки зумовлює не просто фемінізацію або маскулінізацію особистостей, а й послідовну проекцію на загальну іронічність сприйняття. Переважна більшість фразем з гендерним компонентом є об'єктом характеристики людини, рис її характеру, поведінки, фізичного чи психічного стану, розумових здібностей, соціального стану та ін.

Сучасний етап розвитку мовознавства відзначається активним зростанням та поширенням гендерних досліджень. У центрі уваги гендерних студій перебувають не лише біологічні, культурні, соціальні, а й мовні чинники, які визначають ставлення суспільства до чоловіків та жінок, поведінку індивідів у зв'язку з належністю до певної статі, стереотипні уявлення щодо чоловічих та жіночих характеристик. Зазначене зумовило виникнення такого лінгвістичного відгалуження, як гендерна лінгвістика. Репрезентацію гендерного аспекту в лексиці у свій час досліджували О. Калугіна, В. Потапов, Т. Сукаленко та ін., фразеології – А. Григорян, М. Лозицька, Н. Павленко, О. Смирнова та ін., граматичні – М. Ласкова, О. Халіман, О. Холод та ін., лексикографії – М. Колеснікова, І. Ольшанський, Я. Пузиренко та ін., представлення гендерних стереотипів у мовній свідомості – О. Біла, О. Горошко, В. Єфремов та ін., у мові засобів масової інформації – Д. Гонтлет, І. Гусейнова, М. Мамич, В. Слінчук, Г. Цапро та ін. У свою чергу, гендерна лінгвістика має певний потенціал наукових розвідок, які присвячені аналізу вербалізації концептів «чоловік» та «жінка» (О. Бєлик, В. Васюк, Л. Дзасежева, Н. Павленко, О. Шишигіна та ін.). Відповідно, фразеологізми в сучасних ЗМІ є об'єктом досліджень багатьох дослідників, маститих науковців і вчених-

початківців, зокрема таких, як Л. Авксент'єв, М. Воронова, І. Коробкіна, М. Літвінова, А. Мелерович, С. Недбайло, О. Петров, О. Пономарів, В. Ужченко, Н. Чорна та ін.

Мета статті. Проаналізувати фразеологізми з гендерним компонентом, які використовуються в україномовних ЗМІ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до нових лінгвістичних концепцій, головна функція мови полягає не лише в передачі інформації та здійсненні референції до незалежної від неї реальності, а й в орієнтації особистості в її власній когнітивній царині. Тож мову аналізують як систему орієнтованої поведінки, в якій вирішальну роль відіграє конотація. У центрі лінгвістичної уваги перебуває визначений певною культурою і мовою суб'єкт, який пізнає світ, мислить, оцінює та відчуває. Нове розуміння процесів категоризації, відмова від визнання об'єктивної істини, інтерес до суб'єктивного, розвиток нових теорій дослідження особи стали причиною переоцінки наукових принципів щодо вивчення категорії «стать», що попередньо інтерпретувалась лише як біологічно детермінована, яку називають словами «чоловік» та «жінка». Однак існує ще й соціокультурна стать, одна з найвагоміших суспільно значимих характеристик людини. Вона суттєво визначає соціальну, культурну і когнітивну орієнтацію особистості в світі, зокрема за допомогою мови. Потреба в застосуванні нової термінології в аспекті антропоцентричного підходу в процесі дослідження різних параметрів людської особистості, зокрема статі – це одна з причин введення в науковий термінологічний апарат поняття «гендер», який трактується як соціально зумовлений та соціально відтворений феномен і є одним із параметрів особистості, які відбиваються в мові. Термін «гендер» походить від латинського «*gender*» («походження», «рід») ²⁹⁷. Гендер – це поняття, що означає статеві соціальні очікування представників різних статей один від одного. На відміну від поняття статі, гендер стосується не фізіологічних відмінностей між чоловіком та жінкою, а соціально сформованих рис, притаманних чоловікам або жінкам. Гендерні

²⁹⁷ Мельник Ю.П. Об'єктивація гендерних стереотипів у сучасній лінгвістичній науці. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. 2009. Вип. 45. С. 110–114.

дослідження – це дослідження соціальних та соціопсихологічних особливостей чоловіків і жінок у цій культурі, волни з'явилися з подачі фемінізму. У середині 70-х рр. XX ст. в

західних університетах виникають центри «жіночих» досліджень, під час яких почали використовувати термін «гендер». Існує декілька напрямків сучасного фемінізму: ліберальний фемінізм, головна ціль якого полягає в забезпеченні жінок однаковими з чоловіками умовами і можливостями особистісного росту у сфері освіти та громадянських прав. Цей напрямок фемінізму носить реформаторський характер та спрямовується на пошук нових шляхів поліпшення становища жінок у межах чинних соціально-економічних структур; гуманістичний фемінізм, який передбачає те, що жінки повинні мати ті самі соціальні можливості, що й чоловіки. Глибоке переконання представників цього напрямку полягає в тому, що жінки, виявивши достатню активність, повиністю спроможні посісти гідні їх місця в суспільній ієрархії. Тому цей феміністичний напрямок вимагає однакових прав для всіх дорослих людей; жіночоцентричний фемінізм, прихильники якого вважають, що всі страждання жінок є результатом заперечення і придушення унікальних жіночих цінностей авторитарною маскулінною культурою. На їхню думку, жіноче тіло та діяльність є резервуаром суттєвих цінностей для суспільства і політики. Тож необхідно використовувати вищу жіночу мораль (за своєю суттю альтруїстичну в порівнянні з егоїстичною чоловічою) в якості основи політичного життя і громадянства; деконструкційний фемінізм, представники якого переконані в тому, що в основу фемінізму слід покласти не природу «жінки». Вони виступають за загальний плюралізм у політиці і суспільстві, а не лише за гендерний, адже всі індивіди мають певні особисті інтереси і потреби, і саме тому вони не можуть задовольнитись однією моделлю; марксистський фемінізм, основу якого формують уявлення про абсолютно рівні права чоловіків та жінок, без урахування їхніх статевих особливостей. Водночас прихильники цього напрямку вважають, що між жінками і робітничим класом є чимало спільного, і, тих, і тих довго використовували як дешеву робочу силу; радикальний

фемінізм полягає на тому, що причина пригнічення жінки полягає в тотальному пануванні над нею чоловіка, причому не лише в суспільних відносинах, а й в приватному житті (сім'я, кохання, шлюб, домогосподарство). Але прийшла пора вирватися з-під цього гніту, тому що насправді чоловіки ні на що не здатні, крім участі в репродуктивному процесі. Спостерігається доволі негативне ставлення до всього, тобто повний і радикальний перегляд усієї наявної системи впритул до повного руйнування патріархальної системи; психоаналітичний фемінізм, який робить спробу з'ясувати причини підпорядкованого становища жінки в суспільстві і родині шляхом психоаналізу; «чорний фемінізм», прихильники якого піддають критиці «білий фемінізм» за те, що він є занадто етноцентричним, оскільки пояснює все з погляду своєї нації та культури, а також за те, що він вирішує за «чорних», що їм думати та робити. Таким чином, гендер – це сукупність соціальних та культурних норм, приписаних суспільством для виконання людьми в залежності від їх біологічної статі. Це поняття означає статеві соціальні очікування представників різних статей одне від одного²⁹⁸.

На переконання прибічників біологічного детермінізму, розподіл людей за статтю є фундаментом для буття культури загалом, адже власне живе, біологічне існує тільки у формі чоловічого та жіночого, тому сама людяність завжди виступає в одній із двох своїх іпостасей. Стать у людині – це не щось другорядне, що ніби йде поза поняттям людини. Стать – це сама людина, це перше, що конститує людину. Тож основна ідея цього напрямку – це ідея статі. Згідно з нею стать становить основу і структуру біологічного, а також стать є динамічним потоком, який забезпечує людину вітальною силою біологічного характеру, якому вона надає первинного значення як конституюючому змісту протягом усього періоду своєї життєдіяльності. Важлива і впливова психологічна інтерпретація статевої диференціації виводить на гендерну ідентичність, риси та характеристики, інші невіддільні від конструювання гендеру

²⁹⁸ Рудюк Т.В. Гендерний аспект вивчення фразеологічних одиниць. Методика. Досвід. Пошук: Проблеми вивчення шкільних курсів мови та літератури. Вип. XI: науково-методичний збірник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 80–84.

поняття. Її актуалізація тісно пов'язана зі зміною усталених форм соціалізації, рольових очікувань та установок. Проте гендерні дослідження в психології розвивались не так інтенсивно, як в інших гуманітарних галузях. Пошук статевих відмінностей, здійснюваний у межах диференціальної психології, спирався переважно на досвід чоловіків та досліджувався чоловіками, породжуючи подвійний зсув та нормування, спираючись на маскулітне. Аналіз експериментів із диференціальної психології, які спрямовувались на пошук статевих відмінностей, показує те, що однозначно доведених фактичних відмінностей між різностатевими групами небагато.

Увага до соціокультурного складника гендеру спричинена недостатністю теоретичних інтерпретацій феномена статі та розвитком соціологічних теорій. Серед соціологічних теорій найбільшу увагу соціальним чинникам статі приділила соціорольова теорія, яка прагне пояснити соціальні ефекти розділення людей за статтю (розподіл праці, нерівність у доступі до суспільних ресурсів, відмінності у стратегіях поведінки, способах мотивації та оцінок) через аналіз особливостей ролей, що виконують у суспільстві чоловіки та жінки. В цілому сучасне уявлення про гендер включає дослідження того, як жінки та чоловіки розуміють власні гендер та сексуальність.

Лінгвісти в контексті дослідження чоловічої та жіночої мовної поведінки концентрують увагу на психологічних та соціальних аспектах варіантів мови, залишаючи за межами дослідницького фокусу культурний складник поняття «гендер». Але в лінгвокультурології одним із завдань є вивчення культурних установок та мовних засобів прояву менталітету народу. Отже, гендер може досліджуватись як вимір і параметр вивчення в багатьох суспільних науках, в тому числі в лінгвістиці. До сучасної лінгвістичної парадигми термін «гендер» був запозичений зі сфери соціальних наук значно пізніше, ніж в інші гуманітарні науки. Спершу роботи в цій галузі виникли на Заході, при цьому перші системні описи чоловічих та жіночих особливостей мови і мовлення були зроблені на базі германської та романської груп мов. Наразі цей процес відбувається доволі стрімко, тож можна стверджувати про виникнення окремої галузі

вітчизняного мовознавства – лінгвістичної гендерології або гендерної лінгвістики²⁹⁹.

Значна кількість науковців виокремлюють три етапи розвитку гендерної лінгвістики: 1) біологічний детермінізм (періодичні дослідження, засновані переважно на спостереженні різних фактів, а не на систематичних дослідженнях); 2) проміжний етап на початку ХХ ст., який заклав основу для сучасних гендерних досліджень; 3) повномасштабні гендерні дослідження, які розпочалися з 60-х рр. ХХ ст. В українській науковій традиції стійкий інтерес до гендерних досліджень почав спостерігатись лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст.

Розмежування та відмінності між поняттями «стать» і «гендер» були чітко окреслені після оприлюднення роботи Р. Унгер «Про перевизначення понять «стать» і «гендер»». Автор запропонував використовувати слово «стать» лише з метою визначення біологічного статевого розмежування. Використання терміна «гендер» передбачається для опису соціальних, культурних і психологічних аспектів, які можна зіставити з рисами, нормами, стереотипами та ролями, які вважаються характерними чи бажаними для тих, кого суспільство вважає чоловіками або жінками.

Хоча термін «гендер» визнається більшістю дослідників, є ціла низка труднощів, зумовлених новизною вказаного поняття та його особливостями: 1) термін «гендер» виник в англомовному просторі і є англійським омонімом граматичної категорії роду; 2) багато дослідників, аналізуючи статерольову диференціацію суспільства та пов'язані з нею процеси, використовує застарілі терміни, включаючи їх у праці про соціальну та культурну значимість статі; 3) в багатьох наукових роботах поняття «стать» та «гендер» використовуються паралельно; 4) неточності виникають у залежності від мови, якою оформлене дослідження, а також у перекладі іншомовних робіт українською мовою; 5) у виборі термінології велике значення має концептуальна позиція автора³⁰⁰.

²⁹⁹ Мартинюк А.П. Конструювання гендеру в англомовному дискурсі. Харків: Константа, 2004. 292 с.

³⁰⁰ Семашко Т. Гендерна лінгвістика в системі сучасної мовознавчої науки. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2010. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genderna-lingvistika-v-sistemi-suchasnoyi-movoznavchoyinauki/viewer> (дата звернення: 10.11.2023).

Що стосується відмінностей у мовленні чоловіків та жінок із позицій теорії мовної особистості, враховуючи соціальну зумовленість цих відмінностей, під гендером пропонують розуміти динамічні, культурнодетерміновані соціальні характеристики чоловіків та жінок – носіїв різних картин світу, що вибудовуються в основних атрибутах на базі мовних засобів усного та писемного мовлення. Призначення терміна «гендер» полягає в розмежуванні соціокультурних та біологічних характеристик чоловіка й жінки як членів відповідної етнокультурної спільноти. Термін «гендер» покликаний акцентувати увагу на суспільноконструйованому характері статі, її конвенціональності, інституціональності та ритуалізованості. Сучасна лінгвістика переживає значний розвиток, що дає змогу констатувати наступне. Початковий етап становлення цього напрямку в українському мовознавстві вже завершений, на що вказує значна кількість праць, присвячених гендеру. Вітчизняне мовознавство містить культурологічні розвідки гендерного концептуального змісту на матеріалі лексики (О. Бессонова, О. Бондаренко, О. Дудолодова, М. Колеснікова, О. Волинчик), фразеології (І. Зикова, Д. Малішевська), паремій (Ю. Абрамова, А. Кириліна), соціолінгвістичні дослідження (Є. Бакушева, Н. Верхоланцева, О. Петренко), розвідки мовленнєвої поведінки статей (Н. Борисенко, О. Козачишина), психолінгвістичні роботи (О. Горошко, С. Табурова, О. Холод). Сучасний стан гендерних досліджень надає можливість виокремити підходи напрацьовані, які вважаються взаємодоповнюючими та лише в сукупності мають пояснюючу силу. Перший підхід зведений до трактування винятково соціальної природи чоловіків та жінок і спрямовується на виявлення мовних відмінностей, які можна пояснити специфікою перерозподілу соціальної влади в суспільстві. Лексичні переваги та окремі інші особливості використання мови залежно від статі того, хто говорить, мають умовну назву «жіноча» та «чоловіча» мови. Водночас ці мови визначаються як функціональна похідна від основної мови, яка використовується у випадках, коли партнери по спілкуванню перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії. Другим підходом редукована «жіноча» та «чоловіча» мови до специфіки мовленнєвої

поведінки статей. Для науковців, що працюють у цьому напрямку, суттєве значення мають статистичні показники або визначення середніх параметрів. Ці показники формують каркас для формування психолінгвістичних теорій чоловічого та жіночого типів мовленнєвої поведінки. Третій підхід спрямовується на когнітивний аспект розбіжностей у мовній поведінці статей. Для представників вказаного підходу є більш значущим не лише визначення частотності відмінностей та оперування її показниками, а й створення цілісних лінгвістичних моделей і когнітивних підвалів мовних категорій. Окрім того, спостерігається парадоксальність гендеру в якості феномена в мові, що полягає в тому, що майже в усіх лінгвістичних дисциплінах є лакуна в його вивченні: в соціолінгвістиці, яка надає матеріал про функціонування мови в групах людей за різними ознаками (вік, стать, професія), у психолінгвістиці, яка досліджує специфіку чоловічих та жіночих асоціацій, у лінгвокультурології, яка вивчає культурну специфіку гендеру, розмежовуючи загальне та індивідуальне залежно від мови й культури відповідного суспільства та ін.

Гендерні ознаки мовної картини світу є сутнісними проявами пізнання світу крізь призму чоловічого та жіночого світосприйняття, а також мають значний вплив статі на мовну практику та мовну поведінку. Гендерні відношення в мові зафіксовані у вигляді мовних стереотипів, що накладають відбиток на поведінку, зокрема на мовленнєву, особистості та процеси її мовної соціалізації. Лінгвістика дає змогу виявити відображення гендерних стереотипів, які зафіксовані в свідомості носіїв мови.

Незважаючи на здобутки, які має українська гендерна лінгвістика, слід констатувати факт, що вона не встигає за західною: якщо західні гендерні дослідження мають розквіт свого розвитку, то в Україні спостерігається стійкий інтерес до розвідок у гендерному аспекті на різних лінгвістичних рівнях, з яких найбільш репрезентативними є лексика та фразеологія, адже це найбільш чутливі мовні рівні. Гендерна стереотипізація зафіксована на різних рівнях мови, зокрема на фразеологічному. Фразеологізми – це душа кожної національної мови, в них

неповторно виражена культурна своєрідність народу, і, як результат, вони становлять у край цінне джерело знань про специфіку концептуалізації гендеру у свідомості носіїв. Існує гіпотеза про функціонування гендерного макрокомпоненту в семантиці фразеологізмів, що взаємодіє з дескриптивним, оцінним, мотиваційним, емоційним, граматичним та стилістичним. Нашаровуючись на опис фразеологізму, гендерний макрокомпонент дає змогу відобразити культурні поняття «чоловіче – жіноче». Проте складність його аналізу полягає в тому, що він може «розсіюватись» по всіх інших макрокомпонентах фразеологічного значення за умови відсутності в дескрипції експліцитної семи, що вказує на денотат чоловічої або жіночої статі. У свою чергу, семантика фразеологічних одиниць здатна розкривати соціальну вагу та значущість позицій статі, а також вказує на шляхи досягнення соціальних позицій, що диктуються статтю. Кожен фразеологізм є своєрідним правилом і вказівкою на те, до чого треба прагнути та чого слід уникати. Значення фразеологізму слугує показником «коректності» чи «некоректності» соціальної позиції, що має відбиток у семантиці фразеологізму³⁰¹.

Гендерні відносини, характер ставлення до чоловіка та жінки в суспільстві, усталені в культурі відповідного народу, концептуалізовані у вигляді стереотипів. Для повноцінного вивчення культури народу та його суспільної свідомості важливий аналіз засобів вербалізації гендерних стереотипів. У фразеологізмах відображено риси характеру, зовнішності, побутову, соціальну та імпліцитну місію чоловіків і жінок. Експліцитне вираження відзначається наявністю відповідних маркерів, які вказують на денотата чоловічої або жіночої статі (*він, вона, чоловік, жінка, дівчина, парубок, мужик* та ін.) чи людину без врахування статевої належності. У разі експліцитної маркованості фразеологізму є гендерно маркованими план вираження та план змісту, тобто гендерний маркер – показник статі, який наявний у структурі та значенні фразеологічної

³⁰¹ Семанко Т. Гендерна лінгвістика в системі сучасної мовознавчої науки. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2010. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernyaya-lingvistika-v-sistemi-suchasnoy-movoznavchoy-nauki/viewer> (дата звернення: 22.11.2023).

одиниці. Оцінюючи зовнішність жінки, насамперед звертають увагу на її природну красу, охайність, параметричні характеристики (зріст, комплекцію, фігуру): *здунь – полетить* – «худенька, тендітна дівчина»; *як цвіт калини* – «гарна, красива» (про дівчину); *як вільце* – «гарна, красива» (про дівчину); *як писана ікона* – «красива, гарна, вродлива» (про жінку); *умивається росою* – «дуже вродливий» (переважно про дівчину); або відсутність вроди: *Клава рубероїд*; *Клава Шифер*; *красуня бараниківська*. Частина таких фразеологізмів є порівняння із порушенням смислових дистрибуцій: *красива як кобила сива*; *красива як сучка сива*; *красива як рожса сива*.

До структури характерологічних ознак жіночої зовнішності входить специфіка статури, ходи та загального зовнішнього вигляду: *однією ногою тисне, а другою стирає* – про красиву жіночу ходу; *як з воза вилами скидана* – неприваблива, некрасива (про жіночу статуру); *індюшиця горбата* – нестатурна жінка; *як вилка* – худя жінка; *як гілка* – дуже висока; *рясна як груша* – товста, повногруда жінка; *баба Пихтя* – товста жінка; *як з бомаги викутана* – ошатна, пишна жінка; *як Мотька*; *Валя з хозтовару* – неакуратно одягнена жінка; *[як] вівця ильонська* – жінка з неакуратною зачіскою³⁰².

Побутує обмежена кількість фразеологізмів на позначення суто чоловічої краси чи непривабливості, що можна пояснити тим, що семантичний компонент таких фразеологізмів доволі часто включає сему «людина», а не «чоловік», тому такі одиниці можуть характеризувати як жінку, так і чоловіка: *як з воску вилитий (виліплений)* – гарний, красивий; *як із журналу* – гарний, красивий, вродливий; *хоч малюй* – дуже красивий; *сороки вкрадуть* – гарний, красивий, чистий, привабливий; *батько не старався, мати не хотіла* – некрасивий; *як смертний гріх* – дуже некрасивий. На позначення специфіки статури та інших зовнішніх ознак чоловіка існують наступні фразеологізми: *аеродром на голові*; *блехи по голові на ковзанах їздять*; *дві волосини в три ряди*; *була одна волосина та й та блоха одкусила*; *кучерявий без волос*, *а спереду гичка* – лисий; *як амбал* – дуже

³⁰² Воронова М. Варіанти фразеологізмів у журналістському творі. *Стиль і текст* : збірник статей. Київ, 2001. Вип. 1. С. 159–167.

високий, міцний, плечистий чоловік; *три метри (метра) дурості* – високий і худий (переважно про чоловіків); *гарна палка щось (багнуку, лайно) мішати (колотити)* – дуже високий і худий (переважно про чоловіка); *Петрів батіг* – чоловік високого зросту; *партизан у заростях укрупу* – низький на зріст чоловік. Отже, фразеологізми на позначення зовнішніх ознак чоловіка здебільшого містять параметричні характеристики. Фразеологізми на позначення внутрішніх характеристик дають уявлення про жіночий розум та характер, виявляючи такі негативні риси, як балакучість, злість, крикливість і хитрість, які притаманні жінкам більше, ніж чоловікам: *сільський вістник, кума Марфуша, кума з Камброда, баба Полька телевизор, баба Триндичиха* – балакуча жінка; *карга драна, Кобра Львівна, змія підколодна, гримза волохата, гадюча змія, як змія шипуча, коза самородна, бараболка* – зла жінка; *Дунька з бараків* – дуже криклива жінка /неохайно одягнена жінка; як *Манька білолучанська* – криклива, недалека жінка; *донька лисиччина* – хитра жінка; *бариня нещасна* – лінива жінка. Тож традиційним для української лінгвокультури є використання людських імен, де вони виконують образну функцію. Поширеними у фразеологізмах є імена *Дунька, Вася, Клава, Фрося, Ваня*. Всі ці антропоніми у складі фразеологізмів є пейоративно забарвленими. Характеристику розумових здібностей містять фразеологізми фемінної групи з іменами жінок: *Дунька з мильного заводу, Дунька з переулку, Дуня з шляхопроводу, дурочка з переулочка, Клава з Балаклави, Клава з дурдому, Дуня з котелками, Манька-Дунька, Маша з тилорампи, [як] Манька в сливах* – «дурнувата, пришепелувата людина» (переважно жінка). До групи фразеологізмів із семантикою «маскулінні ознаки» належать одиниці, які містять чоловічі імена: *Альоха припудрений, Альоша-гуморист, Ванька з гори, вроді Володі, Федя з Балабуївки* – недоумкуватий. Ці фразеологізми містять сему «відсутність інтелекту» і мають негативну конотацію, тому що людина з обмеженим розумовим потенціалом завжди була предметом глузування³⁰³.

³⁰³ Воронова М. Варіанти фразеологізмів у журналістському творі. *Стиль і текст* : збірник статей. Київ, 2001. Вип. 1. С. 159–167.

Фразеологізми, які мають чоловічі референти на позначення внутрішніх рис, наступні: *засць мартівський* – швидкий, спритний хлопець, чоловік; *кінь педальний* – чудний, дивний чоловік; *[як] котяра мартівський* – ласий (хлопець) до дівчат. Визначаючи оцінний семантичний потенціал вказаних конструкцій, варто зауважити, що в українському фразеологічному фонді домінує негативна оцінність. Вона спричинена не лише прагненням негативної конотації людини як представника певної статі, а й пов'язана з концептуалізацією дійсності: «хороше» – норма, тому й на позначення меліоративного значення значно менше слів, а для характеристики «поганого» в мові значно більше конотативних слів. Отже, протиставлення ґрунтується не тільки на опозиції «чоловік – жінка», а й на опозиції «погане – хороше». Тож глибинні гендерні стереотипи, які відображені в фразеології, нав'язують носіям мови готові матриці для оцінювання жіночих та чоловічих якостей.

Фразеологізми відображають світогляд народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи, а також активізують мислення людини та викликають у реципієнтів напругу почуттів. Фразеологізми є етнокультурним надбанням, частиною асоціативного ряду в процесі мислення представників відповідної нації, що володіє оригінальним набором символів і знаків, зрозумілих кожному без додаткових детальних тлумачень. Використовуючи ці одиниці, носії мови створюють лаконічні образи, доступні кожному носієві мови. Зазначені характеристики та ознаки фразеологізмів є потужним стимулом до активного їх використання в сучасних ЗМІ, що задовольняють інформаційні потреби широкої аудиторії, намагаючись повідомити якомога більше інформації в стислій формі. Оскільки сучасна лінгвістика переживає своєрідний «гендерний бум», гендерний вплив відбився і на сучасних дослідженнях фразеологізмів ЗМІ. Гендерна маркованість в якості лексико-семантичного явища реалізується в лексемах, які позначають особу чоловічої або жіночої статі, чи смислових компонентах у семантиці фразеологічних одиниць. Фразеологізми в мові ЗМІ

відображають оцінні та культурні настанови суспільства, проте є певні особливості, спричинені стилістичними чинниками.

У складі фразеологічних одиниць із гендерним компонентом є поняття «динаміка», яке включає: вихід окремих стійких виразів з активного вжитку (*Хима з Єрусалима; кропив'яне сім'я* (чиновник)), переміщення деяких фразеологічних одиниць (варіантів) на периферію або повне уникнення їхнього вживання (*дивиться, як вояждє на буржуазію; співати Лазаря; без царя в голові*), структурні зміни в складі фразеологічних одиниць (*кум королю (міністру), сват міністру*), виникнення нових гендерно маркованих фразеологічних одиниць (*термоядерна війна* (негарна дівчина чи жінка), *нічний метелик* (повія)). Динамічні процеси головним чином пов'язуються з еволюцією соціальних фразеологізмів та індивідуально-авторським використанням гендерно маркованого фразеологічного багатства мови. Вживання загальних і власних назв, семантика яких включає інформацію про певні історичні події, факти, елементи досвіду попередніх поколінь та ін., на позначення концептів «чоловік» і «жінка» насамперед забезпечує соціолінгвальний рівень їх вербалізації. Гендерна метафора в складі стійких словесних комплексів не тільки моделює нові лексико-семантичні варіанти, а й здійснює безпосередній процес фразеологізації, тобто є підґрунтям для утворення нової словосполучки. Значення фразеологізмів, які включають гендерно марковані назви, формують ширший значеннєво-емотивний оцінний план, що зумовлено тим, що образи протилежних статей завжди були актуальними в соціумі. Це саме можна сказати про засоби їхньої вербалізації, особливо при моделюванні фразеологічних значень. Аналіз фразеологізмів з гендерним компонентом вказує на переважання негативнооцінних характеристик. Значна більшість гендерно маркованих стійких словосполук з негативними емотивноаксіологічними значеннєвими планами вживається задля об'єктивації концепту «жінка»: *жінки довге волосся мають, а розум короткий; чоловік додому мішком, а жінка винесе фартушком; не вір жінці, як чужому собаці; жінка сало гамнула та на kota звернула, жінка мужа продала за три копії без шага; чоловік за поріг, а жінка за тиріг* та ін. Вказані стійкі

висловлювання представляють лексико-семантичний рівень вербалізації концепту. Фразеологічні одиниці з гендерним компонентом, які зафіксовані у фразеологічних і тлумачних словниках української мови, найчастіше відбивають критичне народне ставлення до представників обох статей. Семантика таких гендерно маркованих стійких словосполук ґрунтується на глибоких і виразних емотивно-оцінних значеннєвих планах та конотаціях, вибудованих традиціями і критичним поглядом на фрагменти національної картини світу. Наявність емотивно-оцінної асиметрії в складі фразеологічних одиниць з ключовими концептами «чоловік» і «жінка» вказує на постійне прагнення етносу до вдосконалення, викорінення в представників обох статей негативних рис. У кожній культурі мають місце певні стереотипи маскулінності і фемінності, це своєрідна основа уявлень про те, якими саме рисами повинні відрізнятися чоловіки та жінки у фізичному, соціальному та психологічному сенсах. Формування позитивних характеристик кожного індивіда залежить від збігу наявних рис, ознак, суспільних ролей, зовнішності та ін. і соціальних очікувань і стереотипів, необхідних для адекватної вербалізації концепту. Гендерно марковані стійкі словосполучення оцінної семантики позначаються комунікативнопрагматичними і лінгвокультурологічними особливостями, здатністю тримати історичну «пам'ять» певної нації. Етнічна семантика має прояв на всіх мовних рівнях, але фразеологія в якості особливої сфери відображення культури народу потенційно включає національно-культурний компонент. Гендерно марковані стійкі словосполучення з гендерним компонентом є ознаками національної культури та активними засобами емоційного впливу на етносвідомість мовців. З-поміж вербалізаторів концептів «чоловік» і «жінка», які відбивають погляди на довкілля, осіб протилежної статі та вияви поведінки, забезпечують стійкі оцінні висновки про фрагменти етнічного світу, варто відзначити власні назви. Окремі з них стали символами: *баба Палажка [і баба Параска]* (про язикату, чванливу, пихату людину); *Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть*; *у нашого Гната язык як лопата*; *торохтить, як Гаврилів млин*; *сіє словами, як Мар'ян половою*; *довгий, як*

*Хвесьчин язык; розумна Парася на все здалася; нашії Горпині гарно і в хустині; ваша Катерина нашії Орині двоюрідна Одарка та ін.*³⁰⁴

Суспільна позиція чоловіків і жінок, специфіка їхніх взаємин зі світом, своєрідність виконуваних ролей стали основою для формування гендерно маркованих фразеологічних номінацій української мови, які відбивають не тільки специфіку фрагментів реального життя, а й національну мовну картину світу. Ідеографічна система гендерно маркованих фразеологічних номінацій української мови, синонімічні та антонімічні, варіантні відношення в ній представляють синтез етнокультурної специфіки й універсальних, загальнолюдських стереотипів. Найвища ланка в ідеографічній організації фразеологізмів – це фразеосемантичні поля, що об'єднують численні фразеосемантичні групи. Одним із найбільш функціонально активних є фразеосемантичне поле «людина» з такими структурно-смісловими компонентами, як «родинні зв'язки», «вік», «зовнішні ознаки», «внутрішні риси», «розумові здібності», «соціальний статус», «побутова сфера», «взаємостосунки», «життя», «смерть».

Фразеологізми, які функціонують у мові сучасних ЗМІ, представляють гендерну кількісну асиметрію в бік чоловічої статі, використовуючи відповідні антропоніми: *Бедь [В, Бедь] і совість – дві прями, що не перетинаються* (Персонал плюс, № 16, 2007); *Локишина від Нестора Шуфрича. Перебуваючи після керченської катастрофи у Криму та Севастополі, міністр з питань надзвичайних ситуацій регіонал Нестор Шуфрич на всіх нарадах і виступах перед представниками ЗМІ не втомлювався виспівувати дифірамби на адресу керівництва Севастополя та Кримської Автономії [...] (Персонал плюс, № 46, 2007); Ситуація нагадує «переговори Герасима та Му-Му», влучно зазначив Олександр Волков, який не бере участі в переговорах і охоче виконує роль парламентського коментатора* (Самостійна Україна, Ч. 18, 2002); *Термін правління пристаркуватого і*

³⁰⁴ Рудюк Т. В. Гендерний аспект вивчення фразеологічних одиниць. *Методика. Досвід. Пошуки: Проблеми вивчення іноземних мов та літератури*. Вип. XI: науково-методичний збірник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 80–84.

хворого «царя Бориса» закінчувався, а втрачати його команді царські привілеї ой як не хотілося (Народна газета, № 18, 2000); Сьогодні в нашій країні, керованій протягом п'ятнадцяти років «контрпропагандистом» Кравчуком, «міцним господарником Кучмою» і «оранжевим бухгалтером з чистими руками» Ющенком, вугільні шахти, наше основне багатство, – «доведені до ручки» (Комуніст, № 13, 2006); Головний український «синоптик» Віктор Ющенко відстежив: саме мокрої пори року найдоречніше проводити вибори або оголошувати про їхнє проведення. Бо саме «вибори» у нас останнім часом ростуть, як гриби після дощу (Демократична Україна, № 1, 2009); «Регіони» викликають Кличка на ринг (Закон і бізнес, № 15, 2008); Російський політолог Морозов: Порошенко був цвяхом у черевіку в Путіна (<https://www.pravda.com.ua/articles/2019/10/21>). Активне використання чоловічих імен (прізвищ) у гендерно маркованих фразеологізмах, напевне, зумовлене тим, що в українському політикумі більшість становлять представники чоловічої статі.

Також трапляється вживання загальних назв, властивих лише чоловікам: «Гарбуз» міністру-соціалісту [А. Барановському] (Комуніст, № 77, 2005) – гарбуз як символ відмови під час сватання презентували женихам; От вам і «біднячок» із морозівської команди [член партії О. Мороза] (Комуніст, № 13, 2006); Суд імені Леоніда Кучми призначив його [В. Ющенка] царем України (Без цензури, № 1, 2004). У матеріалах ЗМІ окремо спостерігаються фразеологічні сполучення, які демонструють гендерну маркованість, використовуючи номени родинних стосунків. Зауважимо, що такі приклади наявні для характеристики політичної діяльності і чоловіків, і жінок: [...] Ющенко і Янукович – це «близнюки-брати», що вони обидва з одного «кумівського гнізда» (Комуніст, № 79–80, 2005); Так же бездарно поводитися на посаді міністра культури й туризму і співаюча кума Оксана Білозір, яка прославилася своєю безглуздою війною з театром Російської драми ім. Лесі Українки (Комуніст, № 79–80, 2005); Батько безладу. Гра в парламентсько-президентську республіку, розпочата головою Верховної Ради Володимиром Литвином, може закінчитися олігархією (Контракти, № 3, 2006); При

призначенні чиновників різного рангу дотримувалися єдиного критерію їх добору – родинні зв'язки, кумівські відносини і безумовно особиста відданість самопроголошеному «батьку» нації (Комуніст, № 79–80, 2005); «Батько» цензури. [...] Білоруському президентові Олександру Лукашенкові здалося, що у світовій павутині ще дуже багато свободи. Аби виправити ситуацію, він вирішив посилити цензуру в мережі (Закон і бізнес, № 3, 2010); Адже вибір між «оранжевим» і «біло-блакитним» кланами – це навіть не вибір між рідними братами, а швидше – між сіамськими близнюками, які один без одного просто нежиттєздатні (Комуніст, № 18–19, 2006).

Апеляція до гендерного компонента в семантиці фразеологізованої сполуки також представлена імпліцитно, а розпізнається з контексту опублікованого матеріалу. В ньому обов'язково вказане ім'я особи, для характеристики або оцінки суспільно-політичної діяльності якої вжито фразеологізм: *Що у Президента на умі, а що – на язичі, або Леонід Кучма в перекладі українською: «Конституційної реформи не буде, буде клон «Кучма-3» (Самостійна Україна, Ч. 38, 2003); У «космічних» обіймах мера [Л. Черновецького]. Навести у центрі міста «порядок» розпорядився наш космічний мер, якому, певно, як більмо в оці, все українське (Персонал плюс, № 1, 2007); «Безперервний» керівник. Члени ВРЮ запевняють: Пасенюк легітимно очолює ВАС (Закон і бізнес, № 5, 2010); Але «герой» кумівської епохи [О. Омельченко], котрий гарячково відшукав собі місчину в «майданній» тусовці і його прислужники явно пересиділи у своїх затишних адміністративних кріслах (Комуніст, № 90, 2005); По «нашоукраїніях» ударять «Березовим кийком» [Б. Березовський] (Молодь України, № 47, 2007); У США є свій кишеньковий президент. Тепер їм потрібна кишенькова опозиція (Комуніст, № 24–25, 2005).* Ця імпліцитність, ймовірно, зумовлена тим, що в українській мові до появи правопису 2019 р. фемінітативи мали обмежену практику вживання: на позначення професій, посад використовували слова чоловічого роду й лише в розмовному стилі допускалися жіночого: *Міністерка Новосад пояснила «невдале»*

висловлювання про зарплату 36 тисяч гривень (<https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/22>).

Фемінітативи мають практику продукування в мові ЗМІ, але з відповідною прагматичною метою: Попередньому парламентському «шеф-кухареві» – Арсенію Яценюку ніяк не вдалося або придумати новий, або знайти попередній. От і пили українські парламентарі винятково воду з-під крана. У листопаді їм це набридло, і «шеф-кухареві» вказали на двері. Арсеній Петрович не особливо засмутився і під час прощального бенкету (на заключній пресконференції) гордо заявив, що повернеться на «кухню», але вже не на парламентську (Демократична Україна, № 1, 2009) і Перець. Приготування цієї страви узяла на себе особисто шефшя кабмінівської «кухні» Юлія Тимошенко. <...> Критика стосувалася здебільшого якості приготовлених Тимошенко страв: то «приватизаційний пиріг» пригорів, то «бюджетний вінегрет» покритий недостатньо дрібно, то «коаліційний борець» з'їли голодні опозиціонери з Партії регіонів ... (Демократична Україна, № 1, 2009); Бізнес-проект «вічна революціонерка» (Персонал плюс, № 5, 2007); А ось «національна героїня», экс-прем'єр і лідер БЮТ Юлія Тимошенко неждано-негадано перетворилася на палку прихильницю Росії (Комуніст, № 78, 2005) і Народ, обманутий майданами, гірко розчарувавшись в «оранжевих революціонерах», стомившись від усього цього «буде зроблено!», вже готовий зробити свій вибір правильним без лапок, тобто для себе, а не для іноземних порадників (Комуніст, № 23–24, 2006).

На позначення негативного ставлення до чого-небудь, а інколи до самих жінок в українському політикумі, використовуються номени атрибутів жіночності: спідниця, хустка, макіяж, або фізичного стану, властивого тільки жінці (На політичних панелях України розплодилася достатня кількість блискучих фракцій у міні-спідницях (Комуніст, № 76, 2005); Конституція втратила цнотливість (Галицькі контакти, № 3, 2002); Конфліктна хустка. У Туреччині спалахнув неабиякий конфлікт. Президент і прем'єр міністр підтримали пропозицію вилучити з конституції заборону носити хустину в державних університетах (Демократична Україна, № 129, 2007); Україна без

макіяжу. Зазначу, що нинішнього 2000-го року Україна піднялася на сімдесят восьме місце, залишаючись у групі країн із середнім рівнем розвитку людського потенціалу (Народна газета, № 30, 2000); Черкаси вагітні катастрофою (Дзеркало тижня, № 27, 2005)). Отже, переважання чоловіків у суспільно-політичній сфері України відбилося у фразеологічному арсеналі сучасних ЗМІ, тож чоловікам відводиться більш активна роль у лінгвокреативній діяльності. Наявність антропонімів у складі фразеологізмів ЗМІ виконує здебільшого інформативну функцію, адже вони переважно вказують на «дійову» особу суспільно-політичної події, ніж зазначають дихотомію статі.

У мові сучасних ЗМІ функціонують такі найпоширеніші фразеологічні конотації чоловічих та жіночих особових імен: *«Дурному Гаврильці усе чорнобривці», «такий Гаврилю, як у баби Насті мотобило», «розуміється як Мошко на перці», «з нашого Андрюшки ні риби ні юшки», «от вам і Лука: рукавиці за пазухою, а він їх шука», «дурний, як Омелько»; «не клеїться робота у нашого Федота», «захворів Іванко, аж опух від спанку»; «горілка не дівка, Семен не дурень», «як не як, а Хома пияк», «налигався, як Мартин мила», «краще пияк, ніж дурак»; «ні сюди Микита, ні туди Микита», «вискочити як Кузьма з маку»; «на людях Ілля, а вдома свиня», «Кіндрат – свині брат»; «говори, Мирон, рябої кобили сон», «говори, Климе, нехай твоє не гине», «бляй, пане Свириде, побачим, що з т го вийде», «мели, Денисе, погода тягне», «збагатів Кіндрат – забув де його брат»; «а бідного Хому і дерево пада», «на бідного Макара всі шишки летять», «бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці», «на безлюдді і Хома чоловік», «не пускайся, Грицю, на дурницю», «не вмер Данило, так болячка задавила», «не вмер Гаврило, галушкою вдавило», «не для Гриця поляниця», «Василь – безділь», «пустив бог Микиту на волокиту», «всі про Хому, а він про Ярему», «труби Грицю в рукавицю», «який Сава, така і слава», «ні їсти, ні пити – Прокопа жєнити», «пустив бог Микиту на волокиту», «на тобі, Данило, що мені не мило», «коли не Кирило, то не пхай там рило», «збагатів Кіндрат – забув де його брат», «де Макар телят пасе, Юхим із води вийде сухим», «як Тарас Бульба з Андрієм», «як Марко на вовні», «як Марко с пасльону», «як Марко*

у пеклі», «як Сірко в базарі», «хоть не Василь, а мені милий», «співай Матвію, бо я не вмію». Характеристика розумових здібностей людини представлена в ЗМІ за допомогою таких фразеологізмів: «Дурному море по коліно», «дурням закон не писаний», «дурний, як пень», «дурний, як чобіт», «дурний, як кіт», «дурний, як сто свиней», «дурний, як сто пудів диму». Характеристику родинних стосунків в ЗМІ представлено так: «Нема ж роду ріднішого як матіночка», «за материною спиною як за стіною», «материн гнів як весняний цвіт», «нема того краму, щоб купити маму», «матері ні купити, ні заслужити», «така що вскочить і вискочить», «тепла як у мачухи серця», «тепло як у мачухи на серці», «з дому гонить мачуха як з лісу ведмідь», «латана свитина як нерідна дитина», «вдівець дітям не отець», «кричить як дурний до батька», «визвірився як дурень на батька», «як дурний за батька торгується», «заправив як дурень за батька (матір)», «спішить як дурний поперед батька у пекло», «любить як рідну матір», «голосить як по рідній матері», «любляться як молодята», «живуть як голубів пара»; «живуть як в одній сорочці», «живуть як в одну дудку грають», «вони як риба з водою», «чоловік та жінка – одна сопілка», «чоловік та жінка – одне діло, одне тіло», «нежонатий як вовк, оженився – як шовк»; «коло доброго чоловіка і жінка як квітка», «мій зять як чужих п'ять», «водиться як Микита з Настахою», «водиться як Гаврило з Овдюшкою», «добра жінка, та дурному попалася», «добра жінка мужу – вінець, а зла – кінець», «добра жінка дім збереже, а погана – рознесе», «коли с курочка, обід зварить і дурочка», «добра пані, та що з рабами», «Химка – хазяйка, тільки лопати нема», «де багато баб, там дитя безносе», «сім баб – сім рад, а дитя безпупе», «де багато господинь, там хата неметена», «добре господині, коли повно в судині», «за добрим чоловіком жінка як калина, а за поганим – як билина», «за доброго мужа жона як ружа, а за лихого драба за рік, за два – баба, «мужичок з кулачок, а зла як у козла», «жінка не бита як миска не мита», «жінка не бита – як коса не клепана», «хазяїн як з розбитого горшка борщ», «хазяїн як орach без плуга», «з нимжити як натерню спати», «не так чоловік рознесе мішком, як дружина горшком», «женився як на льоду

обломився», «женився як за хмару закотився», «жонатому як собаці кудлатому: чи обідав не обідав, а вже лайки відвідав», «краще камінь довбати, ніж лиху жінку навчати», «ліше їсти хліб з водою, ніж жити з жінкою лихою», «перед жінкою як півень, а перед начальством як мокра курка», «жінка як кішка: чим більше гладити, тим більше хвоста задирає», «краще посивіти дівкою як віця, ніж їти заміж за вдівця», «живуть як чорти навкулачки б'ються», «живуть наче чорт із чортицею», «живуть у злагоді як вогонь з водою», «живемо як кіт з собакою: один у двері, другий у вікно», «люблю як сіль в оці, як кольку в боці», набралася гріхів як овечка реп'яхів», «біда, коли жінка бліда», «дівчина як тінь: ти за нею – вона від тебе, ти від неї – вона за тобою», «легше сто зайців пасти, як одної жінки дотильнувати», «сусідка як лебідка, а жінка як квочка», «куди вітер – туди й він», «чужі жінки як маківки, а моя як опудало», «чоловік без волі як кінь на припоні», «свекрусі годити як ситом воду носити», «зовиця як синиця – усе хвостом крутить», «спритна як теща перед зятем», «таке рівне як у тещі язик».

Сутність сучасних уявлень про співвідношення біологічного, психологічного та соціального в існуванні жінки і чоловіка, їх походження, співвідношення та взаємозумовленості наразі є найбільш обговорюваними питаннями гендерних теорій. Сучасне уявлення про гендер включає дослідження того, як жінки та чоловіки розуміють власні гендер і сексуальність. Ігнорування однієї зі складових або типів гендеру породжує неповноту розуміння інших. Гендер має відносну природу, в його конструюванні центральним є процес диференціації, який переважно підтримується та провокується системами домінування і соціальної нерівності будь-якого суспільства. Гендерологія відкрила нові напрямки досліджень, зокрема лінгвістичних, які пов'язані з соціально-історичним і соціокультурним життям чоловіків та жінок. Гендер – це соціокультурна категорія, яка характеризує індивіда в залежності від статі. Гендерна лінгвістика в Україні значно відстає від західної, проте можна спостерігати стійкий інтерес до розвідок у гендерному аспекті, з-поміж цих розвідок найбільш репрезентативними є лексика та фразеологія.

Фразеологічний склад мови зафіксував народний досвід, вербалізовані колективні знання етносу про певні норми, аксіологічні стереотипи, вірування, обряди і традиції, специфіку національних образів, які формуються та експлікуються за допомогою стійких словосполук. Гендерно марковані фразеологічні номінації покликані відтворювати різноманітні явища в житті українців, їхні чесноти та вади. Завдяки своїй виразній емотивності, оцінності, різноманітній тематичі та функціональній активності гендерно марковані фразеологічні одиниці зуміли охопити практично всі сфери життєдіяльності людини. Статус чоловіка та жінки в суспільстві, специфіка їхніх стосунків і виконуваних ролей, спроектованих крізь призму соціального середовища, народних звичаїв і традицій у «сферу» народної мудрості, вкрай виразно простежується крізь призму фразеологічних номінацій із компонентами, які вказують на стать.

Мова ЗМІ – це «дзеркало» суспільства, зокрема лінгвістичного. Саме в мові ЗМІ помічаються суспільно-політичні, культурні, економічні та інші зміни. Гендерні «віяння» теж активно відображені в мові ЗМІ. Домінування чоловіків у суспільно-політичній сфері України отримало відбиток на фразеологічному арсеналі сучасних ЗМІ з гендерним компонентом. Активне продукування фемінітивів може внести корективи в трактування фразеологізмів із гендерним компонентом, які функціонують у сучасній мові українських ЗМІ. Наразі гендерний паритет у фразеологізмах українських ЗМІ виявлений слабо. Фемінітиви мають практику продукування в мові ЗМІ, проте з певною прагматичною метою. На позначення негативного ставлення до чогось, а в окремих випадках до жінок в українському політикумі, використовуються відповідні номени атрибутів жіночності. Перспектива подальших наукових розвідок вбачається в комплексному аналізі фразеологічного фонду мови сучасних ЗМІ, зокрема структури та етимології цих одиниць.

Аспекти релігійної лексики в текстах Медіаресурсу *CREDO*

Олексій Павлюк

В сучасному світі, епосі стрімкого розвитку медіаринку, де формат подачі інформації кардинально змінюється чи не кожне десятиліття, лексичний фон осучаснених медіа розширюється і переформовується. Паперові газети і книги замінюють електронні носії інформації, а телевізійні новини згідно сітки телепередач програють конкуренцію інтернет-порталам, де новини і сенсації з'являються миттєво, відразу після їхньої фіксації навіть не професійним журналістом. Велику роль у зверненні на себе уваги й надалі відіграє мова викладення матеріалу. Мета, стиль і форма інформаційно-аналітичних матеріалів часто відрізняються, в залежності від медіаресурсу, що є ознакою плюралізму думок і поглядів на події і факти. Особливе місце в медіа просторі займають релігійні медіаресурси. Хоча, за формою передачі інформації споживачеві, вони використовують пресу, радіо і телебачення, то стиль, зміст і мета передачі матеріалу досить часто відрізняються від матеріалів нерелігійних засобів масової інформації. Безпосередньо через ці ЗМІ презентується мова + богослов'я, для якої філологи «пропонують окремий лінгвістичний напрям «теолінгвістика», який «намагається описати, як людське слово може бути використане відносно Бога, а також, яким чином мова функціонує в релігійних ситуаціях, які не відповідають жорстким стандартам безпосередньої односторонньої комунікації, і які, не дивлячись на це, співпадають з логікою його опису у відповідних формах, таких, як метафора чи мовленнєвий акт»³⁰⁵. Українські теолінгвістичні процеси неодноразово були презентовані українськими дослідниками. Серед дослідницьких праць можемо зустріти тематику *формування української церковно-обрядової*

³⁰⁵Гадомський А. К. Теолінгвістика: історія питання. *Учен. зап. ТНУ*. Т.18 (57). № 1. Филология. Симферополь : ТНУ, 2005. С. 16-26; Крисальна Ю. В. Когнітивні модифікації релігійних концептів в сучасному комунікативному просторі : автореф. дис. — канд. філол. наук. Київ, 2019. с. 24.

термінології³⁰⁶, інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексичі³⁰⁷, спроби систематизації богословських термінів³⁰⁸ тощо. Відповідно творяться релігійні, термінологічні словники, на які будемо посилалися в подальшому аналітичному матеріалі. Релігійні лексеми і тексти представляють собою надзвичайну жанрову та стилістичну різноманітність, свідчать про те, що ми маємо справу з відмінним специфічним стилем, де зустрічаємо ряд слів, які не завжди знайомі і зрозумілі. Неможливо охопити в обмеженій презентації аналіз всієї релігійної лексики, яку можемо зустріти хоча б в рамках однієї конфесійної групи. Ми обмежимося найбільш презентаційною формою конфесії – матеріалами римо-католицького масмедіа, які творять унікальний лексичний образ певного релігійного середовища.

Римо-католики в Україні є однією з найменших релігійних організацій з огляду на кількість вірних і щодо кількості масмедіа. Так, згідно звіту про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2021 р. мають 19 медіаресурсів, у т.ч. друкованих – 8, аудіовізуальних – 1, електронних – 10³⁰⁹. Об'єктом нашого дослідження є електронний часопис *CREDO*, який фактично має найбільшу розбудовану медіальну інфраструктуру і виконує роль мовника РКЦ в Україні, в тому числі зі зворотним зв'язком. На відміну від потужних мовників *Радіо Марія* і *Католицького телебачення EWTN*, які присутні в Україні і також розповсюджують свій контент на своїх медіасторінках, часопис *CREDO* перевищує згадані медіаресурси по кількох напрямках, а саме – новинних публікаціях та інших медіапродуктах.

Часопис *Credo*, був заснований у 1992 році для вінницької католицької молоді. У форматі газети *Credo* видавництво тривало до 2002 року, а з 2006 року часопис з'явився у форматі брошури,

³⁰⁶Пурасва Н. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2001. 20 с.

³⁰⁷Коптун А. А. Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексичі (на матеріалі художньої прози ХХ ст.) : дис. ...кандидата філол. наук. Чернівці, 2006. 274 с.

³⁰⁸Яремчук С. Система богословських термінів: семантика лексем амвон, вітар, ікона. *Проблеми української термінології*: міжнар. наук. конф., 1–2 жовт. 2010 р.: зб. наук. пр. Львів, 2010. С. 115–117.

³⁰⁹Релігійно-інформаційна служба України. Статистика Церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року - PICU. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://rsu.ua/statistika-cerkov-i-relijijnih-organizacij-v-ukrayini-stanom-na-1-sichnya-2021-roku_n118842 (дата звернення: 27.11.2023).

а згодом – журналу. З 2009 року редакція часопису запускає сайт, який невдовзі замінить паперову версію журналу. Таким чином редакція *Credo* зі своїм контентом виходить на загальноукраїнську широку аудиторію, а з 2018 року також функціонує польська версія інтернет-сторінки. Редакція медіаресурсу постійно розвивається та шукає нові формати для спілкування зі своєю аудиторією. Сьогодні на сайті *Credo* можна знайти короткі статті, подкасти, відео та навіть стріми³¹⁰. Весь цей матеріал наповнений специфічною лексикою, яка при детальному аналізі є для нас чимось новим, незвіданим, лінгвістичним відкриттям, сповненим теологічного сенсу. Ряд понять не відображаються у вітчизняних словниках, а деякі форми написання відрізняються від загальноприйнятих норм написання в українській мові. Це все спонукає до фіксації та аналізу, який допоможе в майбутньому збагатити українську теолінгвістику і зробити доступнішою конфесійну термінологію.

Всі представлені релігійні поняття і терміни будуть розподілені в спеціалізовані групи термінологічних одиниць, що має спростити класифікацію представленої термінології.

1. Імена і титули Бога і святих

Зручно було б почати обговорення релігійної лексики з імені Бога, який основним центром релігійності людини і саме ім'я об'єкту поклоніння відіграє іноді неабияку роль. Ім'я (імена) Бога, надприродних істот і людей, які виконували особливу роль в християнстві, мають неслов'янське етимологічне походження, тож і до цих пір серед науковців ведуться дискусії правильного вживання імен, наприклад *Єгова* чи *Яхве*.

1.1. Ім'я Бога

На сторінках обговорюваного часопису зустрічаємо кілька прикладів імені біблійного Бога. **Елогім** або **Елохім** – два варіанти одного імені використовуються відповідно різну кількість разів в матеріалах часопису³¹¹. Так само замінне –г і –х

³¹⁰ Як правде католицький онлайн-часопис *Credo* • MediaLab Online *MediaLab Online*. URL: https://medialab.online/news/credo/?fbclid=IwAR30QvVDitZtx_q-xUWEEpZPa2DF2RYpANGGuGYsXdtZ3-FIKMZzIMfzK74 (дата звернення: 27.11.2023).

³¹¹ 6 біблійних згадок про Пресвяту Трійцю, **CREDO**. URL: <https://credo.pro/2022/06/321842> (дата звернення: 27.11.2023); пор. Від першого закликання до небесних імен. **CREDO**. URL: <https://credo.pro/2019/07/239426> (дата звернення: 27.11.2023).

зустрічаємо тут в імені *Ягве* чи *Яхве*³¹². В українських словниках, які описують ім'я Бога, також зустрічаємо два варіанти³¹³, або один з них³¹⁴. Різницю написання імен Бога з різними приголосними міг би пояснити підручник *Український правопис*, де вказується, що в основному –g –h (з латиниці *Elohim* (пол.) і *Jahwe* (пол.)), звичайно передаються українською літерою -г, а в деяких словах –х³¹⁵, але прикладів вищенаведених слів ми тут не зустрічаємо. Тож, за відсутності однозначно визначеної регули правильності написання власної назви з відповідною літерою, можемо ствердити, що обидва варіанти слушно використовуються в текстах і у словниках.

1.2. Одновиразні назви Бога і Його матері

На сторінках часопису присутні одновиразні оригінальні терміни окреслення Бога і Його матері, які зустрічаються зрідка або взагалі відсутні в лексиці інших християнських визнань. Слово **Дитятко**, яке одноразово з'являється в Євангелії від Матвія (2-й розділ, 11 вірш) повноцінно функціонує з великої літери в статтях і описах різдвяних подій і пов'язаних з ним навчання Церкви³¹⁶. Це слово несе в собі глибокий теологічний сенс і водночас є невід'ємним елементом католицької різдвяної лексики.

Внебовзята – унікальна лексема, яка викликає питання щодо свого існування в українському мовному і релігійному просторі. Цей дієприкметник, який одночасно є власною назвою (титулом) Марії, матері Ісуса, на відміну від попереднього слова, утворений від слова *Внебовзяття*, яке в католицькому богослов'ї повноцінно функціонує з другої половини ХХ ст.³¹⁷ Поява слова *Внебовзята* швидше за все завдячує існуванню польського слова *Wniebowzięta*. Дослівний переклад, який в певній мірі віддзеркалює теологічну правду, переважно функціонує в римо-

³¹² Ягве. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2012/06/137205> (дата звернення: 27.11.2023); пор. «Пісний Літургіко». Символіка Тайної Вечері. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2012/01/56540> (дата звернення: 27.11.2023).

³¹³ Божук Т. І. Релігійний туризм: термінологічний словник. Львів : Укр. бестселер, 2010. с. 132.

³¹⁴ Ратнер К., Фортгрімлер Г. Короткий теологічний словник. Львів: 1996, с. 636.

³¹⁵ Український правопис. Київ.: Наукова думка, 2015, с. 118-119.

³¹⁶ Нуний: нести Дитятко, як світло людям. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2014/02/109903> (дата звернення: 27.11.2023).

³¹⁷ 1.11.1950 р. Папою Римським Пісм XII був прийнятий догмат про взяття Богородиці після смерті до неба (лат. *Assumptio Beatae Mariae Virginis*). Після цього з'явився термін – Внебовзята, який в східній традиції християнської церкви має назву – Успіння.

католицькому сегменті, в часописі *Credo* згадується не менше десяти разів, пишеться з великої літери. Греко-католицькі філологи пропонують вживати замість *внебовзяття* – *небовзяття*³¹⁸. З цієї лексеми можна було б творити дієприкметник – Марія *небовзята*. Поки що такий окремий вираз не набув популярності, напевно не лише з рації філологічної, але й богословської.

1.3. Додаткові назви

Ісус євхаристійний – словосполучення, яке функціонує як означення Євхаристії (Причастя) в Католицькій Церкві, несе переконання про живу присутність Бога в святих дарах. На сторінках інтернет порталу *Credo* зустрічається 9 разів. Словосполучення, просякнуте богословським сенсом є типовим конфесійним словосполученням, яке скероване до аудиторії віруючих католиків. *Євхаристійний* або *Євхаристичний* – слово, яке по різному пишеться в вищенаведених словниках, але часопис *Credo* надає перевагу вживанню в різних контекстах слова *Євхаристійний* (кілька сотень згадок) ніж *Євхаристичний* (згадується лише декілька разів).

1.4. Займенники, які стосуються Бога і святих

Ці займенники ми зустрічаємо в біблійних, літургічних і публіцистичних текстах, тож правила написання їх з великої чи малої літери сформувалися і функціонують вже не один десяток років в українському і польському письменництві. Наприклад, *Термінологічно-правописний poradnik dla богословів та редакторів богословських текстів* радить особові, вказівні та зворотні займенники всіх відмінків, які вживаються по відношенню до Бога та Богородиці, писати з малої літери³¹⁹. Цього правила дотримуються і польський poradnik правильності вживання теологічних термінів *Pisownia słownictwa religijnego*³²⁰, де можна знайти джерело написання деяких українських теологічних термінів. Натомість, часопис *CREDO*, вживає

³¹⁸ Термінологічно-правописний poradnik для богословів та редакторів богословських текстів. Львів, 2005. С. 35. URL: https://niz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/poradnyk_2005_08.pdf (дата звернення: 27.11.2023)

³¹⁹ Термінологічно-правописний poradnik для богословів та редакторів богословських текстів. Львів, 2005. С. 78. URL: https://niz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/poradnyk_2005_08.pdf (дата звернення: 27.11.2023)

³²⁰ Przybylska R., Przyczyna W. Pisownia słownictwa religijnego. Tarnów: BIBLOS, 2011, з. 13

присвійні і зворотні займенники з великої літери³²¹, що викликає питання чи доречно відходити від правила чи можливо з'явилися аргументи за таким написанням.

1.5. Власні назви святих, блаженних і Слуг Божих

Слово **святий** в релігійному контексті може виступати у кількох значеннях і досить часто ми зустрічаємо його як частину власної назви конкретної особи, наприклад, *святий Миколай*. Написання слова з маленької літери *святий, блаженний* і т.п. поряд з іменем особи радить *Український правопис* з 2019 року³²². З нормами такого написання погоджується і *Богословський термінологічно-правописний поради́ник* з 2021 року³²³. Часопис *CREDO* теж застосовує цю норму, хоча також трапляється застосування в написанні слів *святий* з малої літери там, де має бути слово з великої літери, наприклад, у випадку назви храму: «*Перша Меса після пожежі у храмі святого Миколая*»³²⁴ замість «*Перша Меса після пожежі у храмі Святого Миколая*». Варто відзначити, що написання слів в словосполученнях *святий Петро, святий Андрій* і т.д. згідно норм польського правопису має писатися з великої літери – *Святий Петро, Святий Андрій*³²⁵, але при перекладі мусимо змінити велику літеру на малу.

Божий слуга чи **Слуга Божий** – словосполучення, черговість написання слів в яких визначає написання з великої літери чи малої. Словосполучення *Божий слуга* є означенням людини, яка виконує служіння Богу. Це достатньо поширене словосполучення, яке зустрічається в Біблії і в публіцистиці, навіть не суто релігійній. Натомість, *Слуга Божий* – є католицьким терміном, який недостатньо відомий на загал і є титулом, що присвоюється померлому католику в офіційному процесі зарахування його до лику блаженних³²⁶. Термін *Слуга*

³²¹ Під яким іменем Бог об'явив Себе людям? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2012/03/80004> (дата звернення: 27.11.2023), пор. Діяти спокійно. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2020/03/258370> (дата звернення: 27.11.2023).

³²² *Український правопис* / ред.: С. І. Мазиченко та ін. Наук. думка, 2019, с. 82.

³²³ *Богословський термінологічно-правописний поради́ник для викладачів недільних шкіл і студентів духовних навчальних закладів* / ред. В. Савельєв. Київ: Вид. від. Укр. Православ. Церкви, 2021. с. 84.

³²⁴ *Перша Меса після пожежі у храмі святого Миколая*. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2022/02/312780> (дата звернення: 27.11.2023).

³²⁵ Przybylska R., Przyczyna W. *Pisownia słownictwa religijnego*. Tarnów: Biblos, 2011, s. 13.

³²⁶ ABC chrześcijanina. *Mały słownik* / red. S. Zalewski. Warszawa: Verbinum, 2006, s. 407.

Божий/Слугиня Божя³²⁷ зустрічається на сторінках *CREDO* кілька сотень разів.

2. Назви свят і святкових днів

Неділя Святого Сімейства – в Католицькій церкві України чи не єдине свято, яке використовує рідковживане слово «сімейство» для означення родини Ісуса Христа (Ісуса, Марії і Йосифа). Це свято в дослівному перекладі з польської мови буде писатися як *свято Святої Родини* (*Niedziela Świętej Rodziny* пол.). Рідковживане слово *сімейство*, а не родина, в назві свята має підкреслити особливий характер святості родини, яка не є типовою родиною за назвою і екзистенціальним характером³²⁸.

Тридення (Пасхальне тридення) або **Тридуум** (*Triduum* лат.) – унікальна назва трьох днів: Великого четверга, Великої п'ятниці і Великої суботи. Українське слово-відповідник можемо зустріти, окрім сторінок *CREDO* і католицьких сторінок, в *Польсько-українському словнику релігійних термінів*³²⁹. Тридення або Тридуум зустрічається майже дві сотні разів на сторінках *CREDO*, часто в поєднанні прикметника *Пасхальне Тридення*, з великої літери обидва слова³³⁰. Згідно правопису, з великої літери пишемо лише перше слово назви дня чи періоду, з ним пов'язаного³³¹. Тож, швидше за все автори такого словосполучення тут застосовують правило польського граматичного написання літургійного періоду (свята) – обидва слова з великої літери³³².

3. Назви літургійних періодів і позалітургійних свят

Адвент (*advent* лат.) – ще одне латинське слово в календарі католиків західного обряду, яке означає чотиритижневий піст перед Різдвом. В Католицькій церкві східного обряду стосується до цього окреслення термін *Пилипівка*, у західному обряді зберіглася саме латинська назва Різдвяного посту. Це слово

³²⁷ Як відбувається зарахування до ліку святих у Католицькій Церкві. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2014/04/114662> (дата звернення: 27.11.2023).

³²⁸ Святого Сімейства – Ісуса, Марії, Йосифа. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2021/12/56259> (дата звернення: 27.11.2023).

³²⁹ Польсько-український словник релігійних термінів / упоряд. Я. Паль. Київ: Катоц. Медіа-Центр, 2012, с. 69.

³³⁰ Пасхальне Тридення: три днівних. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2020/04/132296> (дата звернення: 27.11.2023).

³³¹ Український правопис / ред.: С. І. Мазишенко та ін. Наук. думка, 2019, с. 82.

³³² Przybylska R., Przyczyna W. *Pracownia słownictwa religijnego*. Tarnów: Biblos, 2011, s. 24.

закоренилося не лише суто в католицькій лексиці³³³, але й знайшло своє місце в сучасних українських словниках³³⁴. Утворений прикметник, який функціонує у виразах *адвентовий вінок, гімн, піст* тощо є характерним прикметником, який служить в лексичному просторі римо-католиків³³⁵, але відсутній в українських словниках.

Vigilia (*wigilia* пол.) – слово, яке закорінене в лексиці Римсько-католицької церкви в Україні, але не вийшло поза межі своєї конфесійної приналежності. Українські відповідники цього слова – *всеношша (пасхальна), Різдвяне навечір'я, свят-вечір*³³⁶. Це слово латинського походження означає *чужання в переддень католицького свята, зазвичай Різдва*³³⁷. Також популярне словосполучення *Vigilijna вечєря*, що прямо вказує на традицію споживання їжі в цей вечір. Слово це поширене в західному регіоні України, де функціонує багато полонізмів³³⁸. Часопис *CREDO* згадує *Vigiliu* кілька сотень разів, вживаючи запис з великої літери (*Пасхальна Vigilia*³³⁹) і з малої (*Пасхальна vigilia*³⁴⁰), що при передачі того самого сенсу є неправильним записом одного з варіантів словосполучення. Залишається сподіватися, що слово *vigilia* займе своє місце в українських словниках, знайомлячи українців з правильною формою і значенням запозиченого латинізму.

Слово **октава** (*octava* лат.) на сторінці *CREDO* буде далеке від свого музичного значення, оскільки означає восьмиденне святкування великих католицьких свят – Різдва, Великодня чи Зішестя Святого Духа³⁴¹. Таке значення більш поширене і широкотавжане в сусідній Польщі, де також застосовують

³³³ Адвент. І що далі? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2022/12/335454> (дата звернення: 27.11.2025).

³³⁴ Словник української мови. У 20 т. / ред. В. М. Русанівський; уклад: Л. Шевченко, інші. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 1: А-Б. с. 128.

³³⁵ Адвентовий вінок. 30 ідей. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2018/11/224946> (дата звернення: 27.11.2025).

³³⁶ Markunas A., Ucsiziel T. Terminologia kościelna. Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1995. s. 94.

³³⁷ ABC chrześcijaństwa. Mały słownik / red. S. Zalewski. Warszawa: Verbum, 2006. s. 476.

³³⁸ Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Мейс Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / ред. Н. Хобзей. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. с. 123.

³³⁹ Пасхальна Vigilia у Кам'янці-Подільському. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2019/04/235201> (дата звернення: 27.11.2025).

³⁴⁰ Ніч, у яку знищено пута смерті. Пасхальна vigilia у Кам'янці-Подільському. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2018/04/204934> (дата звернення: 27.11.2025).

³⁴¹ Великодня октава – вісім днів як один. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2023/04/114477> (дата звернення: 27.11.2025).

латинську назву, натомість в Україні поза конфесійним лексиконом католиків латинського обряду, це слово з релігійним значенням ніде більше не вживається.

Пастирка (*pasterka* пол.) – різдвяна всеношна меса, яка відбувається в різдвяну ніч або безпосередньо пізно ввечері напередодні. За своїм польським значенням етимологія йде від слова пастир (*pasterz* пол.), що відповідно віддзеркалюється в дослівному українському перекладі, який застосовують римо-католики³⁴². В українських словниках цей термін не згадується. На сторінках *CREDO* термін зустрічається не менше 100 разів, натомість, термін *всеношна* зустрічаємо лише в контексті східного християнства³⁴³. Тож, можна ствердити, що латинізм є однозначним терміном, який буде і в майбутньому функціонувати в цьому контексті.

Попільна середа чи **Попільна Середа** (*Środa Popielcowa* пол.) – назва дня, який в католицизмі розпочинає Великий піст. Згідно правопису української мови, календарні дні мають писатися з маленької літери, згідно правопису польської мови – обидва слова пишуться з великої літери. На сторінках *CREDO* ми зустрічаємо запис обидвох слів з великої літери³⁴⁴, як у польському варіанті. Це не єдина назва календарного дня-свята, де день записаний також з великої літери, наприклад, всі дні Великого тижня мають записаний день з великої літери³⁴⁵. Натомість, Великодній понеділок записаний згідно норм українського правопису³⁴⁶. Неправильно записані святкові календарні дні тижня, на думку автора, мають джерело в польській граматиці, де дні свят записуються лише з великих літер³⁴⁷.

Рорати (*roraty* лат.) перекладається як заутрення під час Різдвяного посту. Назва походить від початкових слів латинського тексту: «*Rorate caeli desuper*» (*Спускайте, небеса, і*

³⁴² Польсько-український словник релігійних термінів / упоряд. Я. Пиль. Київ : Катол. Медіа-Центр, 2012, с. 50.

³⁴³ Всеношна. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2012/06/136490> (дата звернення: 28.11.2023).

³⁴⁴ Попільна Середа. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2015/02/15052> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁴⁵ Велика Середа: чи не шпигуємо ми на користь геєрихи?. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2023/04/287542> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁴⁶ Великодній понеділок: чи обов'язково йти на Месу?. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2023/04/344015> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁴⁷ Przybylska R., Przyczyna W. Pismoń słownictwa religijnego. Tarnów : Biblos, 2011, s. 21.

нехай сходить роса). Слово *rorati* згадується на сторінках *CREDO* не менше 60 разів³⁴⁸. Фактично латинський термін існує в Україні лише в термінології Римсько-католицької церкви. За вимовою і написанням відповідник існує також в інших католицьких країнах Західної Європи, а виданий в Україні *Польсько-український словник релігійних термінів* перекладає однозначно слово *roraty* в *rorati*. Перспектива ввійти в словники української мови залишається реальною, оскільки за останні десятиліття український відповідник *заутрення* так і не ввійшов у вжиток серед католиків латинського обряду в Україні.

Резурекція (*resurrectio* лат. – воскресіння) ще одне слово, яке зустрічається на сторінках *CREDO* не менше 7 разів, але майже відсутнє в українських словниках. Слово *резурекція* можемо зустріти в словнику *Універсальний словник-енциклопедія*³⁴⁹ і *Словнику з творів Івана Франка*³⁵⁰, де зустрічаємо багато слів з релігійним значенням, але в обох випадках пояснення терміну відбігає від реального значення. Словом *резурекція* в католицькій Церкві називають урочисту процесію, яка відбувається після півночі до сходу сонця в великодню неділю, безпосередньо пов'язана з літургією Великодня³⁵¹. Фонетично латинізм звучить майже ідентично в польській (*rezurekcja*) і українській вимові, але його вживання лише для опису Великодньої літургії до цього часу майже не привернуло уваги українських мовознавців.

4. Назви літургічних і поза літургічних священнодійств і МОЛИТВ

Колекта (*collecta* лат., *kolekta* пол.) – є назвою молитви під час меси в Римсько-католицькій церкві. Цей термін зустрічається на сторінках *CREDO* не менше 45 разів, натомість абсолютно відсутній в українському лексичному просторі³⁵². *Польсько-український словник церковної термінології* тлумачить польський

³⁴⁸ Чи Рорати обов'язково мають бути вранці? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2018/12/226304> (дата звернення: 29.11.2023).

³⁴⁹ Універсальний словник-енциклопедія / ред. М. Попович. Львів : Тека, 2006. 1432 с.

³⁵⁰ резурекція – Словник з творів Івана Франка. *Slovnyk.me*. URL: <https://slovnyk.me/dict/franko/резурекція> (дата звернення: 29.11.2023).

³⁵¹ ABC chrześcijaństwa. *Mały słownik* / red. S. Zalewski. Warszawa : Verbinum, 2006, s. 378.

³⁵² Вегутні обряди Літургії. Що таке колекта? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2019/03/233098> (дата звернення: 29.11.2023).

варіант терміну як «молитву, яка закінчує вступ до Літургії»³⁵³, а *Польсько-український словник релігійних термінів* вживає означення «колект (вступна молитва)»³⁵⁴. Термін може зустрічатися в богословській чи релігійній літературі, а також в церковній публіцистиці, тож в певній мірі вимагає свого місця в українському словнику.

Новенна (*novena* лат.) в католицькій Церкві є означенням дев'ятиденної молитви, яка здійснюється вірними здебільшого в індивідуальній формі. Серед католиків є досить поширеною формою молитовною практикою, а часопис *CREDO* згадує її не менше 500 разів. Синонімом *новенни* вважається слово *дев'ятниця*, яке теж нерідко застосовується як назва дев'ятиденної молитви³⁵⁵. В українських словниках ці два слова не знайшли свого відображення.

Приміція або **приміційна меса** – слово латинського походження (*primitiae* лат.) означає першу месу висвяченого священника, фактично відсутнє в етимологічних чи граматичних словниках української мови. Часопис *CREDO* згадує *приміцію* кілька десятків разів, пояснюючи також етимологію цього богослужіння³⁵⁶. Чи ввійде з часом це слово до словників, офіційно збагачуючи лексичний склад слів іншомовного походження, важко ствердити, але поняття вже присутнє і в греко-католицькій традиції³⁵⁷.

Сакраменталії (*sacramentalia* лат.) – католицькі обряди благословення чи освячення предметів, наприклад, благословення дітей, освячення хрестика тощо³⁵⁸. Цей термін зустрінемо на сторінках *CREDO* не менше 60 разів³⁵⁹. Практично відсутній у вітчизняних словниках, в тому числі релігійних, термін зустрічається неодноразово в богословській літературі,

³⁵³ Markunas A., Uczcił T. Terminologia kościelna. Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 1995. s. 41.

³⁵⁴ Польсько-український словник релігійних термінів / упоряд. Я. Паш. Київ : Катоц. Медіа-Центр, 2012, с. 32.

³⁵⁵ Дев'ятниця до Божої Матері Неустанної Допомоги – день 9. *CREDO*.

URL: <https://credo.pro/2021/06/136827> (дата звернення: 26.11.2023).

³⁵⁶ Приміційна Меса. Емоційні фото. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2020/06/267900> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁵⁷ Приміція випускників Василіанського інституту. <https://vifb.in.ua/>. URL: <https://vifb.in.ua/gallery/primitiya-ukrainskykh-vasylianskogo-institutu/> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁵⁸ ABC chrześcijanina. Mały słownik / red S. Zalewski. Warszawa : Verbinum, 2006. s. 391.

³⁵⁹ Сакраменталії. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2014/04/180963> (дата звернення: 29.11.2023).

перекладений українською мовою³⁶⁰. Оскільки вираз є широковживаний в практиці Римсько-католицької церкви, варто було б цей латинізм включити до українських словників.

5. Назви посад служителів Церкви.

Захристиянин (*Saхристиянин* або *Сакристиянин*) – термін, який є означенням особи, яка служить в *захристі* (*sacristia* лат.) в римо-католицькому храмі. На сторінках *CREDO* *захристиянин* зустрічається не менше 3 разів, ще не менше 7 разів можемо прочитати слово *сакристиянин*, що базується на *Польсько-українському словнику релігійних термінів*³⁶¹. Український відповідник слову *захристя* (*захристія*³⁶²) – це термін *ризниця*, а назва відповідної особи мала б відповідати терміну *ризничий*, який також спостерігаємо на сторінках *CREDO* не менше 6 разів. Яке правильне уніфіковане написання українською мовою буде прийняте церковною владою в майбутньому, стане визначником для появи цього слова в новіших українських словниках.

Міністрант (від лат. *ministrare* — «служити», «ministrantes — той, хто служить») – прислужник римо-католицького священника під час відправи меси чи здійснення обрядів. Зазвичай таким прислужником може бути юнак-католик, але вікових обмежень немає. Іноді, в країнах західної Європи, можна побачити дівчат-міністранток, служіння яких дозволено місцевою церковною владою. Українські відповідники *міністранта* – *прислужник*, *церковний слуга*, *братчик* вживаються на сторінках *CREDO* лише декілька разів, в контексті східного обряду чи в негативному контексті, яке *прислужник* має в одному зі своїх словникових значень. Слово *міністрант* на сторінках *CREDO* зустрічається майже 100 разів³⁶³ і фактично є уніфікованим латинським терміном в Римсько-католицькій церкві. У вітчизняних словниках слово майже не зустрічається, тож відсутні в українській некатолицькій лексиці утворення словосполучень від цього слова, наприклад, *міністрантський кубок*³⁶⁴ чи *міністрантська служба*³⁶⁵.

³⁶⁰ Катехизм Католицької Церкви. Жовква : Місіонер, 2002, с. 744.

³⁶¹ Польсько-український словник релігійних термінів / упоряд. Я. Паль. Київ : Катоц. Медіа-Центр, 2012, с. 76.

³⁶² Пурисла Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів : Спіхало, 2001, с. 56.

³⁶³ Хто такі міністранти? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2010/08/31808> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁶⁴ Без гаджетів. Реконструкція для міністрантів у Баранівці. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2021/08/298223> (дата звернення: 28.11.2023).

Терціарій (*tertiary* англ.; *tertius* лат. – третій, *ordo* – орден) – член третього ордену в Католицькій Церкві. Цей термін зустрічається лише в недавно виданому українсько-англійському словнику *Релігійна термінологія* з 2021 року³⁶⁶, а в інших вітчизняних словниках – відсутній. Фонетично подібний термін функціонує в *Католическая энциклопедия* російською мовою³⁶⁷, але в польській мові має більш спольщене написання – *terciarz* (терціаж). Тож, з огляду на вживання не менше 30 разів слова *терціарій* на сторінках *CREDO* можемо ствердити, що швидше за все англіцизм, ніж русизм, закоренився в церковній публіцистиці Римсько-католицької Церкви.

Емерит (*emeritus* лат.) – в *Великому тлумачному словнику сучасної української мови* значиться як застарілий відповідник терміну пенсіонер³⁶⁸. На сторінках *CREDO* цей термін зустрічається не менше 400 разів в поєднанні з духовним саном особи, яка знаходиться на заслуженому відпочинку, наприклад, *папа-емерит*, *архієпископ-емерит*, *єпископ-емерит* тощо³⁶⁹. Таким чином, в Римсько-католицькій церкві України запозичене з російської мови слово пенсіонер не увійшло до загального вжитку для означення духовних осіб на заслуженому відпочинку. Вік виходу служителя Церкви на заслужений відпочинок – 75 років визначається канонами 538, 3 Канонічного права Римсько-католицької церкви. Після цього терміну за дозволом церковної влади, духовна особа може продовжити свою діяльність, якщо це служить загальному благу Церкви. Як бачимо, незважаючи на саму застарілість терміну *емерит* в українському мовному просторі, це означення повноцінно функціонує в церковній лексичі, на відміну від означення *пенсіонер*.

Не менше 20 разів на медіаресурсі *CREDO* зустрічається слово **інфулат** (*infulatus* лат.), яке майже відсутнє в українських словниках, є означенням священника, який за свої заслуги і вік

³⁶⁶ Ministrare – це служити. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2010/03/16697> (дата звернення: 28.11.2023).

³⁶⁷ Романенко С., Щокін Р., Богданенко А. *Релігійна термінологія. Українсько-англійський словник*. Київ : Ліра-К, 2021, с. 87.

³⁶⁸ Терціарій. *Католическая энциклопедия*. Москва, 2011. Т. 4 : Р-Ф. С. 1317.

³⁶⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / ред. В. Т. Бусел; уклад. В. Т. Бусел. Ірпін'я : Перун, 2005. Т. 8, с. 349.

³⁷⁰ Папа-емерит сказан... *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2013/09/101173> (дата звернення: 28.11.2023).

має право носити елемент одягу єпископа – інфулу (митру)³⁷⁰. Термін, який фактично присутній в Римсько-католицькій церкві, обмежується вузьким церковним застосуванням, в залежності від присутності людей в медійному чи церковному просторі³⁷¹ або з огляду на літературу, здебільшого історичну, яка описує людей на таких посадах.

Термін латинського походження **суфраган** (*suffraganeus* лат.; *sufragan* пол.) зустрінемо на сторінках часопису не менше 7 разів, але у вітчизняних словниках цей термін практично відсутній³⁷². Вживається як заміник словосполучення *єпископ-помічник*, посади в церковній ієрархії. Оскільки латинська назва не функціонує в нецерковному середовищі і лексичному складі української мови, прийнято на загал вживати українське замінне словосполучення *єпископ-помічник*. Варто сподіватися, що в майбутньому в українських словниках з'явиться й латинський відповідник терміну, адже в церковних документах Ватикану він функціонує.

Не менше 50 разів в інтернет-часописі *CREDO* вживається слово **ксьондз** (*ksiądz* пол.). Як пояснюється, цей польський термін вживається в Україні здебільшого на означення римокатолицьких священників польського походження³⁷³. Подібне значення знайдемо і в українських словниках. Саме такий контекст цей термін відображає на сторінках часопису в інших публікаціях. Термінологічним заміником цього польського слова в Римсько-католицькій церкві в Україні виступають слова *священник*, *отець*. В основному, в католицькій пресі застосовуються українські відповідники польського значення, хоча суспільство й досі асоціює слово ксьондз з римокатолицьким священником.

Слово **провінціал** (*provincialis* лат.; *provincjal* пол.) є означенням представника чернечого ордену, духовної особи, призначеної керувати церковною провінцією відповідного

³⁷⁰ Термінологічний словник. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. *Історичний історія України*. . 2003. С. 441. URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2003_21_2/157.pdf (дата звернення: 28.11.2023).

³⁷¹ Помер генеральний вікарій Львівської архідієцезії. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2021/04/287745> (дата звернення: 28.11.2023).

³⁷² Богдеслав Твардовський: забута історія одного львівського архієпископа. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2017/06/185218> (дата звернення: 29.11.2023).

³⁷³ Ксьондз. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2012/06/136798> (дата звернення: 28.11.2023).

ордену³⁷⁴. Термін *провінціал* на сторінках *CREDO* зустрічається не менше 120 разів і є складовою словосполучення, уточнюючого назву чернечого ордену³⁷⁵. Нескладно зауважити, що у вітчизняних словниках цей термін передає зовсім інше нецерковне значення, що в майбутньому, при укладанні словників, варто було б змінити збагачуючи значення знайомих нам слів.

6. Назви церковних спільнот та сакральних споруд.

Костел/костьол (*kościół* пол.) – слово польського походження, яке закоренилося в українській лексичній традиції, утворює також прикметники двох форм – *костельний/костьольний*³⁷⁶. Служить уніфікованим означенням римо-католицького храму, що відрізняє від терміну *церква*, який не має однозначності в своєму тлумаченні, передаючи окрім архітектурного сенсу інституційний. Хоча, термін *костел/костьол* критикується і в римо-католицькому середовищі, ознак спроба заміни його терміном *церква* не знаходить відгуку в сучасних реаліях³⁷⁷.

Римо-католицька чи Римсько-католицька церква – питання, щодо правильності написання назви є досить актуальним. Наукова і популярна література, в тому числі часопис *CREDO* в переважній більшості випадків написання використовує термін *римо-католицька*³⁷⁸. Термін *Римсько-католицька церква* ми зустрінемо в офіційних документах і на інтернет-сторінках Церкви, а також в останньому виданні Українського правопису³⁷⁹. Цікаво, що фактично відсутнє слово *римсько-католик*, але *римо-католик*, хоча й вірний *Римсько-католицької церкви*. На думку автора, розгадка полягає у ресстрації релігійної організації в Україні, коли необачно було вжито полонізовану назву Церкви – *Римсько-католицька*

³⁷⁴ ABC chrześcijanina. Mały słownik / red. S. Zalewski. Warszawa : Verbinum, 2006, s. 359.

³⁷⁵ Новий Провінціал польських домініканців – о. Павел Козацій. *CREDO*.

URL: <https://credo.pro/2014/02/109932> (дата звернення: 28.11.2023).

³⁷⁶ Словник української мови у 20 томах / уклад.: І. Шевченко, інші. Київ : Наук. думка, 2016. Т. 7 : Квартал – Кяхтиський, с. 491.

³⁷⁷ Критичний аналіз сучасної термінології та перекладів. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2015/09/142400> (дата звернення: 28.11.2023).

³⁷⁸ Бурга В. В. Історія та богослов'я Католицької Церкви : навч. посіб. Київ : Вид. від. Укр. Православ. Церкви, 2021, с. 525; Комунікат Конференції Римо-Католицьких Єпископів України. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2014/04/113941> (дата звернення: 29.11.2023).

³⁷⁹ Український правопис / ред.: С. І. Мізиченко та ін. Наук. думка, 2019, С. 60.

(*Rzymsko-katolicka* пол.) замість *Римо-католицька*, що відповідає нормам української мови. Тож, й надалі будемо зустрічати в офіційних документах *Римсько-католицької церкви* цю назву, натомість, практично відсутня критика терміну римо-католицька і похідних від цього словосполучень.

7. Назви церковних документів і біблеїзми

Ще однією складовою католицької лексики на сторінках *CREDO* є назва документів Апостольської столиці: **бreve** – коротке послання Папи (8 записів), **булла** – папський документ, важливіший за *бreve* (41 запис), **апостольська конституція** – найвищий за рангом католицький документ (56 записів), **адгортація** – папське навчання (38 записів), **енцикліка** – офіційний пастирський лист, написаний папою (246 записів), **motu proprio** – лист папи за власною ініціативою (176 записів)³⁸⁰. Всі вирази мають латинське походження і відповідно зберігають подібну вимову. Застосовуються в своїй оригінальній вимові достосовуючись до співзвучного написання українською мовою.

Євангеліє або **Добра Новина** – слова, які взаємозаміно функціонують передаючи одне й те саме значення. Унікальність цих однозначних слів проковує авторів *CREDO* записувати їх лише з великої літери³⁸¹. В той же час *Термінологічно-правописний поради́ник для богословів* радить розрізняти написання з малої літери терміну *євангеліє*, коли він означає благу звістку (*Добру Новину*)³⁸².

8. Інша термінологія

Не менше 20 разів на сторінках *CREDO* зустрічається слово **віатик** (*viaticum* лат.). За своїм перекладом означає провіант в дорогу, в католицизмі *віатиком* називають *причащення перед смертю*, якого священник уділяє людині у важкій хворобі або при смерті³⁸³. Латинська назва закоренилася і в українській мові, хоча саме слово й відсутнє у вітчизняних словниках.

³⁸⁰ Латинська фразеологія: словник-довідник : навч. посіб. / уклад. П. І. Осипов. Київ : Академвидав, 2009. С. 166.

³⁸¹ Як поширюється ця Добра Новина? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2013/03/130916> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁸² Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів. Львів, 2005. URL: https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/poradnyk_2005_08.pdf; с. 81.

³⁸³ ABC chrześcijaństwa. Mały słownik / red. S. Zalewski. Warszawa : Verbinum, 2006, s. 472.

Дієцезія (*diecezja* пол.; *diocesis* лат.) – це основна церковна адміністративна одиниця, що об'єднує католиків західного обряду і очолювана єпископом. Найбільш поширений відповідник в польсько-українських словниках – це *єпархія*³⁸⁴. На сторінках *CREDO* слово *дієцезія* зустрічається не менше 6000 разів, слово *єпархія* – 1486 разів, але завжди в контексті Церков східного обряду³⁸⁵. Українські вітчизняні словники пропонують кілька версій: *дієцезія* в *Словнику чужомовних слів, виразів і приповідок, Великому тлумачному словнику сучасної української мови, Словнику-енциклопедії УСЕ, Словнику іноземних слів і Словнику релігійних понять Релігії світу*³⁸⁶, слово *діоцез* натомість зустрінемо в тому ж *Великому тлумачному словнику сучасної української мови, Словнику української мови у 20 томах, Словнику іноземних слів і Українсько-англійському словнику релігійної термінології*³⁸⁷. Відсутність погодження уніфікованого терміну в словниках, але часте вживання терміну *дієцезія* в наукових працях і католицькій публіцистиці, наводить на думку, що все ж таки цей термін вже залишиться в майбутньому єдиним загальноживаним синонімом *єпархії* для Римсько-католицької Церкви України.

Слово **катехизис** або **катехизм** (*κατήχησις* гр.) – підручник для навчання правд віри, виступає основою для творення багатьох слів, які потребують особливого визначення. На сторінках *CREDO* ми зустрінемо слово **катехиза**, що означає навчання основ віри відповідної групи людей в Церкві (діти, молодь, дорослі)³⁸⁸. Вчитель *катехизи* – **катехит**³⁸⁹, але рідко

³⁸⁴ Польсько-український словник релігійних термінів / уклад. Я. Пиль. Київ : Катоц. Медіа-Центр, 2012, с. 17. Пор. Markunas A., Ueizitel T. Terminologia kościelna. Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 1995. з. 94.

³⁸⁵ Призначення у наймодальшій єпархії УГКЦ *CREDO*. URL: <https://credo.prp/2023/08/354900> (дата звернення: 28.11.2023).

³⁸⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / ред. В. Т. Бусел ; уклад. В. Т. Бусел. Ірпін : Перун, 2005. Т. 8. с. 304. Універсальний словник-енциклопедія / ред. М. Попович. Київ : Всеуито, Новий друк, 2003, с. 388; Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові. Рекорд, 1933, с. 95; Бабик С. П., Сіота Г. М. Словник іноземних слів: тлумачення, словотворення та словозміщення. Харків : Фолио, 2006. с. 190; Романенко С. О., Куріло В. С., Воронін В. М. Релігії світу: енциклопедичний понятійно-термінологічний словник. Харків : Фолио, 2021. с. 115.

³⁸⁷ Словник української мови у 20 томах. / ред. В. Русанівський. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 4 : Д-Ж) с. 276. Словник іноземних слів URL: <http://slovopedia.org.ua/36/53396/238856.html> (дата звернення: 28.11.2023); Романенко С., Щокін Р., Богданенко А. Релігійна термінологія. Українсько-англійський словник. Київ : Ліра-К, 2021. С. 30.

³⁸⁸ Катехиза... і що далі? *CREDO*. URL: <https://credo.prp/2011/11/53667> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁸⁹ Пуужєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів : Сичадо, 2001, с. 64.

зустрічається слово-замінник – **катехизатор**³⁹⁰, яке більш характерне для православної термінології³⁹¹. Зарідко вживане слово **катехіст** (*catechist* лат.)³⁹² хоча й є спорідненим до значення словом *катехит*, однак має свою суттєву різницю, яка не розглядалася вітчизняними філологами і теологами. Фактично відсутнє в українських словниках слово *катехіст*, є присутнє в декількох польських словниках³⁹³. Питання різниці цих двох слів піднімає польська дослідниця Зузання Каліцка-Карповіч в праці *Проблеми словотворення у поляків, пов'язані з релігійною лексикою (на основі матеріалів з мовних консультацій в інтернеті)*³⁹⁴. Аналізуючи ці два слова, автор статті доходить до висновку, що *катехіст* це «неосемантизм», який ще маловідомий і рідковживаний в сучасній польській мові. Таку оцінку щодо місця слова *катехіст* в українському лексичному просторі можемо дати й ми, аналізуючи доступні нам джерела інформації, а особливо часопис *CREDO*. Порівнюючи пояснення в словниках, можна сказати, що в своїй суті різниця між *катехитом* і *катехістом* незначна, бо обоє навчають катехизму, лише перший може навчати самостійно, а другий – допомагаючи місіонеру або беручи участь в проповідницькій діяльності католицької спільноти *Неокатехуменальна дорога*³⁹⁵.

Цікавим є також прикметник від слова *катехизм* – **катехизичний**³⁹⁶, який фактично майже відсутній в церковно-релігійних словниках³⁹⁷ і загальній лексиці часопису *CREDO*. Широковживаним прикметником служить слово – **катехитичний**, яке за структурою походить від слова *катехит*³⁹⁸

³⁹⁰ Підготовка батяків до хрещення. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2014/09/123377> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁹¹ Богословський термінологічно-православний порадник для викладачів недільних шкіл і студентів духовних навчальних закладів / ред. В. Савельєв. Київ: Вид. від Укр. Православ. Церкви, 2021. с. 84.

³⁹² Четвертий стереотип. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2010/11/36767> (дата звернення: 27.11.2023).

³⁹³ *Katechista - Słownik języka polskiego, Słownik języka polskiego*.

URL: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/katechista/> (data dostępu: 27.11.2023); *Encyklopedia katolicka / red.: F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski*. Lublin: TN KUL, 2000. T. 8: *Język - Kino*.

³⁹⁴ Kalicka-Karpowicz Z. Problemy słowotwórcze Polaków związane ze słownictwem religijnym (na podstawie materiału z internetowych poradni językowych). *Język - Szkoła - Religia* 2018, T. 8, nr 2, s. 84.

³⁹⁵ *Encyklopedia katolicka / red.: F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski*. Lublin: TN KUL, 2000. T. 8: *Język - Kino*.

³⁹⁶ *Словник української мови у 20 томах / уклад. А. Загнітко*. Київ: Наук. думка, 2015. Т. 6: *Зраба - Кварга*. С. 799.

³⁹⁷ Романенко С., Щокін Р., Богданенко А. Релігійна термінологія. Українсько-англійський словник. Київ: Ліра-К, 2021, с. 45.

³⁹⁸ Катехитичний симпозиум в Городку. І частина. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2018/09/219326> (дата звернення: 27.11.2023).

і застосовується в католицькій і православній лексичній традиції України.

Пасхал (*cereum paschalis* лат., *paschal* пол.) – термін, який означає найбільшу великодню свічку, яку освячують напередодні Великодня. *Пасхал* символізує воскреслого Ісуса Христа і має бути запалений під час кожної літургії протягом великоднього періоду і під час звершення Хрещення³⁹⁹. Це слово відсутнє в українських словниках, натомість, на сторінках *CREDO* зустрічається не менше ніж в 110 записах⁴⁰⁰. Така свічка має бути в католицьких храмах в одному екземплярі, прикрашена багатою символікою і маючи своє унікальне призначення, цілком відповідає тому, щоб мати свою уніфіковану назву, в даному випадку з польсько-латинською етимологією. Оскільки, не існує слова-синоніма в українській мові, яке б відповідало терміну *пасхал*, с сподівання, що в майбутньому ми зустрінемо його у вітчизняних словниках.

Табернакулом чи **табернакль** (*tabernaculum* лат.; *tabernacle* фр.) – дарохранительниця. На загал, в українській словниковій мові вживається слово *табернакль*. Зустрінемо ми цей термін кілька разів і в часописі *CREDO*⁴⁰¹. Відповідник латинського написання цього терміну практично відсутній в українських словниках, але фонетично збігається з польським терміном дарохранительниця – *tabernakulum*. Саме цей термін можемо частіше зустріти в редакційній політиці часопису. Чи цей латинізм, а може полонізм, усталиться в церковній лексиці Католицької церкви в Україні – питання часу.

Підсумовуючи наші дослідження можемо ствердно сказати, що сьогодні латинізми є важливою частиною української лексики. Вони використовуються в різних сферах життя, в тому числі в науці, техніці, культурі, освіті, а особливо в лексиці Римсько-католицької церкви в Україні.

Латинізми часто мають українську вимову і граматику або зберігають деякі риси своєї латинської вимови і граматики. Ці терміни, які на даний час відсутні в вітчизняних словниках, в

³⁹⁹ ABC chrześcijaństwa. *Mały słownik* / red. S. Zalewski. Warszawa : Verbum, 2006. s. 331.

⁴⁰⁰ «Розлинний пасхал» для допомоги Будинку Милосердя у Городку. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2016/02/152178> (дата звернення: 29.11.2023).

⁴⁰¹ Свхаристійне чудо у Мексикі? *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2013/08/99647> (дата звернення: 30.11.2023).

майбутньому можуть сприяти розвитку української мови, оскільки вони можуть збагачувати її словниковий запас і давати нові можливості для вираження думки. Однак важливо, щоб ця термінологія не нівелювала українські слова, а доповнювала їх.

Вживання латинізмів незначною конфесійною групою є предметом дискусій. Одні лінгвісти будуть вважати, що ця термінологія є невід'ємною частиною української мови і варто сприяти її розвитку. Інші філологи вважатимуть, що слова іншомовного походження засмічують українську мову і роблять її менш зрозумілою. Однак, вони є одним з джерел словникового запасу української мови, збагачують її і роблять її більш досконалою.

Інший аспект в конфесійній лексиці відображує присутність полонізмів серед термінології. Насамперед, екзистенційна роль Римсько-католицької церкви в Україні, чи будь де на світі, полягає на процесах інкультураційних, а навіть асиміляційних, що стосується національної мови того народу, де проповідується Євангеліє. Протягом багатьох століть присутність римо-католиків на територіях сучасної України асоціювала їх з певною етнічною групою поляків, угорців тощо. Літургічною мовою протягом багатьох століть була польська, яка залишила після себе дещо полонізовану термінологію. Полонізми й досі відіграють значну роль у лексиці української мови, збагачуючи її новими значеннями та виразами. Важливо врахувати також правильну нормалізацію полонізмів в мові. Необхідно відокремлювати ті терміни, які стали невід'ємною частиною української мови, від тих, які можна замінити українськими словами, як приклад *ксьондз* – *отець, священник*. Як правильно dokonати вибору впровадження полонізму до мови чи навпаки, повноцінно замінити його українською термінологією – питання відкрите й досі.

Окрім специфічного мовного аспекту, який вимагає подальших досліджень, глибокого аналізу, професійної дискусії і консенсусу, залишається богословський аспект термінологізації, не менш важливий в наших опрацюваннях. Відсутність аналізованих термінологічних понять в переважній більшості українських словників вказує на невирішену лексичну

проблематику адаптації богословсько-конфесійної термінології в українській сакральній площині⁴⁰². Секуляризаційні процеси, які панували в українському суспільстві протягом десятиріч засилля радянської ідеології, не сприяли розвитку конфесійної лексики в ключі розвитку української мови. Присутність на сьогоднішній день іншомовних слів, які мають передавати сакраментальний зміст навчання основ віри, розуміння природи Бога і Церкви інспірує відкривати нерозкриті значення і збагачувати українську духовність новими важливими лексемами, розширюючи межі мови і духовності, в даному випадку конфесійної⁴⁰³.

Обговорюваний часопис *CREDO* став прикладом джерела конфесійного мовного збагачення. Хоча представлені певні лексеми викликають мовні, а іноді й богословські питання, з огляду на їх творення в іншій мові, з іншими нормами і сенсом, в цілому бачимо старання редакторів, теолінгвістів і перекладачів текстів медіаресурсу донести новий зміст і значення конфесійного спрямування. Лінгвістично-богословський аналіз конфесійних понять в майбутньому створить передумови для включення нової термінології до вітчизняних словників, що збагатить українську мову новими лексичними орієнтирами значущої конфесії в Україні. Дане дослідження не в змозі вмістити всю нову лексичну складову конфесійної мови, лиш частину, але вже це має інспірувати до подальших розвідок і досліджень.

⁴⁰² Кучер О. М., Медведь О. В. До використання терміна «конфесійно-богословська термінологія». *Гуманітарний часопис*. 2017. № 3-4. С. 102.

⁴⁰³ Піддуба Н. До питання про вживання релігійно-богословських термінів у лінгвістичних дослідженнях. *Studia Ucrainica Posnaniensia*. 2018. Т. 6. С. 133.

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

**МОВНА КАРТИНА СВІТУ УКРАЇНЦІВ
В ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНОМУ,
РЕГІОНАЛЬНОМУ ТА
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИЯВАХ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Вінниця – 2023

Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК 7838

Підписано до друку 07.03.2024 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний 80 гр/м². Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 12.42. Гарнітура Times New Roman.
Зам. №08/03-24. Наклад 100 штук.
Виготовлено ФОП Добрянська О. Г., ТОВ «ДРУК-ПЛЮС»,
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 25 Б,
тел.: +38(0432) 46-51-17,
+38(067) 773-51-09

